

Харківський національний університет внутрішніх справ

БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТА ОХОРОНА ПРАЦІ

Підручник

За загальною редакцією доктора юридичних наук,
професора, члена-кореспондента НАПрН України
В. В. Сокурєнка

Харків – 2021

Колектив авторів:

- В. В. Сокурєнко**, доктор юридичних наук, професор – передмова, післямова;
О. М. Бандурка, доктор юридичних наук, професор – ч. 2, т. 3 (§ 3);
С. М. Бортник, доктор юридичних наук, доцент – ч. 1, т. 1 (§ 3);
О. В. Брусакова, доктор юридичних наук, професор – ч. 1, т. 1 (§ 2);
О. П. Гетманець, доктор юридичних наук, професор – ч. 1, т. 4;
Є. А. Ананьєва, кандидат юридичних наук, доцент – ч. 1, т. 1 (§ 1);
І. В. Власенко, кандидат технічних наук, доцент – ч. 2, т. 4 (§ 4);
Н. В. Внукова, доктор технічних наук, професор – ч. 1, т. 5
(у співавт. з О. М. Шумілом);
А. І. Денисов, кандидат юридичних наук, доцент – ч. 1, т. 3 (§ 3, 4);
А. В. Добровінський, кандидат юридичних наук, ст. викладач – ч. 2, т. 4 (§ 1, 2);
І. В. Кирєєва, кандидат юридичних наук, доцент – ч. 2, т. 5;
Ю. М. Кириченко, доктор юридичних наук, професор – ч. 1, т. 3 (§ 2);
Д. В. Коробцова, кандидат юридичних наук, доцент – ч. 2, т. 1 (§ 1, 2);
С. П. Матвєєв, кандидат економічних наук, ст. викладач – ч. 1, т. 6 (§ 1–4);
Л. В. Могілевський, доктор юридичних наук, професор – ч. 2, т. 1 (§ 4);
О. А. Моргунов, доктор юридичних наук, доцент – ч. 2, т. 4 (§ 3);
А. Ю. Подорожній, кандидат юридичних наук, доцент – ч. 2, т. 2 (§ 1);
М. А. Сади́ков, доктор економічних наук, професор – ч. 2, т. 3 (§ 1);
І. О. Севідова, доктор економічних наук, професор – ч. 2, т. 2 (§ 3);
О. Ю. Синяєвська, доктор юридичних наук, професор – ч. 1, т. 2 (§ 1);
І. І. Сядриста, кандидат юридичних наук, доцент – ч. 2, т. 3 (§ 2);
Г. Ф. Фолін, кандидат економічних наук, доцент – ч. 1, т. 2 (§ 2);
В. А. Фурса, кандидат економічних наук, доцент – ч. 2, т. 1 (§ 2);
О. М. Шуміло, кандидат юридичних наук, доцент – ч. 1, т. 2 (§ 3),
т. 5 (у співавт. з Н. В. Внуковою), т. 6 (§ 5);
О. В. Черноус, кандидат юридичних наук, доцент – ч. 1, т. 3 (§ 1), ч. 2, т. 2 (§ 2).

Рецензенти:

- Сопільник Любомир Іванович** – професор, доктор юридичних наук, доктор технічних наук, Національний університет «Львівська політехніка»;
Прилипко Сергій Миколайович – професор, доктор юридичних наук, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого;
Безусий Вадим Вікторович – доцент, доктор юридичних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 6 від 30 червня 2021 р.)*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА..... 7

ЧАСТИНА 1 БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

ТЕМА № 1. Теоретичні основи безпеки життєдіяльності 9

§ 1. Предмет, метод, принципи та завдання безпеки
життєдіяльності як навчальної дисципліни 9

§ 2. Поняття та ознаки безпеки життєдіяльності..... 17

§ 3. Поняття небезпеки та її характеристика.
Класифікація надзвичайних ситуацій.
Джерела небезпеки та шкідливі фактори..... 20

Питання для самоконтролю 31

Рекомендовані джерела..... 31

**ТЕМА № 2. Нормативно-правове регулювання
безпеки життєдіяльності 32**

§ 1. Конституційні засади безпеки життєдіяльності..... 32

§ 2. Система національного законодавства
з безпеки життєдіяльності 38

§ 3. Міжнародне законодавство в галузі безпеки
життєдіяльності..... 48

Питання для самоконтролю 62

Рекомендовані джерела..... 63

**ТЕМА № 3. Основні види національної безпеки
життєдіяльності 64**

§ 1. Громадська безпека..... 64

§ 2. Соціальна та демографічна безпека..... 73

§ 3. Інформаційна безпека..... 87

§ 4. Кібербезпека..... 91

Питання для самоконтролю 96

Рекомендовані джерела..... 97

ТЕМА № 4. Економічна безпека	98
§ 1. Сутність економічної безпеки	98
§ 2. Система економічної безпеки.....	100
§ 3. Загрози економічній безпеці та засоби їх подолання	106
<i>Питання для самоконтролю .....</i>	<i>110</i>
<i>Рекомендовані джерела.....</i>	<i>111</i>
ТЕМА № 5. Екологічна безпека	112
§ 1. Екологічна безпека як об'єкт правового регулювання.....	112
§ 2. Характеристика техногенно-екологічної безпеки.....	118
§ 3. Охорона навколишнього природного середовища.....	121
§ 4. Основні засади охорони довкілля від забруднення відходами	131
<i>Питання для самоконтролю .....</i>	<i>136</i>
<i>Рекомендовані джерела.....</i>	<i>136</i>
ТЕМА № 6. Воєнна безпека.....	137
§ 1. Ознаки та сучасні фактори воєнної небезпеки для України.....	137
§ 2. Сучасні військові засоби масового ураження та наслідки їх застосування	138
§ 3. Безпека населення на території збройного протистояння	145
4. Попередження про небезпечні знахідки в зоні бойових дій	150
§ 5. Вимоги екологічної безпеки щодо військових та оборонних об'єктів і військової діяльності.....	152
<i>Питання для самоконтролю .....</i>	<i>157</i>
<i>Рекомендовані джерела.....</i>	<i>158</i>

ЧАСТИНА 2 ОХОРОНА ПРАЦІ

ТЕМА № 1. Правові та організаційні основи охорони праці.....	159
§ 1. Предмет, об'єкт і методи охорони праці як навчальної дисципліни	159
§ 2. Нормативно-правова основа охорони праці.....	166

§ 3. Основні принципи державної політики України в галузі охорони праці.....	178
§ 4. Державне управління охороною праці.....	180
<i>Питання для самоконтролю</i>	186
<i>Рекомендовані джерела</i>	186
ТЕМА № 2. Гарантії прав на охорону праці.....	187
§ 1. Права на охорону праці під час укладання трудового договору	187
§ 2. Особливості охорони праці жінок, неповнолітніх, осіб з інвалідністю та людей похилого віку	191
§ 3. Соціальні гарантії охорони праці	207
<i>Питання для самоконтролю</i>	217
<i>Рекомендовані джерела</i>	218
ТЕМА № 3. Організація охорони праці суб'єктів господарювання.....	219
§ 1. Управління охороною праці суб'єктів господарювання.....	219
§ 2. Служба охорони праці суб'єктів господарювання	226
§ 3. Засоби захисту працівників на виробництві	230
<i>Питання для самоконтролю</i>	238
<i>Рекомендовані джерела</i>	238
ТЕМА № 4. Профілактика виробничого травматизму	239
§ 1. Основні групи причин виробничого травматизму і професійної захворюваності	239
§ 2. Організаційні і технічні заходи профілактики виробничого травматизму	242
§ 3. Порядок розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві	244
§ 4. Специфіка травматизму працівників правоохоронних органів	254
<i>Питання для самоконтролю</i>	256
<i>Рекомендовані джерела</i>	257

ТЕМА № 5. Основи цивільного захисту в Україні	258
§ 1. Державна система цивільного захисту	258
§ 2. Суб'єкти цивільного захисту та їх повноваження	267
§ 3. Захист населення від надзвичайних ситуацій та ліквідація наслідків	278
§ 4. Організація цивільного захисту об'єктів господарювання.....	285
<i>Питання для самоконтролю</i>	292
<i>Рекомендовані джерела</i>	292
ПІСЛЯМОВА	293
ГЛОСАРІЙ	294
ЛІТЕРАТУРА	299
Нормативно-правові акти	299
Навчально-методична та наукова література, інші джерела	305

ПЕРЕДМОВА

У сучасному індустріальному світі проблеми безпечного існування й успішного розвитку людства набувають особливої актуальності. Практично щодня людина знаходиться під загрозою великої кількості небезпек, пов'язаних із вирішенням важливих завдань: забезпечення прийняттого природного та суспільного середовища, достойного житла, збереження здоров'я та життєздатності, отримання необхідної освіти і гідної роботи, досягнення успіху в обраній сфері діяльності, підтримання нормальних відносин з оточуючими людьми, захист інтересів своєї сім'ї тощо. Ускладнюють ситуацію й глобальні проблеми, серед яких війни та регіональні конфлікти, екологічні лиха й природні катастрофи, політичні та економічні кризи, екстремізм і тероризм. Проте захист і створення сприятливих умов для життєдіяльності в навколишньому природному та суспільному середовищі залежать, насамперед, від людини й потребують від неї відповідних знань і поведінки.

Навчальна дисципліна «Безпека життєдіяльності та охорона праці» покликана сформуванати у студентів і курсантів знання, уміння та навички щодо поведінки в сучасному навколишньому природному та виробничому середовищі, а також підготувати компетентних фахівців із забезпечення безпеки в повсякденному житті, в екстремальних і надзвичайних ситуаціях. Знання основ безпеки життєдіяльності та організації умов праці потрібно для виховання в кожній людині свідомого й відповідального ставлення до питань як особистої, так і колективної безпеки через отримання знань і вмінь, що дозволяють не лише розпізнати й оцінити небезпечність ситуацій у житті, але й успішно їм протистояти. Вивчення факторів ризику, що оточують людську діяльність та довкілля, дозволяє визначати способи захисту від них. Зокрема, передбачити та уникнути можливих негативних наслідків небезпечних ситуацій.

Пропонований підручник створено на базі узагальнених вимог до навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності та охорона праці», яка є обов'язковою для вивчення в закладах вищої освіти, зокрема зі специфічними умовами навчання. У ньому розглянуто актуальні питання безпечної взаємодії людини із середовищем проживання (виробничим, соціальним, природним тощо), а також типи засобів захисту від негативних і небезпечних природних та соціальних факторів, моделі поведінки в надзвичайних ситуаціях

природного, техногенного та соціального характеру. Визначено основи та методи цивільного захисту особи і суспільства.

У підручнику детально розглянуто теорію безпеки життєдіяльності та її конституційні засади в Україні, а також чинне національне та міжнародне законодавство. Курс містить теми, які охоплюють новітні правові питання організації різних видів національної безпеки: громадської, соціально-демографічної, інформаційної, економічної, екологічної, військової, кібербезпеки.

Розглянуто основи теорії охорони праці та наведено сучасні державні гарантії забезпечення безпеки праці, проаналізовано умови праці, чинники, що впливають на скорочення кількості нещасних випадків і захворювань на виробництві. Наведено нормативно-правові основи організації праці та фактори, що впливають на умови й безпеку трудової діяльності суб'єктів господарювання.

Кожна тема курсу супроводжується контрольними питаннями, які можуть бути використані студентами та курсантами для перевірки засвоєння матеріалу. Надано перелік нормативно-правових актів і літератури для поглибленого вивчення вказаних питань. Курс викладено з урахуванням сучасного категоріального апарату та чинного законодавства, що регулює відносини із забезпечення безпеки життєдіяльності.

Ректор
Харківського національного
університету внутрішніх справ
член-кореспондент
Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
генерал поліції третього рангу
Валерій Сокурєнко

ЧАСТИНА I БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

ТЕМА № 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

§ 1. Предмет, метод, принципи та завдання безпеки життєдіяльності як навчальної дисципліни.

§ 2. Поняття та ознаки безпеки життєдіяльності.

§ 3. Поняття небезпеки та її характеристика. Класифікація надзвичайних ситуацій. Джерела небезпеки та шкідливі фактори.

— § 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД, ПРИНЦИПИ ТА ЗАВДАННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЯК НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Безпека життєдіяльності – навчальна дисципліна, завданням якої є набуття знань про діяльність людини в усіх сферах суспільства як особистості, без чого не має мети суспільний розвиток. Людина є головною цінністю світу, а її безпека – завданням суспільства. Цілком слушним є вислів давньогрецького філософа Протагора: «Людина – мірило всіх речей». Людина має цінність не лише як фактор виробництва або робоча сила, яку слід охороняти в процесі трудової діяльності (чим і займається охорона праці), а і як неповторний індивідуум, який зберігає свою цінність незалежно від місцезнаходження і виконуваних функцій, визнаних суспільством необхідними і корисними (праця, політика, спорт, побут тощо).

Людська діяльність має різноманітний характер, охоплює духовні та практичні процеси, вона притаманна як молодим людям, так і людям похилого віку, реалізується в різних формах, проте спільним для людської діяльності є її усвідомлена активність, що відрізняє людину від тварини і характеризує форму її існування. Діяльність людини або практика, як називали її німецькі філософи, лежить у підґрунті мислення людини та пізнання світу, і сутність людини визначається сукупністю всіх її суспільних відносин.

Безпека життєдіяльності (БЖД) як навчальна дисципліна являє собою сферу наукових знань, яка охоплює теорію та практику захисту людини від небезпечних і шкідливих факторів у всіх сферах людської діяльності, збереження безпеки та здоров'я людини в середовищі проживання.

Важливими причинами виникнення вчення про безпеку життєдіяльності є такі:

- висока смертність населення від зовнішніх причин, зокрема висока смертність населення репродуктивного віку;
- низькі показники середньої тривалості життя, передусім характерні для чоловічого населення;
- значне зниження загальної кількості населення в поточний період та в майбутньому тощо.

Головна мета вчення про безпеку життєдіяльності – формування знань, спрямованих на зниження рівня смертності та втра-ти людьми здоров'я через зовнішні причини.

Важливо розуміти, що значення знань про безпеку життєдіяльності не обмежується безпосередніми діями у напрямі зниження рівня смертності людей, а є набагато ширшим, оскільки зниження рівня смертності різних груп населення, імовірно, супроводжуватиметься позитивним впливом на показники народжуваності та середньої тривалості життя населення.

Завдання безпеки життєдіяльності – надання теоретичних знань та практичних навичок для:

- виявлення в середовищі проживання негативних впливів природного, антропогенного і техногенного походження;
- прогнозування процесів розвитку цих негативних впливів та оцінювання наслідків їх дії;
- проєктування та експлуатація техніки, технологічних процесів та об'єктів економіки відповідно до вимог безпеки й екологічності;
- розроблення і реалізація заходів захисту людини у сфері проживання від негативних впливів;
- забезпечення стійкості функціонування об'єктів і технічних систем у штатних та в надзвичайно небезпечних ситуаціях;
- ухвалення рішень щодо захисту персоналу та населення від можливих наслідків аварій, катастроф і стихійних лих та застосування сучасних засобів ураження, а також ужиття заходів щодо ліквідації їх наслідків.

Об'єктом вивчення безпеки життєдіяльності є середовище перебування людини. Це середовище можна класифікувати, поділивши за походженням на *природне та виробниче*.

Природне середовище – це атмосферне середовище, географо-ландшафтні, природні та кліматичні елементи, стихійні лиха, серед іншого пожежі від природних джерел, природні процеси у вигляді газовиділень тощо.

Виробниче середовище характеризується основним елементом, це праця, яка складається із взаємопов'язаних та взаємодіючих елементів, що утворюють структуру праці: суб'єкти, способи та засоби праці та процеси праці. Процес праці складається з дій як суб'єктів, так і машин, продуктів праці, як корисних так і побічних, зокрема у вигляді шкідливих і небезпечних викидів у середовище, а також з виробничих відносин (організаційних, економічних, соціально-психологічних, правових, трудових, і відносин, пов'язаних із культурою праці та професійною культурою).

Предметом безпеки життєдіяльності є природні, техногенні та антропогенні небезпеки, які діють у техносфері, та засоби захисту людини від них.

Мета безпеки життєдіяльності як науки – збереження здоров'я та життя людини в техносфері, захист від небезпек техногенного, антропогенного і природного походження та створення комфортних умов життєдіяльності.

Дослідження предмета й об'єкта безпеки життєдіяльності для досягнення її кінцевої мети здійснюється з використанням не лише власних знань, але й знань, отриманих іншими галузями науки, такими як економіка, основи управління, індустріально-педагогічна психологія, культура виробництва, інженерна психологія, право, технічна естетика, ергономіка, виробнича санітарія, техніка безпеки, техніка пожежної безпеки, цивільний захист, охорона довкілля тощо.

На всіх етапах свого розвитку людина взаємодіє та впливає на середовище, в результаті чого у ХХ столітті виникли зони підвищеного антропогенного і техногенного впливу на довкілля, що призвело до часткової або повної регіональної його деградації. Безсумнівно, цим змінам багато в чому сприяли високий темп зростання чисельності населення на планеті та його урбанізація, зростання потреб в енергетичних ресурсах, інтенсивний розвиток промисловості та сільськогосподарського виробництва, масове використання транспорту та низка інших технічних і технологічних процесів.

У результаті активної техногенної діяльності людини був створений новий тип середовища перебування – техносфера. Створюючи техносферу, людина мала на меті поліпшення свого середовища проживання, забезпечення захисту від природних негативних

впливів. Однак створена руками й розумом людини техносфера багато в чому не виправдала очікувань, тому що те середовище, яке з'явилося, стало небезпечним для існування людства. Саме тому останніми десятиріччями активно розвивається вчення про безпеку життєдіяльності саме в техносфері, головною метою якого є захист людини в техносфері від негативних впливів антропогенного і природного походження, забезпечення комфортних умов життєдіяльності.

Наука безпека життєдіяльності дає відповіді на питання про те, як захистити себе, суспільство та довкілля від природних катаклізмів, аварій та катастроф, а також від надзвичайних ситуацій соціального характеру.

Формування знань, умінь та навичок у сфері захисту людини почалось у давні часи і триває дотепер. Проте пошуки рішень здійснювались насамперед у практичній площині та виражались у формі ухвалення законів, підзаконних актів та різних рекомендацій із захисту від небезпек. Останніми роками вченим стало очевидно, що для людини захисну діяльність необхідно здійснювати не лише практично, але й в науковій площині, створивши насамперед теоретичні передумови формування нової галузі знань, яку сьогодні визначають як «безпека життєдіяльності людини».

Для опрацювання будь-якої нової галузі знань головним є формування принципів, понять і термінів, які описують відповідну сферу знань.

Принцип – ідея, думка, основне положення. Виділяють безліч принципів забезпечення безпеки життєдіяльності. Відповідно до сучасних уявлень наукові знання щодо безпеки життєдіяльності спираються на такі **загальні принципи**.

1. Принцип **антропоцентризму**, який проголошує, що людина є найвищою цінністю, і збереження та продовження її життя є метою її існування. Реалізація цього принципу безпеки життєдіяльності означає пріоритетну діяльність, спрямовану на збереження здоров'я і життя людини в разі впливу на неї зовнішніх причин. До такої діяльності належать такі напрямки досліджень, як ідентифікація небезпек і зон їх дії, розроблення та застосування людиною захисних засобів, контроль їх стану тощо. Водночас такі важливі напрямки дослідження і практичні розробки, як засоби та методи захисту навколишнього середовища, досягнення високої надійності технічних систем тощо порівняно з наукою БЖД мають прикладне значення. Вони використовуються лише під час установа для технічних об'єктів таких показників, як допустимі відходи, допустимий техногенний ризик, норми навантаження тощо.

2. Принцип **зовнішніх впливів на людину**, що означає таке: людський організм завжди може піддаватись зовнішньому впливу з боку якогось негативного фактора. На людину постійно впливають зовнішні, різні за рівнем фактори: речовини, енергії та інформації. Цілком імовірно, що деякі потоки будуть спроможні спричинити загрозу здоров'ю людини або навіть смерть.

3. Принцип **безпечного середовища проживання**, який проголошує, що створити комфортне та травмобезпечне для людини середовище проживання принципово можливо у разі дотримання в ньому гранично допустимих рівнів впливу на людину. Цей принцип указує на можливість досягнення якісного середовища проживання людини в техносфері та виявляє шлях його досягнення, що ґрунтується на дотриманні нормативних вимог до допустимого зовнішнього впливу на людину.

4. Принцип **вибору шляхів реалізації безпечної взаємодії людини та середовища проживання**, який наголошує, що безпечна взаємодія людини із середовищем проживання досягається його адаптацією до небезпек, зниженням їх значущості та використанням людиною заходів захисту. Зміст цього принципу є очевидним, усі вказані заходи з досягнення безпечної взаємодії людини із середовищем проживання можуть бути використані одночасно або в якомусь поєднанні. Наприклад, практично завжди для досягнення мети використовуються рішення, спрямовані як на вдосконалення джерела небезпеки з метою зменшення його негативного впливу, так і на застосування комплексу заходів захисту в зоні перебування людини.

5. Принцип **заперечення абсолютної безпеки**, відповідно до якого абсолютна безпека людини в середовищі проживання є неможливою. Цей принцип проголошує справедливість у сфері забезпечені безпеки життєдіяльності, оскільки, по-перше, навколо людини завжди існують природні небезпеки; по-друге, неминуче виникають антропогенні небезпеки; по-третє, практично неможливо усунути технічні небезпеки. Так, наприкінці ХХ сторіччя серед значної кількості вчених і практиків у сфері безпечної праці почав поширюватися такий лозунг: «Від техніки безпеки до безпечної техніки», суть якого зводить рішення всіх проблем безпеки праці до створення абсолютно надійної техніки і технологій. Неправомірність такого підходу є очевидною, оскільки:

– абсолютно безпечної техніки не існує. Будь-яка технічна система має певну надійність, а її безпека оцінюється показниками технічного ризику;

- в операціях більшої кількості технічних систем бере участь оператор, який може ухвалювати іноді помилкові рішення;
- на будь-якому технічному об'єкті завжди є зовнішній вплив, який у деяких випадках порушує його функціонування.

Отже, техногенний ризик повністю виключити не можна, його можна лише мінімізувати, зокрема й антропогенні небезпеки також можна лише мінімізувати.

6. Принцип **науковості**, який ґрунтується на принципі, визначеному французьким хіміком Ле-Шателє: «Еволюція будь-якої системи іде в напрямі зниження потенціальної небезпеки», а «розвиток знань людини, розвиток техніки і технологій, застосування захисту, послаблення соціальної напруги в майбутньому призведуть до кращої захищеності людини від небезпек». Цей принцип указує на позитивний вектор розвитку суспільства до вирішення проблем задоволення потреб людини в безпеці. Цей шлях є варіативним та ґрунтується насамперед на зростанні рівня культури суспільства в питаннях безпеки життєдіяльності людини.

Спеціальні принципи забезпечення безпеки життєдіяльності за ознакою реалізації поділяють на чотири групи: методологічні, медико-гігієнічні, організаційні, технічні.

Методологічні принципи визначають напрямок пошуку рішень для забезпечення безпеки. До них належать принципи: системності (будь-яке явище або об'єкт розглядається як елемент системи), інформації (навчання, інструктаж, знаки безпеки), сигналізації та оповіщення (звукова або світлова сигналізація), класифікації (об'єкти залежно від ступеня небезпечності поділяються на класи та групи).

Медико-гігієнічні принципи: контроль стану здоров'я людини, профілактика захворювань, установлення нормативних показників для шкідливих факторів, методи лікування. Установлюються норми мікроклімату, гранично допустимі концентрації шкідливих речовин у повітрі, допустимі рівні шуму та вібрації, граничні значення показників електромагнітного поля, допустимі величини освітлення тощо.

Організаційні принципи: нагляд за виконанням вимог і нормативів щодо безпеки та забезпечення життєдіяльності, захист людини «часом», що передбачає скорочення часу перебування людини на шкідливих виробництвах.

Технічні принципи: ізоляції (теплоізолюючі, звукоізолюючі конструкції, електроізоляція), екранування (екрани від звукових хвиль, електромагнітних випромінювань), поглинання (звукопоглинальні

та вібропоглинальні матеріали), фільтрації (фільтри, що затримують шкідливі речовини), розведення (зменшення концентрації шкідливих речовин до нормативних показників) тощо.

Спеціальні принципи безпеки життєдіяльності відповідно до ознаки реалізації поділяються на такі: **орієнтуючі, технічні, організаційні, управлінські**.

Орієнтуючі принципи являють собою основоположні ідеї, які визначають напрямок пошуку безпечних рішень і слугують методологічною та інформаційною базою. Ці принципи передбачають усунення небезпечних і шкідливих факторів завдяки зміні технологій, заміні небезпечних речовин на безпечні, застосуванню більш безпечного устаткування, вдосконаленню наукової організації праці.

Технічні принципи спрямовано на запобігання дії факторів небезпеки. Вони ґрунтуються на використанні фізичних, хімічних та інших технічних нормативів, як-то:

– принцип захисту людини відстанню полягає у встановленні такої відстані між людиною та джерелом небезпеки, за якої забезпечується належний рівень безпеки;

– принцип екранування полягає в тому, що між джерелом небезпеки та людиною встановлюється перешкода, яка гарантує захист від небезпеки;

– принцип герметизації передбачає забезпечення такого ущільнення, яке перешкоджає потраплянню із замкненої системи в навколишнє середовище небезпечних і шкідливих агентів.

Організаційні принципи реалізуються з метою забезпечення безпеки наукової організації діяльності.

Серед організаційних принципів виокремлюють такі:

– *захист часом* – передбачає скорочення до безпечних показників тривалості перебування людей в умовах впливу небезпек (тривалість робочого дня та відпустки, часу роботи з джерелом небезпеки);

– *компенсації* – передбачає надання пільг для відновлення здоров'я та запобігання захворюванням.

Управлінські принципи визначають взаємозв'язок окремих стадій та етапів процесу забезпечення безпеки:

– *принцип відбору кадрів* – передбачає вибір спеціалістів, які мають професійні знання, майстерність і досвід, що надають можливість професійно і безпечно виконувати свої функції в конкретних умовах;

– *принцип стимулювання* – передбачає матеріальне та моральне заохочення за якісні та кількісні показники діяльності.

Для вивчення будь-якої науки важливе значення мають методи її пізнання та методологія. У структурі загальної теорії безпеки методи відіграють евристичну та методологічну ролі.

Метод – це шлях, спосіб досягнення мети, який впливає із знання певних закономірностей. Методи забезпечення БЖД полягають в адаптації людини до навколишнього середовища та реалізують можливості професійного відбору і психологічного впливу. Застосовуються засоби дистанційного управління, автоматизації, роботизації, усунення небезпек.

Засоби забезпечення безпеки життєдіяльності – конкретна реалізація принципів та методів. До заходів безпеки життєдіяльності належать такі:

- засоби виробничої безпеки;
- засоби індивідуального захисту;
- засоби колективного захисту;
- соціально-педагогічні засоби.

Засоби виробничої безпеки (ЗВБ) – прибори, апарати і пристрої, призначені для сповіщення або захисту людини від впливу небезпек виробничих і зовнішніх факторів:

- огорожувальні пристрої;
- блокуючі пристрої;
- обмежувальна техніка;
- запобіжні пристрої;
- засоби сигналізації;
- захисні пристрої.

Засоби індивідуального захисту (ЗІЗ) забезпечують захист людини від дії небезпечних і шкідливих факторів:

- спеціальний одяг (костюми, комплекти) та взуття;
- засоби захисту очей та обличчя (окуляри, шоломи);
- засоби захисту органів дихання (респіратори, протигази, ватно-марлева пов'язка);
- захисні дерматологічні засоби (мазі, пасти);
- медичні засоби індивідуального захисту;
- санітарна обробка.

Засоби колективного захисту (ЗКЗ) – засоби для захисту населення від усіх уражальних факторів надзвичайних ситуацій. До ЗКЗ належать:

- захисні споруди (укриття, шахти, метрополітен, траншеї);
- розосередження та евакуація населення.

— § 2. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Визначення терміна «безпека» міститься в усіх тлумачних словниках, де його розглядають його передусім як складне багатостороннє явище. Так, В. І. Даль вважає, що «безпека – це відсутність небезпеки, збереженість та надійність». С. І. Ожегов визначає безпеку як «стан, за якого не загрожує небезпека кому-небудь або чому-небудь». В енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона безпека (особиста або майнова) розглядається як головний аспект людського розвитку, причина виникнення та сенс існування держави. «Безпека створюється для попередження небезпек, які можуть загрозовувати як окремим громадянам, так і суспільству та державі в цілому. Забезпечується безпека шляхом ужиття цілої низки заходів».

Енциклопедія «Британіка» пропонує розглядати безпеку як систему способів та засобів, призначених для захисту людей і майна від різноманітних небезпек. Безпека – це стан або умова спокою, надійності, міцності, а також свобода від небезпек або ризику.

Оксфордський словник (Дж. Сімпсон та Е. Уейнер) та словник англійської мови «Новий стандарт» (Фанк та Уегноллс) виокремлюють низку значень поняття «безпека». Згідно з першим із них під безпекою розуміють умови спокою, стійкості та надійності. Ідеться про умови захищеності від небезпеки, а також про захист ресурсів держави, організації чи особи від загроз та вжиття відповідних заходів: свободу від сумнівів, довіру, впевненість. Згідно з іншим значенням безпекою вважається власне розуміння того, що забезпечує захищеність. Французький «Словник міжнародних відносин» (під кер. П. Шагну, 1988) визначає безпеку як стан захищеності. Підкреслюється, що це багатоаспектне явище, що передбачає перманентність дій відповідних закладів і захист населення.

Безпека – це стан захищеності особи, суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Варто зазначити, що не існує сформованого єдиного, всіма визнаного підходу до поняття загрози. У зв'язку з цим дуже часто поняття «загроза» та «небезпека» використовуються як синоніми в офіційних документах та публіцистиці. Окрім того, іноді небезпека визначається через поняття загрози. «Небезпека у надзвичайній ситуації – стан, за якого створилась або може з'явитися загроза виникнення уражальних факторів та вплив джерела надзвичайних ситуацій на населення, об'єкти та навколишнє природне середовище в зоні надзвичайної ситуації».

Загроза визначається як «сукупність умов та факторів, створених небезпекою життєво важливим інтересам особи, суспільства та держави».

Під факторами в цьому визначенні розуміються різноманітні дії конкретних суспільних сил. З юридичного погляду, це протиправні дії в найширшому розумінні – з позицій як міжнародного права, внутрішнього законодавства, так і традиційних норм.

Під умовами в цьому визначенні слід розуміти дії (чи бездіяльність) або прояви навколишнього середовища (соціального, техногенного, природного), які сприяють виникненню шкідливих впливів.

Зміст загрози визначається:

- національними інтересами держави, які зачіпаються, що відображає її значущість;
- обставинами, які визначають потенційні збитки в разі реалізації загрози;
- місцем і часом прояви негативних факторів та умов;
- можливостями, намірами та волею суб'єкта загрози (потенційного противника або конкурента).

Останні два пункти визначають імовірність реалізації загрози.

Природа загрози визначається природою інтересу, задоволенню якого ця загроза протидіє. Тому розрізняють загрози економічного, воєнного, інформаційного, екологічного, природного та іншого походження.

За характером розрізняють:

- пряму загрозу, що створюється умисною діяльністю суб'єкта, який розглядається як конкурент, противник, ворог;
- непряму загрозу, спричинену деструктивними змінами ринкової кон'юнктури або непередбаченими політичними подіями, які руйнують сталі системи економічної та політичної взаємодії.

Залежно від того, звідки походить загроза, тобто де по відношенню до держаних кордонів перебуває джерело, розрізняють також зовнішні, внутрішні та транснаціональні загрози.

Внутрішні загрози обумовлюються станом економіки, науки, освіти, культури, соціальної сфери, екологічної ситуації, рівнем національних прагнень тощо.

Зовнішні загрози визначаються прагненням деяких держав, територіальними або іншими претензіями держав, рівнем працездатності та спроможності механізмів забезпечення міжнародної безпеки, наявністю воєнно-політичних блоків та союзів, що розділяють світове суспільство, розширенням сфери міжнародного тероризму.

Джерелами транснаціональних загроз виступають як організації, так і процеси, які не контролюються державами, діяльність або розвиток яких не вкладається в ті або інші державні кордони. Транснаціональні загрози є пов'язаними з діяльністю міжнародних злочинних і терористичних організацій, наркоторгівлю, процесами розповсюдження зброї масового ураження та способів їх доставки, міграційними проблеми тощо. Безпека досягається шляхом установалення балансу між наявною загрозою та здатністю їй протидіяти. Вона розглядається як динамічний процес, у підґрунті якого лежить рівновага системи.

Сьогодні розрізняють три рівня безпеки: *глобальний, регіональний та рівень безпеки окремих країн* (яка, у свою чергу, охоплює державну безпеку, суспільну безпеку, безпеку в побуті та на виробництві).

Кожному з цих рівнів відповідають певні форми забезпечення безпеки: *колективна, національна, корпоративна або особиста*.

Залежно від функціональних сфер суспільного життя узвичаєно розрізняти *політичну, воєнну, економічну, соціальну, інформаційну й екологічну безпеку*.

Окрім того, безпека містить у собі зовнішні та внутрішні аспекти. Завдання безпеки виконуються шляхом створення систем безпеки.

У сучасній науці про БЖД використовується низка усталених визначень, передусім **поняття системи «людина – середовище проживання»**, яке є основою наукового знання. У БЖД воно також широко використовується для опису процесів негативної взаємодії людини (колективу людей, населення міста, регіону, країни) з навколишнім середовищем. *«Взаємодія людини із середовищем проживання є безперервною в часі та ґрунтується на існуванні потоків речовин, енергії та інформації між елементами системи. Діючі потоки по відношенню до кожного елемента системи є зовнішніми та можуть сприйматись як комфортні, допустимі, небезпечні та надзвичайно небезпечні»*.

Комфортні та допустимі потоки не чинять негативного впливу на здоров'я людини, а небезпечні та надзвичайно небезпечні загрожують людині втратою здоров'я або смертю.

У сучасному світі для людини є характерними два види середовища проживання – *природне (біосфера) і техносфера (виробнича та побутова)*. Для опису БЖД людини в техносфері є характерним другий вид середовища проживання.

Відмітною особливістю розгляду системи «людина – середовище проживання» є реалізація першого принципу БЖД – принципу антропоцентризму.

— § 3. ПОНЯТТЯ НЕБЕЗПЕКИ ТА ЇЇ ХАРАКТЕРИСТИКА. КЛАСИФІКАЦІЯ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ. ДЖЕРЕЛА НЕБЕЗПЕКИ ТА ШКІДЛИВИ ФАКТОРИ

Небезпека – центральне поняття навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності». Тлумачні словники визначають поняття небезпеки як можливість, загрозу будь-чого небезпечного.

Під **небезпекою** розуміють явища, процеси, об'єкти, здатні у певних умовах завдавати шкоди здоров'ю людини, навколишньому природному середовищу та соціально-економічній структурі, тобто спричинювати небажані наслідки опосередковано чи безпосередньо.

Інакше кажучи, **небезпека** – це наслідок дії деяких негативних (шкідливих або небезпечних) факторів на певний об'єкт або предмет. Якщо характеристики взаємодіючих факторів не збігаються, з'являється феномен небезпеки (наприклад, ударна хвиля, температура, брак кисню або токсичність повітря).

Небезпека – властивість, що належить до складної технічної, біологічної, екологічної систем тощо. Вона може реалізуватися у вигляді прямої або опосередкованої шкоди для об'єкта взаємодії поступово або раптово. Прихована, тобто потенційна небезпека для людини реалізується у вигляді захворювань, які трапляються під час нещасних випадків, аварій, пожеж тощо, для технічних систем – у вигляді втрати керованості, руйнувань тощо, для екологічних систем – у вигляді забруднень, втрати видового різноманіття.

Визначальні ознаки небезпеки – можливість безпосереднього негативного впливу на об'єкт впливу, можливість порушення нормального стану елементів виробничого процесу, в результаті якого можуть статись аварії, вибухи, пожежі чи травми.

Наявності навіть однієї із зазначених ознак достатньо для віднесення факторів до небезпечних або шкідливих. Кількість ознак, що характеризують небезпеку, може бути збільшена або зменшена залежно від мети аналізу.

Поняття «небезпека» означає властивість людини і компонент навколишнього середовища, що здатна спричиняти шкоду живій та неживій матерії. Небезпеки виникають у разі досягнення зовнішніми потоками речовин, енергії та інформації рівнів, які перевищують здатність до їх сприйняття будь-яким елементом системи «людина – середовище проживання» без порушення своєї функціональної цілісності.

Стосовно БЖД термін «небезпека» можна сформулювати таким чином: **небезпека** – негативна властивість середовища проживання, яка призводить до втрати людиною здоров'я та/або її загибелі.

У визначенні поняття «небезпека» формально відсутня вказівка на необхідність збігу координат та часу передання небезпечних потоків від джерела до об'єкту захисту. Але цього і не треба, тому що небезпечним є весь матеріальний світ, який оточує людину, суспільство тощо. Інакше кажучи, імовірність прояву небезпек щодо інших матеріальних об'єктів існує завжди і всюди.

Поле небезпек – сукупність небезпек у просторі навколо об'єкта захисту. У середовищі проживання людини завжди присутнє коло небезпек. Коло небезпек в навколишньому для людини середовищі складається із небезпек першого, другого, третього кола тощо. Небезпеки першого кола загрожують саме людині, небезпеки другого кола впливають насамперед на небезпеки першого кола тощо.

Джерело небезпеки – це компоненти біосфери і техносфери, космічний простір, соціальні та інші структури, через які може виникати небезпека. Для кожного джерела небезпек є характерною наявність певних рівня, зони та тривалості дії небезпеки. Для опису джерела небезпеки з погляду його негативного впливу на людину та середовище проживання використовують величину матеріальних відходів, інтенсивність енергетичних випромінювань, які надходять від джерела в зону перебування людини й у біосферу та його техногенний ризик.

Захист від небезпек – способи і методи зниження рівня та тривалості дії небезпек на людину в середовищі проживання. Захист від небезпек реалізується шляхом зменшення негативного впливу джерел небезпек (скороченням показників техногенного ризику та розмірів небезпечних зон), виведення людини із зони небезпеки, застосування спеціалізованої техніки та засобів індивідуального захисту.

Безпека об'єкта захисту – стан об'єкта захисту, за якого вплив на нього потоків речовин, енергії та інформації з навколишнього середовища не перевищує максимально допустимих показників.

Середня тривалість життя (СТЖ) – показник рівня здоров'я та безпеки життя людини у середовищі проживання. Середня тривалість життя є інтегральним поняттям оцінки взаємодії людини з реальним середовищем проживання. На його значення суттєво впливає багато факторів, передусім економічні показники, рівень медичного обслуговування та зовнішні фактори. Використовується СТЖ для оцінювання негативного впливу стану середовища проживання в окремих державах, містах і на виробництвах порівняно з кращими досягнутими показниками тривалості життя.

Умова реалізації небезпеки – небезпека може реалізуватися, якщо джерело небезпек та об'єкт захисту відносно координат перебування збігаються в просторі та часі.

Джерелом небезпеки можуть бути весь живий світ, природа та матеріальний світ, а піддаватись небезпеці також може все живе або неживе. Під час аналізу небезпек необхідно виходити з принципу «все впливає на все».

Безпеці не притаманні вибірккові властивості, під час свого спалаху вони негативно впливають на все навколишнє та матеріальне середовище.

Небезпеки реалізуються у вигляді потоків енергії, речовин та інформації, існують у просторі й часі.

За видами джерел розрізняють природні, техногенні та антропогенні небезпеки:

- *природні* небезпеки обумовлюються стихійними явищами, кліматичними умовами, рельєфами місцевості тощо;

- небезпеки, створені технічними засобами, називаються *техногенними*;

- *антропогенні* небезпеки виникають у результаті помилкових або несанкціонованих дій людини або групи людей.

Отже, чим більшою буде перетворююча діяльність людини, тим вищими є рівень та кількість антропогенних і техногенних небезпек – шкідливих і небезпечних факторів, які негативно впливають на людину та навколишнє середовище.

Шкідливий фактор – негативний вплив на людину, який призводить до погіршення самопочуття або захворювання.

Небезпечний фактор – негативний вплив на людину, який призводить до травмування або летального наслідку.

Наразі перелік реально діючих техногенних та антропогенних негативних факторів є дуже значним і налічує більше сотні видів. *До найбільш розповсюджених* і тих, які мають найбільшу концентрацію або значні енергетичні рівні, належать *шкідливі виробничі фактори*: забрудненість та загазованість повітря, шум, вібрації, електромагнітні поля, іонізуюче випромінювання тощо. У побуті людину також супроводжує значна гама негативних факторів, наприклад забруднене повітря, недоброякісна їжа, електромагнітні поля від побутових приборів.

Небезпеки поділяються також на такі:

- *за видами потоків* у життєвому просторі – на енергетичні, масові та інформаційні;

- *відповідно до моменту виникнення небезпеки* – на прогнозовані та спонтанні;

- *відповідно до виду дії на людину* – на шкідливі та травмонезбезпечні;

- відповідно до об'єктів захисту – на небезпеки, які діють на природне середовище і на матеріальні ресурси;
- відповідно до зон впливу – на виробничі, побутові, міські, зони надзвичайних ситуацій;
- відповідно до ймовірності впливу на людину та середовище перебування – на потенційні, реальні та реалізовані.

Потенційна небезпека являє собою загрозу суспільного характеру, не пов'язану з простором і часом впливу.

Наприклад, у виразі «шум є шкідливим для здоров'я людини» мається на увазі тільки потенційна небезпечність шуму для людини.

Наявність потенційних небезпек знаходить свій вираз в аксіомі «Життєдіяльність людини завжди є потенційно небезпечною». Аксіома стверджує, що вся діяльність людини і всі компоненти середовища перебування, передусім технічні засоби і технології, крім позитивних властивостей і результатів, мають здатність генерувати небезпечні та шкідливі фактори. При цьому будь-яка нова позитивна дія людини або її результат неминуче призводять до появи нових негативних факторів.

Потенційна небезпека полягає в прихованому, неявному характері прояву небезпек та виникає за певних умов. Наприклад, ми не відчуваємо до певного моменту збільшення концентрацій CO₂ в повітрі. У нормі атмосферне повітря має містити не більше 0,05 % CO₂. Постійно в приміщенні, наприклад в аудиторії, концентрація CO₂ збільшується. Вуглекислий газ не має ні кольору, ні запаху, і його постійне збільшення концентрації може проявитись у вигляді появи втоми, млявості та зниження працездатності. Але в цілому організм людини, яка систематично перебуває в таких умовах, може відреагувати складними фізіологічними процесами: зміною частоти, глибини та ритму дихання, збільшенням частоти серцевих скорочень, зміною артеріального тиску тощо. Цей стан (гіпоксія) може спричинити зниження уваги, що в певних сферах діяльності може призвести до травматизму тощо.

Реалізована небезпека – це факт впливу реальної небезпеки на людину або середовище перебування, яка призвела до втрати здоров'я людини, до смертельного випадку або до матеріальних втрат.

Наприклад, якщо вибух автоцистерни призвів до її знищення, загибелі людей і знищення будівель, то це – реалізована небезпека.

Реалізовані небезпеки узвичаєно поділяти на *події, надзвичайні події, аварії, катастрофи та стихійні лиха.*

Подія – складається із негативного впливу, в результаті якого були спричинені збитки людським, природним або матеріальним ресурсам.

Надзвичайна подія (НП) – подія, яка відбувається короткочасно і має високий рівень негативного впливу на людей, природні та матеріальні ресурси. До надзвичайних подій відносять великі аварії, катастрофи та стихійні лиха.

Аварія – подія в технічній системі, яка не супроводжується загибеллю людей, але за якої відновлення технічних засобів є неможливим або економічно недоцільним.

Катастрофа – подія в технічній системі, яка супроводжується загибеллю або зникненням людей безвісті.

Стихійне лихо – подія, пов'язана зі стихійними явищами на Землі, які призвели до руйнування біосфери чи техносфери, до загибелі або до втрати людиною здоров'я. Причинами подій у технічних системах є відмова та інциденти, кількість яких останніми роками безперервно зростає.

Відмова – подія, яка полягає в порушенні функціонування технічної системи, у її неможливості діяти за встановленими нормами.

Інцидент – відмова технічної системи, спричинена неправильними діями оператора.

Ризик – це частота реалізації небезпек, яку можна визначити за формулою $R = n / N$, де n – кількість тих або інших несприятливих наслідків, N – можлива кількість несприятливих наслідків за певний період.

Розрізняють **індивідуальний та соціальний ризики**:

– **індивідуальний ризик** характеризується небезпекою певного виду для кожного окремого індивіду;

– **соціальний (груповий)** – це ризик для певної групи людей.

Треба наголосити, що процедура визначення ризику є дуже приблизною. Можна виділити **чотири методичні підходи до визначення ризику**:

1) **інженерний**, який спирається на статистику, розрахунок частот, імовірний аналіз безпеки, побудову «дерева безпеки»;

2) **модельний**, який ґрунтується на побудові моделі дії шкідливих факторів на окрему людину, соціальні або професійні групи;

3) **експертний**, коли ймовірність різноманітних подій визначається на підставі опитування спеціалістів, тобто експертів;

4) **соціологічний**, що ґрунтується на дослідженні громадської думки.

Треба розуміти, що **абсолютної безпеки не існує, небезпека постійно супроводжує людину**. Вимога абсолютної безпеки, яка підкупує своєю гуманністю, може призвести до трагедії для людства, тому що забезпечити нульовий ризик у наявних системах абсолютно неможливо. Сучасний світ відмовився від концепції абсолютної

безпеки і прийшов до концепції прийнятної ризику, суть якого – наблизитись до такої малої небезпеки, яка буде прийнятною в цей період часу.

Допустимий ризик поєднує в собі технічні, економічні, соціальні й політичні аспекти та забезпечує деякий компроміс між рівнем безпеки та можливостями її досягнення. Передусім треба розуміти, що економічні можливості підвищення безпеки технічних систем не є безмежними. Отже, ресурси, які витрачатимуться на підвищення безпеки, можуть завдавати збитків соціальній сфері, наприклад погіршувати якість надання медичної допомоги.

Для систематизації небезпек використовують такі класифікації надзвичайних ситуацій:

- *надзвичайні ситуації природного характеру;*
- *надзвичайні ситуації техногенного характеру.*

Надзвичайні ситуації природного характеру – це руйнівні природні або природно-антропогенні явища, в результаті яких може виникнути або виникає загроза життю та здоров'ю людей, руйнування або знищення матеріальних цінностей та елементів навколишнього природного середовища.

Стихійні лиха виникають у результаті складних явищ та дій сил природи, які відбуваються в земній корі, газовій та водній оболонці землі. Ці явища ще слабо вивчено, а деякі з них не піддаються прогнозуванню.

Стихійні лиха (СЛ) – це кризова локальна або регіональна екологічна ситуація, яка швидко (найчастіше раптово) виникає. При цьому завжди несприятливо поєднуються три фактори:

- екстремальна геофізична подія;
- будь-який вплив на поверхню Землі;
- неспроможність населення з усіма державними та суспільними структурами достатньою мірою протидіяти цьому впливу.

До основних СЛ зазвичай відносять землетруси, виверження вулканів, цунамі, повені, селеві потоки, зсуви, снігові заноси, посухи, урагани, бурі, смерчі та епідемії. Окрім цього, до них також зараховують масові лісові та торф'яні пожежі.

Як результат непередбаченого втручання людини в природу та порушення рівноваги останнім часом з'явилися нові природні фактори ризику, такі як «озонові діри» й «парниковий ефект», які можуть спричинювати непередбачувані наслідки.

Залежно від причин виникнення СЛ класифікуються таким чином (див. схема 1.1.1):

Схема 1.1.1. Класифікація стихійних лих

Стислу характеристику найбільш небезпечних стихійних лих геологічного характеру розглянемо нижче.

Землетруси – це підземні поштовхи та коливання земної поверхні, які виникають унаслідок раптових зсувів та розривів у земній або верхній частині мантії та розповсюджуються на великі відстані у вигляді коливань.

Основними характеристиками землетрусів є глибина осередку, магнітуда й інтенсивність енергії на поверхні землі. Глибина осередку землетрусу зазвичай перебуває в межах від 10 до 30 км, але в деяких випадках може бути значно більшою.

Проблема захисту від землетрусів постає дуже гостро. Розрізняють дві групи антисейсмічних заходів:

1) попереджувальні, профілактичні заходи, які застосовуються до можливого землетрусу (вивчення природи землетрусів, розкриття його механізму, ідентифікація провісників, розроблення методів прогнозування);

2) заходи, які діють в умовах землетрусу; вони залежать від рівня організації аварійно-рятувальних робіт, навчання населення та ефективності системи оповіщення.

Вулкани. Вулканічна діяльність виникає в результаті постійних активних процесів, які відбуваються у глибинах Землі. Приблизно 200 млн людей проживають у небезпечній близькості до діючих вулканів. Вулкани поділяються на діючі, заснулі та згаслі.

До заснулих вулканів належать вулкани, про виверження яких немає відомостей, але вони зберегли свою форму, й під ними відбуваються локальні землетруси.

Згаслі – це вулкани без будь-якої вулканічної діяльності.

Виверження вулканів бувають тривалими та короткочасними. Продукти виверження викидаються на висоту 1–5 км та переносяться на великі відстані. Концентрація вулканічного попелу буває настільки великою, що виникає темрява, подібна до нічної. Об'єми лави досягають десятків кубічних кілометрів. Так, виверження вулкану Везувій повністю знищило місто Помпеї. Товщина шару вулканічного попелу, який укрит це місто, досягла 8 метрів.

Профілактичні заходи полягають у зміні характеру землекористування, будівлі дамб, які відводять лави потоки, в бомбардуванні лавового потоку для змішування лави із землею тощо.

Зсув – зміщення вниз за ухилом під дією сил тяжіння мас ґрунту, які формують схили холмів, гір, річкові та морські тераси.

Зсуви виникають у разі порушенні стійкості схилу. Сила пов'язаності ґрунтів або гірських порід виявляється якоїсь миті

меншою за сили тяжіння, і вся маса починає рухатися. Зсуви не є катастрофічними процесами, під час яких гинуть люди, але збитки, які завдаються ними народному господарству, є значними: руйнуються житло, комунікаційні тунелі, трубопроводи, телефонні та електричні мережі.

Найбільший зсув стався в 1911 р. в Памірі. Сильний землетрус спричинив гігантській зсув у 2,5 км пухкого матеріалу.

Найтрагічніший зсув відбувся в 1920 р. в провінції Кансу в Китаї. На Лесовому плато відбувся землетрус, і схили зробились нестійкими. Тисячі кубічних метрів лісу завалили долини, засипали міста та селища, що призвело до загибелі 200 тис. людей.

Селі – короткочасні бурхливі паводки на гірських річках, які мають характер брудокам'яних потоків. Причинами селів можуть бути землетруси, рясні снігопади, зливи й інтенсивне таїння снігу. Основна небезпека – велика кінетична енергія брудокам'яних потоків, швидкість руху яких може досягати 15 км/год.

До профілактичних протиселевих заходів можна віднести гідротехнічні споруди, спуск талої води та лісосадильні роботи. У селе-небезпечних районах створюють автоматичні системи оповіщення про селеву загрозу та розробляють відповідні плани заходів.

Лавина – сніговий обвал, маса снігу, яка падає або сповзає з гірських схилів під впливом будь-чого та захоплює на своєму шляху нові маси снігу. У Європі щорічно різні лавини забирають у середньому приблизно 100 людських життів.

Небезпечність лавини полягає у великій кінетичній енергії лавинної маси, яка має велику руйнівну силу. Лавини виникають на безлісових схилах, крутизною від 15° і більше. Швидкість сходження лавини може досягати 100 м/с, а в середньому становить 20–30 м/с.

Протилавинні профілактичні заходи поділяються на пасивні й активні.

Пасивні заходи – це заходи з використання опірних споруджень, дамб і снігозатримувальних щитів та висадка лісу.

Активні методи – це штучне провокування сходження лавини у певний час та у певному місці в разі дотримання заходів безпеки.

Надзвичайні ситуації метеорологічного характеру можуть бути спричинені:

- вітром, серед іншого бурею, ураганом чи смерчем;
- сильним дощем;
- великим градом;
- сильним снігопадом;
- сильними хуртовинами;

- пиловими бурями;
- заморозками;
- сильними морозами або сильною спекою.

Надзвичайні ситуації гідрологічного характеру

Повені – значні затоплення місцевості в результаті підйому рівня води в річці, озері чи водосховищі, зумовлені різними причинами. Повені завдають значних збитків та призводять до людських жертв.

Основними напрямками боротьби з повенями є зменшення максимальних витрат води в річці шляхом перерозподілу стоку в часі.

Пожежі – неконтрольоване горіння, яке спричиняє матеріальні збитки, завдає шкоду життю і здоров'ю громадян, інтересам суспільства та держави.

Розрізняють пожежі природного і техногенного характеру, спричинені діяльністю людини.

Природні пожежі. У поняття «природні пожежі» входять лісові пожежі, пожежі степових і хлібних масивів, торф'яні та підземні пожежі горючих копалин. Зупинимось на лісових пожежах як найбільш розповсюджених явищах, які завдають колосальних збитків і навіть призводять до людських жертв.

Лісові пожежі – це неконтрольоване горіння рослинності, яке стихійно розповсюджується лісовою територією. Явище зовсім не рідкісне. Такі лиха відбуваються, на жаль, щорічно і багато в чому залежать від людини.

Біологічні надзвичайні ситуації

До біологічних НС належать епідемії, епізоотії та епіфітотії.

Епідемія – значне розповсюдження інфекційної хвороби серед людей, що суттєво перевищує рівень захворюваності на цій території.

Епізоотія – масове інфекційне захворювання сільськогосподарських тварин.

Епіфітотія – ураження сільськогосподарських рослин захворюваннями та шкідниками.

Надзвичайні ситуації техногенного характеру: аварії та катастрофи

До техногенних належать такі НС, походження яких пов'язано з технічними об'єктами.

Надзвичайні ситуації техногенного характеру можуть бути дуже різноманітними як за наслідками їх виникнення, так і за масштабами. Усі вони є пов'язаними з виробничою діяльністю людини і

можуть відбуватися як із забрудненням навколишнього середовища, так без такого.

Техногенні НС за характером явищ можна поділити на десять груп (див. схема 1.1.2):

НС техногенного характеру	
1 група	Транспортні аварії (катастрофи)
2 група	Пожежі, вибухи, загроза вибухів
3 група	Аварії та катастрофи з викидами АХНР
4 група	Аварії та катастрофи з викидом радіоактивних речовин
5 група	Аварії з викидом біологічних небезпечних речовин
6 група	Раптове обвалення будівель, споруд
7 група	Аварії та катастрофи в електроенергетичних системах
8 група	Аварії та катастрофи на комунальних системах життєзабезпечення
9 група	Аварії та катастрофи на очисних спорудах
10 група	Гідродинамічні аварії (катастрофи)

Схема 1.1.2. Поділ НС за характером явищ

До завдань вивчення дисципліни «Безпека життєдіяльності» належить вивчення небезпек, джерел їх походження та факторів їх виникнення, а також засобів їх попередження, подолання та усунення.

— **ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ**

1. Сформулюйте основні принципи та поняття науки БЖД.
2. Як класифікуються небезпеки за ступенем завершеності процесу їх впливу?
3. Перелічіть ознаки, які визначають небезпеку.
4. Що таке коло небезпек?
5. Як визначається рівень ризику загибелі людини?
6. Які фактори впливають на величину допустимого ризику?
7. Що таке НС природного характеру?
8. Що таке стихійне лихо?
9. На які групи поділяються стихійні лиха за ступенем локалізації?
10. Назвіть основні причини техногенних аварій.
11. Які види техногенних надзвичайних ситуацій становлять найбільшу загрозу для населення і територій?

Рекомендовані джерела

1. Данильян О. Г. Основи філософії : навч. посіб. / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – Харків : Право, 2003. – 352 с.
2. Толковый словарь Даля онлайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovardalja.net/word.php?wordid=1328>.
3. Encyclopaedia Britannica [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com>.

ТЕМА № 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

§ 1. Конституційні засади безпеки життєдіяльності.

§ 2. Система національного законодавства з безпеки життєдіяльності.

§ 3. Міжнародне законодавство в галузі безпеки життєдіяльності.

— § 1. КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

У загальній шкалі гуманітарних цінностей права людини, як і сама людина, посідають центральне місце та домінують над усіма іншими. Водночас діяльність із забезпечення прав і свобод людини та безпеки її життєдіяльності обов'язково мусить мати нормативно визначений характер. Ще видатний учений-адміністративіст А. І. Єлістратов зауважував, що для впорядкування публічних відносин розсуд у них слід замінити правом. Закон відрізняється від розсуду обдуманістю, як наперед для всіх випадків цього роду встановлене правило. Зрештою, в Конституції України проголошено: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права». Отже, для створення безпечної життєдіяльності людини є необхідним ефективно правове забезпечення – законодавство з безпеки життєдіяльності. Воно містить у собі цілу низку законів України: з охорони праці, з охорони навколишнього середовища, з дорожнього руху, з цивільного захисту, з охорони здоров'я тощо.

Зрозуміло, що відносини у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності охоплюють велике коло питань зі створення безпечного стану довкілля, виробництва, комфортних і безпечних побутових умов, з охорони здоров'я людини та навколишнього середовища і безпеки в надзвичайних ситуаціях і ситуаціях повсякденного життя тощо. Усі ці відносини регулюються нормативними актами різної юридичної сили – Конституцією, законами, урядовими та відомчими підзаконними нормативно-правовими актами, відповідними актами місцевих органів державної влади й органів місцевого самоврядування.

При цьому слід пам'ятати, що нормативно-правовий акт, який має найвищу юридичну силу, – це Конституція України. Усі закони

та інші нормативно-правові акти застосовуються на основі Конституції України та мусять їй відповідати. Отже, Конституція є основою чинного законодавства України, зокрема і з питань безпеки життєдіяльності.

Конституція України є Основним Законом, що гарантує права людини, безпеку життєдіяльності в нашій державі, право громадян на безпечні нешкідливі умови праці та проживання в безпечному навколишньому середовищі. У Конституції України правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина присвячено весь другий розділ. Відповідно до Конституції України всі люди є вільними й рівними, мають право на життя, працю, відпочинок, недоторканність тощо. Але першою зі статей Конституції України, спеціально присвяченій людині, її безпеці та становищу в українському суспільстві, є стаття 3, де говориться: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Звертаємо увагу на те, що до найвищої соціальної цінності Конституція України віднесла не лише людину, але і її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку, які є передумовою її існування та життєдіяльності. Автори науково-практичного коментаря Конституції України підкреслюють, що, «включивши й їх до найвищих соціальних цінностей, Конституція у такий спосіб начебто ієрархізує потреби людини, а тим самим – і її права та свободи, які цими потребами зумовлюються та покликані забезпечувати задоволення останніх. Тому навіть погоджуючись із широко визнаним нині положенням про те, що всі основні права людини є взаємозалежними, взаємопов'язаними і неподільними, не можна заперечувати того, що в першу чергу мають бути забезпечені все ж таки її права на життя і здоров'я, недоторканність і безпеку, тобто забезпечене саме фізичне існування людини, котре є матеріальною основою та передумовою здійснення будь-яких інших її прав. Це відображено й в одній із запропонованих у вітчизняній літературі класифікацій прав людини, згідно з якою в окремих, причому в першій, вид людських прав виділено так звані фізичні (життєві, вітальні) права».

Згідно з 16 статтею Конституції України «забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського

народу є обов'язком держави». Ця норма є основоположною для формування та подальшого розвитку правового забезпечення екологічної безпеки України, що було відображено, зокрема, у цілій низці нормативно-правових актів, як-то:

– Закон України від 5 березня 1998 р. № 188/98-ВР «Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки»;

– Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII «Про охорону навколишнього природного середовища»;

– Закон України від 27 лютого 1991 р. № 791а-XII «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи»;

– Закон України від 28 лютого 1991 р. № 796-XII «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»;

– Закон України від 10 лютого 2000 р. № 1445-III «Про формування, порядок надходження і використання коштів Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення» тощо.

У другому розділі Конституції України міститься перелік основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, який не є вичерпним. Зокрема, в Основному Законі закріплено, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними», «конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При ухваленні нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод», «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості».

У цьому розділі Конституції України низку статей безпосередньо пов'язано із забезпеченням безпеки життєдіяльності людини і громадянина, вони закріплюють права особи у цій сфері. Зокрема, відповідно до ст. 27 «кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань».

Отже, складовими права на життя є його невід'ємність, заборона свавільного позбавлення життя та право захищати своє життя та

життя інших людей від протиправних посягань. У статті 27 Конституції України наголошується на невід'ємності права на життя, яке належить кожній людині незалежно від її раси, кольору шкіри, політичних переконань, громадянства тощо. Невід'ємність права на життя слід розглядати як наслідок природності цього права. Ніхто, серед іншого і Конституція, не наділяють людину правом на життя. Конституція України визнає, що людина має це право через лише той факт, що вона є людиною. Конституція не лише закріплює право на життя, а й покладає на державу обов'язок захищати життя людини, а отже, й забезпечувати це право.

Стаття 28 Конституції України закріплює право кожної людини на повагу до її гідності: «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам».

З безпечним існуванням і життєдіяльністю людини пов'язано і статті Конституції України, які закріплюють права на свободу та особисту недоторканність (стаття 29), недоторканність житла (стаття 30), таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (стаття 31) тощо.

У статті 43 Конституції України не просто закріплюється право кожного на працю, а і приділяється увага питанням безпеки та охорони праці. Зокрема, відповідно до неї «використання примусової праці забороняється. ... кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється». Право на належні, безпечні та здорові умови праці реалізується через охорону праці – систему правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності. А згідно зі статтею 4 Закону України «Про охорону праці» «державна політика в галузі охорони праці визначається відповідно до Конституції України Верховною Радою України і спрямована на створення належних, безпечних і здорових умов праці, запобігання нещасним випадкам та професійним захворюванням».

Стаття 49 Конституції України закріплює право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування: «охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних та оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного і доступного для

всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; наявна мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності. Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя». Положення цієї статті більш предметно деталізуються в Основах законодавства України про охорону здоров'я, які ґрунтуються на Конституції України.

Безпосередньо із безпекою життєдіяльності є пов'язаними і стаття 50 Конституції України, відповідно до якої «кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена», а також стаття 66 Конституції України, яка відносить до конституційного обов'язку кожного «не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки».

Конституція України також містить низку положень, які можна віднести до прямо чи побічно пов'язаних із безпечним існуванням та життєдіяльністю людини. Так, кожному гарантується, що:

– «Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» (стаття 32);

– «Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантуються свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну» (стаття 33);

– «Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» (стаття 39);

– «Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів» (стаття 42);

– «Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей. Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку. Заборона страйку можлива лише на підставі закону» (стаття 44);

– «Кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічну пору. Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом» (стаття 45);

– «Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ та організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом» (стаття 46);

– «Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду» (стаття 47);

– «Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло» (стаття 48);

– «Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень» (стаття 56).

Українцям важливим є також положення Конституції України про те, що права і свободи людини та громадянина захищаються судом, і кожен також може звернутися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або із конституційною скаргою – до Конституційного Суду України з підстав, установлених Конституцією, та у порядку, визначеному законом. Після використання всіх національних засобів юридичного захисту кожен також має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (стаття 55). Крім того, кожному гарантується право знати свої права й обов'язки (стаття 57).

Конституційні права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (стаття 64).

Отже, Конституція України як Основний Закон нашої держави містить низку основоположних норм у галузі безпеки життєдіяльності.

— § 2. СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА З БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Законодавство України про охорону здоров'я ґрунтується на Конституції України і складається із законів України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р., «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р., «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» від 14 січня 1998 р., «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р., «Про Національну поліцію» від 02 липня 2015 р., «Про дорожній рух» від 30 червня 1993 р., Кодексу цивільного захисту України від 02 жовтня 2012 р. та нормативно-правових актів державних органів загальної, спеціальної та галузевої компетенції.

Основи законодавства України про охорону здоров'я проголошують, що кожна людина має природне невід'ємне і непорушне право на охорону здоров'я. Суспільство і держава є відповідальними перед сучасним і майбутніми поколіннями за рівень здоров'я і збереження генофонду народу України, забезпечують пріоритетність охорони здоров'я в діяльності держави, поліпшення умов праці, навчання, побуту і відпочинку населення, розв'язання екологічних проблем, удосконалення медичної допомоги і запровадження здорового способу життя.

Основи законодавства України про охорону здоров'я визначають правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я в Україні, регулюють суспільні відносини у цій сфері з метою забезпечення гармонійного розвитку фізичних і духовних сил, високої працездатності та довголітнього активного життя громадян, усунення факторів, що шкідливо впливають на їх здоров'я, попередження і зниження захворюваності, інвалідності та смертності й поліпшення спадковості.

У статті 4 Основ законодавства України про охорону здоров'я закріплено основні принципи охорони здоров'я в Україні, якими є:

1) визнання охорони здоров'я пріоритетним напрямом діяльності суспільства і держави, одним із головних чинників виживання та розвитку народу України;

2) дотримання прав і свобод людини та громадянина у сфері охорони здоров'я і забезпечення пов'язаних із ними державних гарантій;

3) гуманістична спрямованість, забезпечення пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, національними, груповими або індивідуальними інтересами, підвищений медико-соціальний захист найбільш уразливих верств населення;

4) рівноправність громадян, демократизм і загальнодоступність медичної і реабілітаційної допомоги та інших послуг у сфері охорони здоров'я;

5) відповідність завданням і рівню соціально-економічного та культурного розвитку суспільства, наукова обґрунтованість, матеріально-технічна і фінансова забезпеченість;

6) орієнтація на сучасні стандарти здоров'я, медичної та реабілітаційної допомоги, поєднання вітчизняних традицій і досягнень із світовим досвідом у сфері охорони здоров'я;

7) попереджувально-профілактичний характер, комплексний соціальний, екологічний, медичний та реабілітаційний підхід до охорони здоров'я;

8) багатукладність економіки охорони здоров'я і багатоканальність її фінансування, поєднання державних гарантій з демонополізацією та заохоченням підприємництва і конкуренції;

9) децентралізація державного управління, розвиток самоврядування закладів та самостійності працівників охорони здоров'я на правовій і договірній основі.

Право на охорону здоров'я має кожен громадянин України, що згідно зі статтею 6 Основ законодавства України про охорону здоров'я передбачає:

а) життєвий рівень, включно з їжею, одягом, житлом, медичним доглядом та соціальним обслуговуванням і забезпеченням, який є необхідним для підтримання здоров'я людини;

б) безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;

в) санітарно-епідемічне благополуччя території і населеного пункту, де він проживає;

г) безпечні та здорові умови праці, навчання, побуту й відпочинку;

г) кваліфіковану медичну та реабілітаційну допомогу, включно з вільним вибором лікаря та фахівця з реабілітації, вибором методів лікування та реабілітації відповідно до рекомендацій лікаря та фахівця з реабілітації і вибором закладу охорони здоров'я;

д) достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення, включно з наявними і можливими факторами ризику та їх ступенем;

е) участь в обговоренні проєктів законодавчих актів і внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері охорони здоров'я;

е) участь в управлінні охороною здоров'я та проведенні громадської експертизи з цих питань у порядку, передбаченому законодавством;

ж) можливість об'єднання в громадські організації з метою сприяння охороні здоров'я;

з) правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних із станом здоров'я;

и) відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди;

і) оскарження неправомірних рішень і дій працівників, закладів та органів охорони здоров'я;

ї) можливість проведення незалежної медичної експертизи відповідного типу у разі незгоди громадянина з висновком державної медичної експертизи, застосування до нього запобіжного заходу як до особи, стосовно якої передбачається застосування примусових

заходів медичного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, примусових заходів медичного характеру, примусового лікування, примусової госпіталізації та в інших випадках, коли діями працівників охорони здоров'я порушуються права громадянина України на охорону здоров'я;

й) право пацієнта, який перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я, на допуск до нього інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, піклувальника, нотаріуса та адвоката, а також священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду;

к) інформування про доступні медичні та реабілітаційні послуги із застосуванням телемедицини і телереабілітації.

Законами України можуть визначатися і інші права громадян у сфері охорони здоров'я.

Громадянам України, які перебувають за кордоном, гарантується право на охорону здоров'я у формах та обсязі, передбачених міжнародними договорами, в яких бере участь Україна.

Завданням **законодавства про охорону навколишнього природного середовища** є регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій і природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною (ст. 1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).

Основними принципами охорони навколишнього природного середовища є такі:

а) пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності;

б) гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей;

в) запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;

г) екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій;

г) збереження просторової та видової різноманітності й цілісності природних об'єктів і комплексів;

д) науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища;

ж) обов'язковість оцінювання впливу на довкілля;

з) гласність і демократизм під час ухвалення рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду;

е) науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище;

є) безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності;

и) компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

і) вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенної змінності територій, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку;

ї) поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища;

й) вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва;

к) установа екологічного податку, рентної плати за спеціальне використання води, рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів, рентної плати за користування надрами відповідно до Податкового кодексу України;

л) урахування результатів стратегічного екологічного оцінювання.

Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р. регулює суспільні відносини, які виникають у сфері забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя, визначає відповідні права й обов'язки державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян, установає порядок організації державної санітарно-епідеміологічної служби і здійснення державного санітарно-епідеміологічного нагляду в Україні.

Санітарне та епідемічне благополуччя населення визначається як стан здоров'я населення та середовища життєдіяльності людини,

за якого показники захворюваності перебувають на усталеному рівні для цієї території, умови проживання, сприятливі для населення, а параметри факторів середовища життєдіяльності перебувають у межах, визначених санітарними нормами (ст. 1 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення»).

Відповідно до статті 4 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» громадяни мають право на:

- безпечні для здоров'я і життя харчові продукти, питну воду, умови праці, навчання, виховання, побуту, відпочинку та навколишнє природне середовище;

- участь у розробці, обговоренні та громадській експертизі проєктів програм і планів забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення, внесення пропозицій з цих питань до відповідних органів;

- відшкодування шкоди, завданої їх здоров'ю внаслідок порушення підприємствами, установами, організаціями чи громадянами санітарного законодавства;

- достовірну і своєчасну інформацію про стан свого здоров'я, здоров'я населення, а також про наявні та можливі фактори ризику для здоров'я та їх ступінь.

Законодавством України громадянам можуть бути надані й інші права щодо забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя.

У статті 5 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» визначено такі обов'язки громадян:

- піклуватися про своє здоров'я та здоров'я і гігієнічне виховання своїх дітей, не шкодити здоров'ю інших громадян;

- брати участь у проведенні санітарних і протиепідемічних заходів;

- проходити обов'язкові медичні огляди та робити щеплення у передбачених законодавством випадках;

- виконувати розпорядження та вказівки посадових осіб державної санітарно-епідеміологічної служби під час здійснення ними державного санітарно-епідеміологічного нагляду;

- виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя.

Закон України «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» від 14 січня 1998 р. спрямовано на забезпечення

захисту життя, здоров'я та майна людей від негативного впливу іонізуючого випромінювання, спричиненого практичною діяльністю, а також у випадках радіаційних аварій, шляхом виконання запобіжних та рятувальних заходів і відшкодування шкоди.

У статті 3 Закону України «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» передбачено, що кожна людина, яка проживає або тимчасово перебуває на території України, має право на захист від впливу іонізуючого випромінювання. Це право забезпечується здійсненням комплексу заходів щодо запобігання впливу іонізуючого випромінювання на організм людини вище встановлених дозових меж опромінення, компенсацією за перевищення встановлених дозових меж опромінення та відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок впливу іонізуючого випромінювання.

Регіональна програма захисту населення від впливу іонізуючого випромінювання розробляється згідно з щорічною оцінкою стану захисту людини від впливу іонізуючого випромінювання на відповідній території і має містити такі заходи:

- пошук і виявлення джерел і шляхів, що спричиняють вплив іонізуючого випромінювання на людину;
- реалізація заходів щодо знешкодження джерел і шляхів, що спричиняють вплив іонізуючого випромінювання на людину, та/або захисту від цього впливу людини;
- впровадження пунктів радіаційного контролю продуктів харчування на ринках і в інших місцях їх масової реалізації;
- організація постів індивідуальних дозиметричних вимірювань згідно з нормативами, визначеними відповідними центральними органами виконавчої влади;
- надання населенню безоплатних консультацій з питань захисту від впливу іонізуючого випромінювання, радіаційного контролю і дезактивації предметів побуту;
- прокат, ремонт, атестація та обслуговування побутових приладів радіаційного контролю;
- створення умов для проведення дозиметричних обстежень, радіометричних і дезактиваційних робіт на замовлення населення.

Порядок розроблення регіональних програм захисту населення від впливу іонізуючого випромінювання визначається Кабінетом Міністрів України, а їх фінансування здійснюється згідно із законодавством України.

Закон України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. визначає основні положення щодо реалізації конституційного права працівників на охорону їх життя і здоров'я у процесі трудової діяльності, на

належні, безпечні та здорові умови праці, регулює за участю відповідних органів державної влади відносини між роботодавцем і працівником з питань безпеки, гігієни праці та виробничого середовища і встановлює єдиний порядок організації охорони праці в Україні.

У статті 1 Закону України «Про охорону праці» визначено, що **охорона праці** – це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності.

Дія Закону України «Про охорону праці» поширюється на всіх юридичних та фізичних осіб, які відповідно до законодавства використовують найману працю, і на всіх працюючих.

Державна політика в галузі охорони праці ґрунтується на таких принципах:

- пріоритету життя і здоров'я працівників, повної відповідальності роботодавця за створення належних, безпечних і здорових умов праці;

- підвищення рівня промислової безпеки шляхом забезпечення суцільного технічного контролю за станом виробництв, технологій і продукції, а також сприяння підприємствам у створенні безпечних та нешкідливих умов праці;

- комплексного розв'язання завдань охорони праці на основі загальнодержавної, галузевих та регіональних програм із цього питання та з урахуванням інших напрямів економічної і соціальної політики, досягнень в галузі науки, техніки й охорони довкілля;

- соціального захисту працівників, повного відшкодування шкоди особам, які постраждали від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань;

- установлення єдиних вимог з охорони праці для всіх підприємств та суб'єктів підприємницької діяльності незалежно від форм власності та видів діяльності;

- адаптації трудових процесів до можливостей працівника з урахуванням його здоров'я та психологічного стану;

- використання економічних методів управління охороною праці, участі держави у фінансуванні заходів щодо охорони праці, залучення добровільних внесків та інших надходжень на ці цілі, отримання яких не суперечить законодавству;

- інформування населення, проведення навчання, професійної підготовки і підвищення кваліфікації працівників з питань охорони праці;

- забезпечення координації діяльності органів державної влади, установ, організацій та об'єднань громадян, що розв'язують

проблеми охорони здоров'я, гігієни та безпеки праці, а також співробітництва і проведення консультацій між роботодавцями та працівниками (їх представниками), між усіма соціальними групами під час ухвалення рішень з охорони праці на місцевому та державному рівнях;

– використання світового досвіду організації роботи щодо поліпшення умов і підвищення безпеки праці на основі міжнародного співробітництва.

Кодекс цивільного захисту України регулює відносини, пов'язані із захистом населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, реагуванням на них і функціонуванням єдиної державної системи цивільного захисту, та визначає повноваження органів державної влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, права й обов'язки громадян України, іноземців та осіб без громадянства, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності.

Цивільний захист здійснюється за такими основними принципами:

1) гарантування та забезпечення державою конституційних прав громадян на захист життя, здоров'я та власності;

2) комплексного підходу до вирішення завдань цивільного захисту;

3) пріоритетності завдань, спрямованих на рятування життя та збереження здоров'я громадян;

4) максимально можливого, економічно обґрунтованого зменшення ризику виникнення надзвичайних ситуацій;

5) централізації управління, єдиноначальності, підпорядкованості, статутної дисципліни Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту й аварійно-рятувальних служб;

6) гласності, прозорості, вільного отримання та поширення публічної інформації про стан цивільного захисту, крім обмежень, установлених законом;

7) добровільності – у разі залучення громадян до здійснення заходів цивільного захисту, пов'язаних з ризиком для їхнього життя і здоров'я;

8) відповідальності посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування за дотримання вимог законодавства з питань цивільного захисту;

9) виправданого ризику та відповідальності керівників сил цивільного захисту за забезпечення безпеки під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт.

Закон України «Про Національну поліцію» від 02 липня 2015 р. визначає правові засади організації та діяльності Національної поліції України, статус поліцейських, а також порядок проходження служби в Національній поліції України.

Завданнями поліції відповідно до статті 2 Закону України «Про Національну поліцію» є надання поліцейських послуг у таких сферах: 1) забезпечення публічної безпеки і порядку; 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; 3) протидії злочинності; 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних чи соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Закон України «Про дорожній рух» від 30 червня 1993 р. визначає правові та соціальні основи дорожнього руху з метою захисту життя та здоров'я громадян, створення безпечних і комфортних умов для учасників руху й охорони навколишнього природного середовища. Закон регулює суспільні відносини у сфері дорожнього руху та його безпеки, визначає права, обов'язки і відповідальність суб'єктів – учасників дорожнього руху, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, об'єднань, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності та господарювання.

Учасники дорожнього руху мають право на:

- безпечні умови дорожнього руху, на відшкодування збитків, завданих унаслідок невідповідності стану автомобільних доріг, вулиць і залізничних переїздів вимогам безпеки руху;
- вивчення норм і правил дорожнього руху;
- своєчасне забезпечення екстреною медичною допомогою;
- отримання від гідрометеорологічних, дорожніх, комунальних та інших організацій, а також відповідних підрозділів Національної поліції, військової інспекції безпеки дорожнього руху Військової служби правопорядку у Збройних силах України інформації про умови дорожнього руху.

Учасники дорожнього руху зобов'язані:

- знати і неухильно дотримувати вимог цього закону, Правил дорожнього руху та інших нормативно-правових актів з питань безпеки дорожнього руху;
- створювати безпечні умови для дорожнього руху, не завдавати своїми діями або бездіяльністю шкоди підприємствам, установам, організаціям і громадянам;
- виконувати розпорядження органів державного нагляду та контролю щодо дотримання законодавства про дорожній рух;
- не створювати перешкод для проїзду спеціалізованого санітарного транспорту бригад екстреної (швидкої) медичної допомоги,

який рухається з увімкненими проблісковим маячком та спеціальним звуковим сигналом;

– у випадках, визначених Законом України «Про екстрену медичну допомогу», надавати необхідну домедичну допомогу та вживати всіх можливих заходів для забезпечення надання екстреної медичної допомоги, серед іншого і потерпілим унаслідок дорожньо-транспортних пригод.

Охорона і використання окремих природних ресурсів регулюються відповідними кодексами. Так, охорона і використання землі регулюються **Земельним кодексом України** від 25 жовтня 2001 р.; охорона і використання надр – **Кодексом про надра України** від 27 липня 1994 р.; охорона і використання вод – **Водним кодексом України** від 06 червня 1995 р., охорона і використання лісів – **Лісовим кодексом України** від 21 січня 1994 р.

До системи законодавства щодо охорони навколишнього довкілля та безпеки життєдіяльності людини в Україні слід віднести також закони України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р., «Про оцінку впливу на довкілля» від 23 травня 2017 р., «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 08 лютого 1995 р., «Про поводження з радіоактивними відходами» від 30 червня 1995 р., «Про захист рослин» від 14 жовтня 1998 р. тощо.

До нормативно-правових актів, розроблених відповідно до вищезазначених законів, слід віднести також постанови й розпорядження органів законодавчої, соціальної та галузевої компетенції. Зокрема, в умовах протидії пандемії коронавірусу Міністерством охорони здоров'я України було ухвалено низку наказів («Організація надання медичної допомоги хворим на коронавірусну хворобу (COVID-19)» від 28 березня 2020 р., «Про затвердження Змін до Стандартів медичної допомоги «Коронавірусна хвороба (COVID-19)» від 07 січня 2021 р.).

— § 3. МІЖНАРОДНЕ ЗАКОНОДАВСТВО В ГАЛУЗІ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Міжнародне законодавство в галузі безпеки життєдіяльності поширюється не лише на міжнародне публічне право, але й на інші галузі права (екологічне, гуманітарне, трудове, господарське тощо). На всіх етапах розвитку суспільства ухвалювались закони, що мали убезпечувати життєдіяльність людини. Здебільшого такі нормативні акти, зокрема і з міжнародним статусом, ухвалювались після

значних трагедій. Це потребує застосування єдиних підходів до державного управління і регулювання безпеки наявного спектра потенційно небезпечних об'єктів та приєднання України до інших міжнародних угод і конвенцій з питань безпеки життєдіяльності та спільних дій у разі транскордонних екстремальних ситуацій з урахуванням національних інтересів та за умов істотного зниження ризиків для нашої країни.

До основних нормативно-правових актів, які становлять міжнародне законодавство в галузі безпеки життєдіяльності, належать такі.

I. Концепція про сталий розвиток суспільства («Декларація Ріо»)

Основним документом, на якому ґрунтується освіта та наука з безпеки життєдіяльності людини, є *Концепція сталого розвитку суспільства*. Ця концепція, так звана «Декларація Ріо», тобто Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку, була обґрунтована і викладена в рішеннях Конференції ООН. Також на «Саміті Землі» були ухвалені три Конвенції Ріо: Конвенція ООН про охорону біорізноманіття, Конвенція ООН про боротьбу з опустелюванням і Рамкова конвенція ООН про зміну клімату, а також інші документи.

Під *сталим розвитком* здебільшого узвичаєно вважати організаційний принцип для досягнення цілей людського розвитку з одночасним підтриманням здатності природних систем забезпечувати природні ресурси і екосистемні послуги, від яких залежать економіка і суспільство. Бажаний результат сталого розвитку – це такий стан суспільства, за якого умови життя і ресурси використовуються для продовження задоволення людських потреб без підризу цілісності і стабільності природної системи. Сталий розвиток можна визначити як розвиток, який задовольняє потреби сьогодення без шкоди для здатності прийдешніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Цілі сталого розвитку в сучасному розумінні визначаються ООН на певний проміжок часу і спрямовуються на вирішення глобальних проблем, включно з бідністю, нерівністю, зміною клімату, погіршенням стану навколишнього середовища, миром і справедливістю. Існує проблема відтворення англomовних термінів «sustainable development» та «sustainability» в українській правничій мові.

Концепція сталого розвитку суспільства розвивалася і в подальшому була закріплена міждержавними угодами та міжнародними документами, а саме: програмою дій «Порядок денний на XXI століття» (або англ. «Agenda 21»), програмами «РІО + 5», «РІО + 10»,

«Ріо + 20», Декларацією тисячоліття ООН цілі розвитку тисячоліття (2000), заключними документами Конференції ООН з населених пунктів (ХАБІТАТ II) та Порядком денним у сфері сталого розвитку на період до 2030 року.

Цілі Сталого Розвитку були встановлені в 2015 р. Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй, їх планується досягти до 2030 р. «Цілі Сталого Розвитку» (ЦСР), або Глобальні цілі являють собою набір із 17-ти взаємопов'язаних глобальних цілей та 169-ти завдань, покликаних стати «планом для досягнення кращого і більш сталого майбутнього для всіх».

Зазначені 17 цілей розглянуто нижче. Хоча цілі є широкими та взаємозалежними, але є і «дієвими» згідно з Резолюцією ООН, ухваленою Генеральною Асамблеєю. У резолюції визначено конкретні завдання для кожної мети, а також індикатори, які використовуються для вимірювання прогресу в досягненні кожної мети. Рік, до якого мети слід досягнути, зазвичай перебуває між 2020 і 2030 роками, але для деяких цілей дату закінчення не вказано. Кожна мета зазвичай має 8–12 завдань, і кожне завдання містить від 1 до 4 показників, використовуваних для вимірювання прогресу в досягненні цілей. Мету 17 повністю присвячено тому, як мають досягатися ЦСР.

Цілі в галузі сталого розвитку є своєрідним закликком до дії, що походить від усіх країн – бідних, багатих і середньорозвинених. Вони спрямовані на поліпшення добробуту і захист планети. Держави визнають, що заходи з ліквідації бідності слід уживати паралельно із зусиллями щодо нарощування економічного зростання і вирішення цілої низки питань у галузі освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та працевлаштування, а також боротьби зі зміною клімату та захисту навколишнього середовища. Цілі сталого розвитку визначено таким чином і в такій послідовності.

1. *Повсюдна ліквідація бідності у всіх її формах.* У всьому світі кількість людей, що живуть в умовах крайньої бідності, скоротилася з 36 % в 1990 р. до 10 % в 2015 р. Але темпи змін сповільнюються, і криза у зв'язку з COVID-19 ризикує звести нанівець десятиліття прогресу в боротьбі з бідністю. У новому дослідженні, опублікованому ООН, міститься попередження про те, що економічні наслідки глобальної пандемії можуть збільшити глобальний рівень бідності ще на півмільярда осіб, або на 8 % від загальної чисельності населення. Таке збільшення рівня бідності в усьому світі відбулося б уперше за 30 років з 1990 р. Для працюючого населення наявність роботи не гарантує гідний рівень життя. У 2018 р. 8 % працівників та їхніх сімей у всьому світі фактично жили в умовах крайньої

бідності. Кожна п'ята дитина живе в умовах крайньої бідності. Забезпечення соціального захисту для всіх дітей та інших уразливих груп має вирішальне значення для скорочення бідності.

2. *Ліквідація голоду, забезпечення продовольчої безпеки і поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства.* За поточним оцінюванням, у світі голодують майже 690 млн осіб, або 8,9 відсотка населення світу, що вказує на зростання на 10 млн осіб за один рік і майже 60 млн за п'ять років. Світ не в змозі досягти мети «Нульовий голод» до 2030 р. Якщо тенденції збережуться, то до 2030 р. кількість людей, які страждають від голоду, перевищить 840 млн. Підвищення продуктивності сільського господарства і стійке виробництво продовольства мають вирішальне значення для скорочення небезпеки голоду.

3. *Забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці.* Забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці – важливі складові сталого розвитку. Наразі світ зазнає безпрецедентної глобальної кризи в галузі охорони здоров'я – COVID-19 поширює людські страждання, дестабілізує світову економіку й докорінно змінює життя мільярдів людей у всьому світі.

4. *Забезпечення всеосяжної і справедливої якісної освіти й заохочення можливості навчання протягом усього життя для всіх.* Отримання освіти закладає підґрунтя для поліпшення соціально-економічних умов життя людей і відіграє ключову роль у забезпеченні виходу з бідності. Протягом останнього десятиліття були досягнуті значні успіхи у сфері розширення доступу до освіти і збільшення охоплення шкільним навчанням на всіх рівнях, зокрема для дівчат. Попри це, в 2018 р. близько 260 млн дітей (що становить майже п'яту частину всього населення світу цієї вікової групи), як і раніше, не ходили в школу. Крім того, більше половини всіх дітей і підлітків у всьому світі не відповідають мінімальним стандартам знань у сфері читання та математики.

5. *Забезпечення гендерної рівності та розширення прав і можливостей всіх жінок і дівчат.* Гендерна рівність – це не лише одне з основних прав людини, а й необхідне підґрунтя для досягнення миру, процвітання та сталого розвитку. За останні десятиліття був досягнутий прогрес: дедалі більше дівчат ходять у школу, менше дівчат примушують укладати ранні шлюби, дедалі більше жінок працюють у парламенті й обіймають керівні посади, а також проводиться реформа законів для забезпечення гендерної рівності. Попри ці досягнення, зберігається і безліч проблем: як і раніше, повсюдно

лишаються поширеними дискримінаційні закони і соціальні норми, жінки так само недостатньо представлені на всіх рівнях політичного керівництва.

6. *Забезпечення наявності та раціонального використання водних ресурсів і санітарії для всіх.* Попри значний прогрес, досягнутий у сфері розширення доступу до чистої питної води та санітарії, мільярди людей, здебільшого в сільських районах, як і раніше, не мають цих основних послуг. У всьому світі кожна третя людина не має доступу до безпечної питної води, двоє з п'яти не мають базових пристосувань для миття рук із милом і водою, і більше 673-х млн осіб продовжують практикувати відкриту дефекацію.

7. *Забезпечення загального доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх.* Світ рухається шляхом прогресу в досягненні цієї мети, і є обнадійливі ознаки того, що енергія стає дедалі стійкішою і широкодоступнішою. Почав прискорюватися процес забезпечення доступу до електрики в бідніших країнах, продовжує поліпшуватися енергоефективність, а сектор електроенергетики досягає вражаючих успіхів у галузі поновлюваних джерел енергії.

8. *Сприяння поступальному, всебічному і стійкому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній роботі для всіх.* Стійке і всеосяжне економічне зростання може сприяти прогресу, створювати гідні робочі місця для всіх і покращувати рівень життя. COVID-19 зруйнував мільярди життів і поставив під загрозу світову економіку. Міжнародний валютний фонд очікує, що глобальний економічний спад буде таким само серйозним, як у 2009 р., або навіть ще серйознішим. За оцінками Міжнародної організації праці, в міру зростання кількості втрат робочих місць майже половина робочої сили у всьому світі ризикує втратити кошти для існування.

9. *Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеосяжній і стійкій індустріалізації та інноваціям.* Усеосяжна і стійка індустріалізація поряд з інноваціями й інфраструктурою може вивільнити динамічні й конкурентоспроможні економічні сили, які створюють зайнятість і дохід. Вони відіграють ключову роль у впровадженні та просуванні нових технологій, сприянні міжнародній торгівлі й забезпеченні ефективного використання ресурсів. Інновації і технічний прогрес мають ключове значення для пошуку довгострокових рішень як економічних, так і екологічних проблем, таких як підвищення ефективності використання ресурсів та енергоефективності. У всьому світі обсяг інвестицій у наукові дослідження і розробки (НДДКР) у відсотках ВВП збільшився з 1,5 % в 2000 р. до 1,7 % в

2015 р. і практично не змінився в 2017 р., проте в регіонах, що розвиваються, він становив лише менше 1 %. Що стосується комунікаційної інфраструктури, зараз більше половини населення світу підключено до Інтернету, і майже все населення світу живе в зоні дії тієї чи іншої мобільної мережі. За оцінками експертів, у 2019 р. 96,5 % населення світу було охоплено тією або іншою мережею мінімум стандарту 2G.

10. *Скорочення нерівності усередині країн і між ними.* Скорочення нерівності й забезпечення того, щоб ніхто не залишився без уваги, є невід'ємною частиною процесу досягнення цілей у сфері сталого розвитку. COVID-19 посилив наявну нерівність, найсильніше зачепив найбідніші й найбільш уразливі громади. Він привернув увагу до економічної нерівності та нестабільних мереж соціального захисту, що поставило уразливі громади під основний удар кризи. Водночас соціальна, політична й економічна нерівність посилила вплив пандемії. Нерівність посилюється для уразливих груп населення в країнах із більш слабкими системами охорони здоров'я і в тих країнах, які страждають від поточних гуманітарних криз. Біженці й мігранти, а також корінні народи, люди похилого віку, інваліди та діти особливо схильні до ризику залишитися без уваги. Крім того, посилюються неавтономні висловлювання на адресу уразливих груп населення.

11. *Забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст і населених пунктів.* Починаючи з 2007 р., більше половини населення світу живе в містах, і, за прогнозами, ця частка зростає до 60 % до 2030 р. Міста й мегаполіси є центрами економічного зростання, забезпечуючи близько 60 % глобального ВВП. Однак на них також припадає і близько 70 % світових викидів вуглецю і більше 60 % використання ресурсів. Швидка урбанізація призводить до зростання кількості мешканців міст, неадекватності й перевантаженості інфраструктури і послуг (таких, як збір відходів і системи водопостачання і каналізації, дороги і транспорт), погіршення ситуації із забрудненням повітря і незапланованого розростання міст.

12. *Забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва.* Споживання і виробництво в усьому світі – рушійна сила світової економіки – ґрунтуються на використанні природного середовища і ресурсів так, що це, як і раніше, впливає на планету руйнівним чином. Соціально-економічний прогрес, досягнутий за останнє сторіччя, супроводжувався погіршенням стану навколишнього середовища, яке ставить під загрозу ті ж самі системи, від

яких залежить наш розвиток у майбутньому, а, по суті, і саме наше виживання. Так:

– щорічно приблизно третина всього обсягу виробленого продовольства, що еквівалентно 1,3 млрд тон вартістю приблизно 1 трлн дол. США, в результаті згниває в сміттєвих баках споживачів і підприємств роздрібної торгівлі або псується через неналежні умови транспортування та збору;

– якби населення світу перейшло на використання енергозберігаючих лампочок, то світ би економив 120 млрд дол. США щорічно;

– якщо населення планети досягне 9,6 млрд осіб до 2050 р., знадобляться ресурси трьох планет Земля, щоб забезпечити природні ресурси, необхідні для підтримки поточного способу життя.

Стале споживання і виробництво спрямовано на те, щоб «робити більше і краще меншими засобами». Їх також спрямовано на подолання прямої залежності між економічним зростанням і погіршенням стану навколишнього середовища, підвищенням ефективності використання ресурсів і стимулюванням більш стійкого способу життя. Крім того, стійке споживання і виробництво можуть забезпечити істотний внесок у скорочення масштабів убогості і перехід до низьковуглецевої і «зеленої» економіки.

13. *Ужиття термінових заходів з боротьби зі зміною клімату та її наслідками.* 2019 р. став другим найтеплішим роком за історію спостережень і закінченням найтеплішого десятиліття (2010–2019 роки) за всю історію спостережень. У 2019 р. були зафіксовані нові рекордні рівні вуглекислого газу (CO₂) та інших парникових газів в атмосфері. Зміна клімату впливає на всі країни на всіх континентах, зокрема руйнує економіку держав і впливає на життя людей. Змінюються погодні умови, піднімається рівень моря, а погодні явища стають дедалі суворішими. Ухвалено у 2015 р. Паризьку угоду спрямовано на посилення глобального реагування на загрозу зміни клімату шляхом утримання приросту глобальної середньої температури в цьому столітті на рівні набагато нижче 2 градусів Цельсія. Метою Угоди також є зміцнення спроможності країн справлятися з наслідками зміни клімату завдяки відповідним фінансовим потокам, новій технологічній рамковій програмі та рамковій програмі зміцнення діяльності з нарощування потенціалу.

14. *Збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку.* Океан визначає дію глобальних систем, які роблять Землю придатною для життя людства. Наша дощова і питна вода, погода, клімат, берегові лінії, велика частина нашої їжі і навіть кисень у повітрі, яким ми дихаємо, – все в

кінцевому рахунку надається і регулюється морем. Раціональне використання цього найважливішого глобального ресурсу є запорукою сталого майбутнього. Однак наразі відбувається постійне погіршення стану прибережних вод через забруднення, а закислення океану негативно впливає на функціонування екосистем і біорізноманіття. Це також негативно впливає на дрібні господарства, що займаються рибним промыслом. Порятунком нашого океану мусить залишатися пріоритетним завданням. Біологічне різноманіття морського середовища має вирішальне значення для здоров'я людей і нашої планети. Охоронюваними районами морів слід ефективно управляти, щоб вони мали достатні ресурси, а також треба ухвалити нормативні акти для скорочення перелову, забруднення морського середовища і закислення океану.

15. *Захист і відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і процесу деградації земель з поверненням їх до вихідного стану і припинення процесу втрати біорізноманіття.* Природа має вирішальне значення для нашого виживання: постачає нас киснем, регулює наші погодні умови, запилює наші сільськогосподарські культури, виробляє для нас їжу, корми і клітковину. Але вона зазнає дедалі більшого негативного впливу. Людська діяльність змінила майже 75 % поверхні Землі, витіснивши тваринний світ і природу в зовсім мізерний куточок планети. За даними Звіту про глобальну оцінку біорізноманіття та екосистемних послуг за 2019 рік, близько 1 млн видів тварин і рослин перебувають під загрозою зникнення, і багато з них – під загрозою зникнення протягом найближчих десятиліть. У Звіті міститься заклик до суттєвих перетворень для відновлення і захисту природи. Як було встановлено в Звіті, здоров'я екосистем, від яких залежимо ми і всі інші види, погіршується швидше, ніж будь-коли, що позначається на самих основах нашої економіки, засобах для існування, продовольчій безпеці, здоров'ї та якості життя у всьому світі.

Збезлісення та опустелювання, спричинені діяльністю людини і зміною клімату, являють собою серйозну перешкоду для досягнення сталого розвитку і впливають на життя і засоби для існування мільйонів людей. Ліси мають життєво важливе значення для підтримки життя на Землі і відіграють важливу роль у боротьбі зі зміною клімату. У документі «Стан лісів світу» за 2020 р. підкреслюється, що з 1990 р. було втрачено для сільського господарства та інших видів землекористування близько 420 млн гектарів дерев. А інвестиції у відновлення земель мають вирішальне значення для

підвищення рівня життя, зменшення уразливості та скорочення ризиків для економіки. Крім того, здоров'я нашої планети відіграє важливу роль у плані виникнення зоонозних хвороб, тобто хвороб, які передаються між тваринами і людьми. Оскільки ми продовжуємо вторгтися в крихкі екосистеми, ми спричинюємо дедалі тісніший контакт людей із дикою природою, надаючи патогенам у дикій природі можливість поширюватися на худобу і людей, що збільшує ризик виникнення і поширення хвороб.

16. *Сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних і таких, що ґрунтуються на широкій участі, установ на всіх рівнях.* Конфлікти, відсутність безпеки, слабкість інститутів влади та обмеженість доступу до правосуддя залишаються серйозною загрозою для сталого розвитку. Кількість людей, що рятуються втечею від війни, переслідувань і конфліктів, перевищило 70 млн у 2018 р., що є найвищим рівнем, коли-небудь зафіксованим Управлінням ООН у справах біженців за майже 70 років. У 2019 р. ООН відстежила 357 вбивств і 30 насильницьких зникнень правозахисників, журналістів і членів профспілок у 47-ми країнах. Крім того, в усьому світі офіційно не реєструється факт народження приблизно кожної четвертої дитини у віці до п'яти років, що позбавляє таких дітей документів, які засвідчують особу, що мають вирішальне значення для захисту їх прав та доступу до правосуддя і соціальних послуг.

17. *Зміцнення засобів здійснення та активізація роботи в межах Глобального партнерства в інтересах сталого розвитку.* Цілі сталого розвитку можна реалізувати лише за умови міцних глобальних партнерських відносин і співробітництва. Успішна реалізація порядку денного в галузі сталого розвитку є неможливою без налагодження на глобальному, регіональному та місцевому рівнях всеохоплюючих партнерських відносин, побудованих на принципах і цінностях, спільному баченні та спільних цілях, орієнтованих на задоволення інтересів людей і планети.

Підтримуючи проголошені Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 р. № 70/1 «Глобальні цілі сталого розвитку до 2030 року» та результати їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України, викладені у *Національній доповіді «Цілі сталого розвитку України» (Далі – ЦСР)*, Україна прагне забезпечити дотримання ЦСР на період до 2030 р. Вони є орієнтирами для розроблення проєктів прогностичних і програмних документів і проєктів нормативно-правових актів з метою забезпечення збалансованості

економічного, соціального та екологічного вимірів сталого розвитку України.

II. Законодавство Європейського Союзу щодо сталого розвитку

Європейський Союз відіграв активну роль протягом усього процесу і прагне до реалізації Порядку денного в галузі сталого розвитку на період до 2030 року та ЦСР у межах ЄС, а також у співпраці з метою розвитку з країнами-партнерами. Порядок денний відображає багато пріоритетів ЄС у галузі сталого розвитку, викладених у Висновках Ради.

Європейський Союз реалізовуватиме Порядок денний на період до 2030 року як на внутрішньому, так і на глобальному рівні у співпраці з країнами-партнерами.

22 листопада 2016 р. ЄС презентував свою відповідь на Порядок денний на період до 2030 року та ЦСР та ухвалив пакет сталого розвитку – «Сталий розвиток: ЄС встановлює свої пріоритети». Програма дій із самого початку передбачала ухвалення та реалізацію **семи тематичних стратегій**, що охоплюють таке: *забруднення атмосферного повітря, забруднення морського середовища, стале використання ресурсів, запобігання і переробку відходів, стале використання пестицидів, захист ґрунту та стале міське середовище*.

Сталий розвиток Європейського Союзу (EU SDS) пов'язано із галузями політики, що реалізуються через нормативно-правові акти та ініціативи, зокрема:

- Директива Європейського Парламенту та Ради 2012/27 / EU щодо енергоефективності;
- Схема екомаркування, запроваджена Постановою (ЄС) № 66/2010 Європейського Парламенту та Ради від 25 листопада 2009 р.;
- Схема екологічного менеджменту та аудиту (EMAS);
- Маркування енергоефективності згруповано за групами та категоріями залежно від виду товару;
- Європейська програма сприяння, наприклад малим і середнім підприємствам, з дотримання нормативних вимог щодо охорони довкілля;
- Перевірка екологічних технологій (ETV);
- Європейський круглий стіл з питань сталого споживання та виробництва продуктів харчування (European Food SCP Roundtable);
- Зелені державні закупівлі (GPP);
- Інструкція щодо недобросовісної комерційної практики;

- Інтегрована продуктова політика (ІРР);
- Форум роздрібної торгівлі;
- Дорожня карта щодо створення ресурсоефективності Європи;
- Тематична стратегія сталого використання природних ресурсів тощо.

III. Угода між Урядом України та Європейським співтовариством з атомної енергії про наукову та технологічну співпрацю та асоційовану участь України у програмі наукових досліджень та навчання Євратом (2014-2018) від 22.09.2016.

Угоду спрямовано на підтримання сталого розвитку України, що передбачає необхідність імплементації Стратегії сталого розвитку в національне законодавство. У преамбулі Угоди зазначається, що її спрямовано, зокрема, на посилення співробітництва у сфері захисту навколишнього середовища та принципів сталого розвитку і «зеленої» економіки, а главу 13 присвячено торгівлі та сталому розвитку. Зміст і цілі сталого розвитку розкриваються у ст. 289 Угоди.

Сторони підтверджують свою прихильність сприянню розвитку міжнародної торгівлі для досягнення мети сталого розвитку та забезпечення того, щоб ця мета була інтегрована і відображалася на кожному рівні їхніх торговельних відносин. Із цією метою Сторони визнають важливість як найповнішого врахування економічних, соціальних та екологічних інтересів не лише свого відповідного населення, а і прийдешніх поколінь і гарантують, що економічний розвиток, екологічна та соціальна політика підтримуються спільно.

VI. Програма гідної праці для України на 2020–2024 роки містить три пріоритети: 1) покращений соціальний діалог; 2) інклюзивна та продуктивна зайнятість; 3) поліпшені умови праці та соціальний захист.

V. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат.

Конвенція сприяє провадженню всебічної політики та співпраці карпатських країн для охорони та сталого розвитку Карпат з метою, зокрема, поліпшення якості життя, зміцнення місцевих економік і громад, збереження природних цінностей та культурної спадщини. Для досягнення цілей Конвенції підписанти вживають відповідних заходів на таких засадах: а) принципи запобігання та застереження; б) принцип «забруднювач платить»; с) участь громадськості та залучення зацікавлених організацій; д) транскордонну співпрацю; е) інтегроване планування та управління земельними та водними ресурсами; ф) програмний підхід; г) екосистемний підхід.

У межах зазначеної Конвенції підписано відповідні протоколи: Про сталий туризм до Рамкової конвенції про охорону та сталий

розвиток Карпат, Про збереження і стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, Про сталий розвиток сільського господарства та сільської місцевості до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат і Про сталий транспорт до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат.

Уряд України своїм розпорядженням схвалив Стратегію виконання Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат. Мета її полягає у забезпеченні збереження та відновлення унікальних природних комплексів Карпат, що мають важливе природоохоронне, естетичне, наукове, освітнє, рекреаційне, оздоровче і ресурсне значення, запобіганні негативному впливові на гірські екосистеми й організації скоординованої, з екологічного погляду, діяльності в Карпатському регіоні.

VI. Європейське законодавство з промислової безпеки (до такого належить, наприклад, Директива Севезо).

Директива Севезо дала поштовх розробленню та ухваленню Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки», який є українською копією зазначеної Директиви. Ухвалення Директиви Севезо було зумовлено декількома великомасштабними аваріями, що сталися у Європі в 1970-ті роки. Найзначніша з них сталася у м. Севезо 10 липня 1976 р., на заводі Icmesa швейцарської фірми Hoffmann-La Roche («Італійська Хіросіма»), коли випадкові утворення і викид діоксину як небажаного побічного продукту вийшли з-під контролю хімічної реакції та призвели до широкого зараження людей, загибелі приблизно 50 тис. звірів в окрузі та негативного впливу на довкілля. Понад 600 людей були евакуйовані та близько 2 тис. лікувалися від отруєння діоксином. П'ятеро співробітників хімічного заводу були покарані й засуджені до позбавлення волі в першій інстанції. З 1981 по 1983 рік Icmesa виплатила понад 10 млн євро компенсації постраждалим сім'ям, подальший розгляд ще не завершено. Багато років після катастрофи Севезо був містом-привидом.

Директива вже двічі доповнювалася з метою розширення її обсягу, особливо щодо зберігання небезпечних речовин, у межах реагування на зазначені нижче тяжкі аварії.

Бхопальська трагедія (03 грудня 1984 р.) – найбільша за кількістю жертв техногенна катастрофа в сучасній історії, що сталася в результаті аварії на хімічному заводі корпорації Union Carbide в індійському місті Бхопал. Із резервуара для зберігання метілізоціаната стався викид 42 т цієї токсичної сполуки. Хмара пари вкрила собою територію в 40 км², поширившись на прилеглі нетрі й залізничний

вокзал. Згідно з офіційними урядовими даними, в день аварії загинуло близько 3 тис. осіб. За іншими джерелами, катастрофа стала причиною смерті принаймні 18–30 тис. осіб, з яких 7 тис. загинули безпосередньо в день аварії, а близько 25 тис. – в наступні роки. Union Carbide у 1987 р. у межах позасудового врегулювання виплатила жертвам аварії 470 млн доларів в обмін на відмову від подальших судових позовів.

Рейнська екокатастрофа (01 листопада 1986 р.) – аварія, що сталася на одному з агрохімічних складів, які належать компанії Sandoz (м. Базель, Швейцарія) і була причиною однією з найбільш серйозних антропогенних екологічних катастроф в історії Європи. У результаті аварії і скидання в ріку 30 т пестицидів, ртуті й інших сільськогосподарських хімікатів тони отруйних хімікатів потрапили в річку Рейн разом із водою для гасіння пожежі, тим самим завдавши істотної шкоди біологічному життю річки. Прибережні міста і селища ФРН, Франції, Люксембургу й Нідерландів були позбавлені основного джерела питної води, оскільки були закриті водопроводи, замість яких використовувалась привізена вода в цистернах. За 10 днів отрута досягла Північного моря. За деякими оцінками, загинуло півмільйона риб, деякі види повністю зникли.

Були й інші аварії які вплинули на ухвалення Директиву Севезо III, яка закріпила низку додаткових вимог:

- технічні доопрацювання з урахуванням змін у класифікації хімікатів ЄС;
- більш відкритий для громадян доступ до інформації про ризики, причиною яких є місцеві компанії, і про те, як поводитись у разі аварії;
- більш ефективні правила щодо участі громадян у проєктах планування землекористування щодо заводів «Севезо»;
- доступ до суду для тих громадян, які не отримали належний доступ до інформації або участі;
- більш суворі стандарти безпеки.

Основними вимогами Директиви Севезо залишаються такі заходи:

- виявлення небезпечної промислової діяльності;
- декларування безпеки, планування дій у разі аварії;
- інформування населення про можливу надзвичайну ситуацію.

Директива Севезо III не може існувати окремо від інших міжнародних актів, що стосуються безпеки життєдіяльності, а є взаємопов'язаною із ними.

VII. Європейська законодавча і нормативна основа з безпеки життєдіяльності

1. *Конвенція Європейської економічної комісії ООН про транскордонний вплив промислових аварій* установлює комплекс заходів щодо захисту людей і навколишнього середовища від наслідків промислових аварій, а також для сприяння активному міжнародному співробітництву між договірними сторонами до, під час і після таких аварій.

2. *Постанова (ЄС) 2019/1009 Європейського Парламенту та Ради від 05 червня 2019 р. «Встановлення правил з випуску на ринок добрив ЄС і внесення поправок до Регламенту (ЄС) № 1069/2009 і (ЄС) № 1107/2009 та скасування Регламенту (ЄС) № 2003/2003»* установлює загальні правила безпеки, якості та вимог до маркування продуктів добрива. Вона уперше запровадила обмеження на токсичні забруднювачі. Це гарантує високий рівень захисту ґрунту і знижує ризики для здоров'я і навколишнього середовища, надаючи виробникам можливість адаптувати свій виробничий процес відповідно до нових обмежень.

3. *Європейський зелений курс*, Комюніке COM (2019) 640 final – базовий документ ЄЗК, що закладає основи, передбачає в комплексі провідні напрямки розвитку та охоплює всі сектори економіки. Європейський зелений курс пропонує план дій з підвищення ефективності використання ресурсів шляхом:

- переходу до чистої економіки замкнутого циклу;
- відновлення біорізноманіття та скорочення забруднення довкілля.

4. *Директива Європейського Парламенту та Ради «Про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи»* об'єднала законодавство про якість повітря в єдиний акт, який містить у собі такі ключові елементи:

- пороги, граничні значення і цільові значення, що встановлюються для оцінювання кожного забруднювача, на який поширюється директива: діоксид сірки, діоксид азоту, тверді частинки, свинець, бензол та оксид вуглецю;

- національні органи влади призначають конкретні органи для виконання цих завдань, використовуючи дані, зібрані в обраних точках відбору проб; якщо рівні забруднення у будь-якій конкретній області є вищими від порогових значень, для виправлення ситуації необхідно впровадити плани контролю якості повітря, вони можуть містити особливі заходи щодо захисту уразливих груп, наприклад дітей;

– якщо існує ризик того, що рівні забруднення можуть перевищити порогові значення, для запобігання небезпеці, наприклад, слід реалізувати короткострокові плани дій зі скорочення дорожнього руху, будівельних робіт або певних видів промислової діяльності тощо.

Директива реалізує Стратегію ЄС з пластикових матеріалів – важливий елемент руху ЄС до економіки замкнутого циклу. До пластикових виробів, заборонених згідно з Директивою, належать такі: столові прилади (виделки, ножі, ложки, палички для їжі), тарілки, соломка, ватні палички, мішалки для напоїв, палиці для кріплення і підтримки повітряних куль, харчові контейнери з пінополістиролу, вироби з «охо-degradable» пластику тощо.

Переліченими нормативно-правовими актами міжнародне законодавство з безпеки життєдіяльності не обмежується, проте зазначені документи свідчать про основні сфери правового регулювання безпеки життєдіяльності, що характеризують актуальні напрямки її забезпечення.

— ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які норми Конституції України є пов'язаними із забезпеченням безпеки життєдіяльності особи?

2. В якому розділі Конституції України міститься перелік основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина?

3. Назвіть закони України, які регламентують захист громадян від надзвичайних ситуацій техногенного характеру.

4. Назвіть закони України, які регламентують захист громадян від надзвичайних ситуацій біологічного характеру.

5. Назвіть закони України, які регламентують захист громадян від надзвичайних ситуацій природного характеру.

6. Поясніть значення Закону України «Про Національну поліцію» від 02 червня 2015 р. для забезпечення безпеки життєдіяльності.

7. Поясніть правове значення Концепції ООН Про сталий розвиток.

8. Цілі Концепції сталого розвитку.

9. Приклади нормативно-правових актів, які визначають засади міжнародного співробітництва в окремих сферах суспільства, що становлять підґрунтя безпеки життєдіяльності.

Рекомендовані джерела

1. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. / Т. Є. Стиценко, Г. В. Пронюк, Н. М. Сердюк, І. І. Хондак. – Харків : ХНУРЕ, 2018. – 336 с.
2. Директива Європейського Парламенту і Ради 2012/18/ЄС про контроль загроз виникнення значних аварій, пов'язаних із використанням небезпечних речовин, та про внесення змін і подальше скасування Директиви Ради 96/82/ЄС : від 04.07.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%202012_18_ЄС.pdf.
3. Конституція України : наук.-практ. комент. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2011. – 1128 с.
4. Паризька угода : від 12.12.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161.
5. Про ратифікацію Угоди між Урядом України та Європейським співтовариством з атомної енергії про наукову і технологічну співпрацю та асоційовану участь України у Програмі наукових досліджень та навчання Євратом (2014–2018) : Закон України від 22.09.2016 № 1542-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1542-19>.
6. Рио-де-Жанейрська декларація по оточуючій середі і розвитку : прин. Конф. ООН по оточуючій середі і розвитку 3–14.06.1992. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml.
7. Синявська О. Ю. Організаційно-правові засади забезпечення життєдіяльності персоналу органів внутрішніх справ України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / О. Ю. Синявська. – Харків, 2008. – 466 с.
8. Plastic Waste: a European strategy to protect the planet, defend our citizens and empower our industries [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_18_5.
9. Regulation (EU) 2019/1009 of the European parliament and of the council of 5 June 2019 laying down rules on the making available on the market of EU fertilising products and amending Regulations (EC) № 1069/2009 and (EC) № 1107/2009 and repealing Regulation (EC) № 2003/2003 : of 5 June 2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019R1009&qid=1613571400705>.

ТЕМА № 3. ОСНОВНІ ВИДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

§ 1. Громадська безпека.

§ 2. Соціальна та демографічна безпека.

§ 3. Інформаційна безпека.

§ 4. Кібербезпека.

— § 1. ГРОМАДСЬКА БЕЗПЕКА

У сучасній юридичній літературі можна зустріти різні погляди на розуміння громадської безпеки, тому що проблеми безпеки турбували суспільство з давніх часів. Аналіз дискусій, які ведуться в цій галузі, надає можливість виявити відсутність будь-якої єдності в поглядах на це питання. Тривалий час учені намагаються дати визначення поняттю «громадська безпека», наповнити його змістом та знайти його більш широке застосування.

Поступово серед науковців та у законодавчому полі почали використовуватися поняття «громадська безпека», «державна безпека» та «публічна безпека». Підкреслимо, що Глосарій з Європейської конвенції з прав людини, розроблений Відділом з питань впровадження прав людини на національному рівні Генерального директорату з прав людини і верховенства права у межах освітньої програми Ради Європи у сфері прав людини для фахівців у галузі права, містить, зокрема, формулювання «*public safety*», яке перекладається як громадська чи державна безпека. Водночас майже всі англійські джерела до будь-якого безпекового терміна застосовують варіант «*security*».

Розглядаючи виникнення і становлення самої ідеї безпеки, а також власне поняття, відзначимо, що вперше згадку про це знаходимо у філософській і науковій спадщині Сходу в IV–VI століттях до нашої ери в працях Сунь-Цзи «Трактат про воєнне мистецтво» й У-Цзи «Про мистецтво ведення війни», де визначаються положення, що є базовими у теорії забезпечення безпеки держави та людини. Пізніше Платон висловив своє бачення безпеки. Поняття «безпека», за Платоном, асоціюється з такими поняттями, як «допомога» і «спасіння». За часів Стародавнього Риму Цицерон стверджував, що з появою власності на землю виникає необхідність її охороняти і

забезпечувати безпеку її власників, а в цілому – потреба у системі забезпечення безпеки держави.

Розглядаючи соціально-політичне визначення громадської безпеки крізь призму понять, що її складають, цей термін можна трактувати як динамічно стійкий стан стосовно несприятливих впливів, які постійно контролюються діяльністю спеціальних державних органів, що повинні створювати умови для розвитку навичок і реалізації соціально значущих потреб людини, її законних прав і свобод, забезпечуючи розвиток і збереження матеріальних та духовних цінностей суспільства, а також територіальну цілісність, суверенітет і конституційний устрій держави. У такому визначенні враховано всі елементи: об'єкт (людина, суспільство, держава), суб'єкт (сформовані для цього органи), обставини загрози (несприятливі впливи), способи забезпечення (діяльність, спрямована на підтримання динамічно стійкого стану).

Узагалі, поняття «громадська безпека» – відносно нове, що зумовлює відсутність єдиного трактування. Якщо розглядати громадську безпеку як одне із законодавчо закріплених завдань поліції, то ретроспективний аналіз показує цікаву тенденцію в їх трансформації від забезпечення громадського спокою поліцією в XIX ст. до охорони громадського порядку радянською міліцією в 60–80 роках XX ст., а також до забезпечення громадської безпеки в 90-х роках. Поняття громадської безпеки в діяльності міліції, пов'язане із забезпеченням громадського порядку, вперше було внесене в законодавчі акти в період проведення реформ в Україні (початок 90-х років), і практичне втілення його передбачає широкий спектр наукових досліджень.

Словосполучення «громадська безпека» складається з двох взаємодоповнюючих слів: «громадська» і «безпека». Слово «громадська» широко застосовується в значенні, пов'язаному із суспільними відносинами. Тому необхідно пов'язувати значення слова «громадський» з процесами, що відбуваються у стосунках і взаємодії між людьми, тобто в суспільстві.

Звернемося до тлумачення терміна «безпека», що теж породило багато різних суджень, які необхідно розглянути. Останніми десятиріччями поняття «безпека» почали вживати представники багатьох верств населення України. Для вітчизняних науковців генеза поняття «громадська безпека» ґрунтується на етимології самого терміна «безпека», яка визначається семантикою української мови (безпека – відсутність небезпеки, збереження, надійність), діалектикою та зіставленням небезпеки і безпеки, а також законодавчо закріпленим поняттям «громадська безпека».

У Конституції України виділяють три основні різновиди безпеки: «безпека громадянина» (ст. 3), «громадська безпека» (ст. 16, 36, 39, 92) та «безпека держави» (ст. 18, 37, 106). У Законі України «Про основи національної безпеки України» національна безпека України визначається як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам.

Поняття «громадська безпека і порядок» також уживається у Законі «Про Національну гвардію України». Водночас у Законі України «Про Національну поліцію» вживається термін «публічна безпека», визначення якого в Законі відсутнє.

Сучасні вітчизняні та зарубіжні наукові підходи до тлумачення терміна «громадська безпека» загалом принципово не суперечать один одному, а лише доповнюють і розвивають, конкретизуючи та поглиблюючи уявлення про сутність громадської безпеки як соціального явища. Загальноприйнятним є те, що громадська безпека являє собою певний стан об'єкта чи системи, взаємозв'язок, взаємовплив та співвідношення всієї сукупності умов і факторів, які забезпечують збереження, захищеність, функціонування, розвиток і вдосконалення об'єктів та систем.

При цьому застосування функціонально-діяльнісного підходу надає можливість розглядати громадську безпеку як суспільне динамічне явище, яке постійно змінюється та еволюціонує. Воно ґрунтується на аналізі та характеристиці громадської безпеки через процес збереження і підтримання її стійкого стану як цілісного утворення, що забезпечує захищеність особи та суспільства від різноманітних загроз; дає змогу виявляти й оцінювати реальні та потенційні можливості суспільства щодо належного забезпечення захисту людини і суспільства; надає можливість визначати спроможність соціальної системи адекватно реагувати на небезпеки, загрози й виклики громадській безпеці та діяти на упередження.

Громадська безпека є однією з ключових категорій сучасної науки та практики забезпечення національної безпеки України і виступає визначальною якістю (атрибутом) суспільства щодо його цілісності, відносної стійкості та громадянської злагоди. Громадська безпека поряд з іншими складовими національної безпеки характеризує надійність існування та стійкість розвитку соціально-політичної системи держави.

Разом із тим громадська безпека передбачає особливий вид діяльності щодо її забезпечення, яка охоплює систему заходів,

спрямованих на запобігання небезпекам і загрозам різного характеру людині й суспільству. При цьому під такими небезпеками і загрозами слід розуміти сукупність несприятливих факторів (наявних або латентних), які прямо або опосередковано впливають на нормальний стан громадської безпеки.

У багатьох розвинених країнах світу до загроз громадській безпеці відносять не лише протиправні посягання, але й інші загрози, зокрема природні, техногенні, соціокультурні тощо. Такий підхід надає можливість розглядати громадську безпеку як наявний у державі рівень протидії загрозам різноманітного характеру нормальному стану життєдіяльності останньої, а також ступінь захищеності людини й суспільства. Це також передбачає, що держава і суспільство займають наступальну позицію щодо належного забезпечення захисту життєво важливих національних інтересів та превентивно протидіють наявним (імовірним) загрозам.

Яскравим прикладом використання загальнонаукових знань для більш ефективного забезпечення громадської безпеки є поширена міжнародна практика класифікації злочинів проти громадського порядку та безпеки відповідно до загальноприйнятої світової Універсальної десяткової класифікації, УДК (The UDC Summary, UDCS). Ця класифікація зараховує до злочинів проти громадського порядку і безпеки безпорядок, бунт, заколот, відмову від виконання наказу, громадянську непокору, злочини, пов'язані з незаконним використанням озброєння, вогнепальної зброї та вибухівки, транспортні злочини та злочини проти засобів зв'язку, порушення законів про поховання та порядок на цвинтарях, осквернення могил, наругу над трупами тощо.

В юридичному словнику громадська безпека визначається як система суспільних відносин і юридичних норм, що регулюють ці відносини з метою забезпечення громадського спокою, недоторканності життя і здоров'я населення, нормальної праці та відпочинку громадян, нормальної діяльності державних і громадських організацій, установ, і підприємств.

Окремі юристи, наприклад Б. П. Кондрашов, під громадською безпекою розуміють «систему суспільних відносин, урегульованих правовими нормами з метою гарантування безпеки особи, громадського спокою, сприятливих умов для праці та відпочинку громадян, нормальної діяльності державних органів, громадських об'єднань, підприємств, установ та організацій, від загрози, що походить від злочинних та інших протиправних діянь, порушення порядку користування джерелами підвищеної небезпеки, предметами та

речовинами, вилученими з цивільного обігу, явищ негативного техногенного та природного характеру, а також інших особливих обставин». Учений у цьому визначенні не просто перелічує джерела і види небезпек, але цілком обґрунтовано виділяє суспільно небезпечні діяння (не лише злочини) та інші шкідливі природні й техногенні явища.

У свою чергу, значно ширше визначення громадської безпеки пропонує Міжнародна поліцейська енциклопедія, яка визначає громадську безпеку як систему суспільних відносин, урегульованих правовими нормами з метою забезпечення безпеки особи, громадського спокою, сприятливих умов праці й відпочинку громадян, нормального функціонування державних органів, громадських об'єднань, підприємств, установ та організацій від загрози, що походить від злочинних та інших протиправних посягань, порушення порядку користування джерелом підвищеної небезпеки, предметами і речовинами, вилученими з вільного обігу, явищ негативного техногенного і природного характеру, а також особливих обставин.

Отже, враховуючи зазначені думки, можемо дати визначення цього виду безпеки.

Громадська безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів суспільства, сконцентрованих у його матеріальних і духовних цінностях, від джерел небезпеки природного або штучного характеру, за якого забезпечується запобігання загрозам заподіяння шкоди такими джерелами небезпеки.

Закон України «Про національну безпеку України» № 2469-VIII від 21 червня 2018 року дає дещо розширене трактування цього терміна: **«громадська безпека і порядок** – захищеність життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз».

Держава через свої органи влади та установи зобов'язується забезпечувати суспільну безпеку нації, гарантуючи громадянам атмосферу гармонії та миру, в якій дотримуються їх цілісність та основні права. Державними органами, відповідальними за правову підтримку та гарантування громадської безпеки, є сили безпеки, що складаються з поліції та Збройних сил. Це ті органи, які безпосередньо відповідають за питання громадської безпеки.

Крім того, забезпечення громадської безпеки передбачає професійну діяльність у таких секторах, як правоохоронні органи (національна або федеральна поліція, регіональна або місцева поліція), інтелектуальна діяльність та обмін інформацією (розвідка, слідчі дії, таємні операції), управління надзвичайними ситуаціями (швидка медична допомога, пожежна служба, поліція, пошук та рятувальні роботи), правосуддя (суди, юридичні адміністрації, пенітенціарна система), внутрішньодержавне забезпечення (прикордонні та портові структури, берегова охорона, надання адміністративних послуг).

До сфери громадської безпеки належать відносини, пов'язані з дотриманням правил, що забезпечують безпеку:

- руху транспорту і пішоходів;
- правил здійснення будівельних і ремонтних робіт у громадських місцях;
- правил протипожежної безпеки;
- правил боротьби зі стихійними лихами, епідеміями, епізоотіями й епіфітотіями;
- правил користування предметами, які підпадають під ліцензійно-дозвільну систему.

Отже, *громадську безпеку в сучасних умовах слід розглядати в широкому сенсі слова як безпеку суспільства з урахуванням системного підходу та взаємозв'язку з усіма видами безпеки й наявними загрозами безпеці. У такому разі громадська безпека є тісно пов'язаною з безпекою кожної людини як члена цього суспільства, вона є складовим елементом національної, колективної, міжнародної та глобальної безпеки.*

У вузькому розумінні громадська безпека – це стан захищеності духовних і матеріальних цінностей суспільства, встановленого порядку діяльності, майнових та немайнових прав його організації та прав і свобод кожної людини від зовнішніх та внутрішніх загроз, пов'язаних із протиправною діяльністю або бездіяльністю людей, який забезпечує умови для їх нормальної життєдіяльності та розвитку.

Для з'ясування сутності громадської безпеки важливо також установити співвідношення цього поняття з поняттям «громадський порядок». Деякі вчені висловлювали думки, що громадська безпека є складовою громадського порядку, але інші це заперечували.

Зокрема, пропонується вважати, що громадська безпека охоплює громадський порядок. Деякі сучасні дослідники, характеризуючи громадський порядок як правову категорію, фактично не відрізняють його від громадської безпеки, уживаючи ці поняття як синоніми. Погляди щодо співвідношення категорій «громадський порядок»

і «громадська безпека» піддавалися критиці з боку практичних працівників, які пропонували критерії розмежування злочинних і незлочинних посягань на громадський порядок.

Громадська безпека охоплює такі відносини, які попереджують або усувають шкідливі для життя та здоров'я людини наслідки, що можуть бути заподіяні в результаті дій людей штучним або природним джерелом підвищеної небезпеки.

Головна особливість відносин громадської безпеки залишається незмінною і полягає в тому, що вони, на відміну від відносин громадського порядку (які, крім нормативно-правового, піддаються значному забезпеченню іншими соціальними нормами – звичаями, традиціями тощо), мають або мусять мати чітку нормативно-правову регламентацію.

Отже, категорії «громадський порядок» і «громадська безпека» мають багато спільного, але не є тотожними. Ці дві соціально-правові категорії є взаємопов'язаними і доповнюють одна одну. Визначаючи співвідношення понять «громадський порядок» і «громадська безпека», їх можна співвідносити як динамічне і статичне поняття. Громадський порядок – це динамічне явище, а громадська безпека – це статичне явище, які взаємодоповнюють одне одного. Тому забезпечення людині безпечних умов її існування, діяльності та розвитку є одним із найважливіших завдань суспільства і держави. Водночас кожна людина повинна брати участь у забезпеченні громадської, національної, регіональної, колективної, міжнародної і глобальної безпеки та дотримуватися загальнообов'язкових правил і моральних настанов.

Аналіз напрацювань вітчизняних та зарубіжних учених дає змогу дійти висновків, що формулювання «громадська безпека» та «публічна безпека» дедалі частіше вживаються в нормативно-правових актах і наукових джерелах, однак єдині підходи до розуміння цих понять відсутні. Водночас більшість наукових шкіл, зокрема зарубіжних, у трактуванні цього поняття виділяють основні характеристики: протиставляють безпеку загрозам/суспільним викликам або наголошують на необхідності створення урядом (державою) сприятливих умов для життєдіяльності людини та будь-які порушення/відхилення від норми вважають небезпекою.

З огляду на це можна розглядати громадську (публічну) безпеку як особливий вид діяльності спеціально уповноважених органів (структур) щодо її забезпечення, який охоплює ексклюзивний організаційно-правовий механізм і систему заходів, спрямованих на запобігання небезпекам і загрозам громадській безпеці. Разом із тим цільовою функцією громадської (публічної) безпеки виступає

саме захищеність людини і суспільства від небезпек та загроз різного характеру, під якими слід розуміти сукупність несприятливих факторів (наявних або латентних), які прямо або опосередковано впливають на нормальний стан життєдіяльності кожної окремої громади незалежно від територіального рівня.

В Україні забезпечення громадської безпеки та громадянського порядку покладається на Сектор безпеки і оборони України, який відповідно до Закону України «Про Національну безпеку України» складається з чотирьох взаємопов'язаних складових: сили безпеки, сили оборони, оборонно-промисловий комплекс, громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки. Функції та повноваження складових сектору безпеки й оборони визначаються законодавством України. Забезпечення громадської безпеки та порядку покладається на Міністерство внутрішніх справ України, а персональну відповідальність за забезпечення громадської безпеки несе Міністр внутрішніх справ.

Міністерство внутрішніх справ України є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у таких сферах:

1) забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання громадської безпеки і правопорядку, а також надання поліцейських послуг;

2) захисту державного кордону України та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;

3) цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності;

4) міграції (імміграції та еміграції), зокрема протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, зокрема біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів (ст. 18 Закону України «Про Національну безпеку України»).

Національна поліція України є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує громадську безпеку і порядок, охорону прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави та протидію злочинності, а також надає визначені законом послуги з допомоги особам, які з особистих, економічних чи соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

У мирний час Національна гвардія України як військове формування з правоохоронними функціями виконує завдання із захисту

та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з іншими органами – із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону України, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань, організованих злочинних груп та організацій.

Уряд забезпечує планування заходів щодо забезпечення громадської безпеки шляхом ухвалення нормативно-правових актів *довгострокового, середньострокового і короткострокового планування* та організує їх виконання.

Документами довгострокового планування є Стратегія національної безпеки України, Стратегія воєнної безпеки України, Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України, Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України, Стратегія кібербезпеки України, Національна розвідувальна програма тощо.

Документами середньострокового планування є інші стратегічні документи та програми щодо розвитку складових сектору безпеки й оборони, зокрема оснащення їх сучасним озброєнням і військовою технікою, створення необхідних запасів матеріально-технічних засобів та необхідних для цього потужностей оборонно-промислового комплексу, реалізація інших заходів з посилення обороноздатності держави.

Короткострокове планування передбачає щорічне розроблення планів утримання та розвитку (діяльності) складових сектору безпеки й оборони, основних показників здійснення закупівель товарів, робіт і послуг оборонного призначення за закритими закупівлями (на трирічний період), у яких визначаються завдання щодо реалізації документів довгострокового і середньострокового планування.

Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України розробляється Міністерством внутрішніх справ України за рішенням Міністра внутрішніх справ України після затвердження Стратегії національної безпеки України та вноситься на розгляд Кабінету Міністрів України. «Це документ довгострокового планування, що розробляється на основі Стратегії національної безпеки України за результатами огляду громадської безпеки та цивільного захисту і визначає напрями державної політики щодо гарантування захищеності життява важливих для держави, суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, цілі та очікувані результати їх досягнення з урахуванням актуальних загроз» (Закон України «Про Національну безпеку України від 21.06.2018 № 2469-УІ).

Стратегія національної безпеки України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020 визначає загрози національній безпеці у сферах громадської безпеки і цивільного захисту та шляхи досягнення цілей і реалізації пріоритетів державної політики у цих сферах, зокрема:

1) готовність сил та засобів виконувати завдання за призначенням, інфраструктуру, напрямки розвитку, інші показники, необхідні для планування діяльності Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України, Національної поліції України, Державної прикордонної служби України, Державної міграційної служби України та Державної служби України з надзвичайних ситуацій;

2) потреби бюджетного фінансування, достатні для досягнення визначених цілей і виконання передбачених завдань, та основні напрямки використання фінансових ресурсів;

3) державні програми, галузеві стратегії та програми, які мають бути спрямовані на реалізацію Стратегії громадської безпеки та цивільного захисту України, їхні цілі, відповідальні за розроблення документів, моніторинг їх виконання та оцінювання.

Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України є основою для розроблення галузевих стратегій, концепцій і державних цільових програм у сферах громадської безпеки, захисту та охорони державного кордону України, цивільного захисту та міграційної політики, а також для розроблення оперативних планів і планів застосування сил та засобів у кризових ситуаціях.

Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України оприлюднюється в установленому законодавством порядку (крім положень, які містять інформацію з обмеженим доступом). Міністерство внутрішніх справ України готує щорічний звіт про стан виконання Стратегії громадської безпеки та цивільного захисту України, який підлягає оприлюдненню.

— § 2. СОЦІАЛЬНА ТА ДЕМОГРАФІЧНА БЕЗПЕКА

Україна як соціальна держава визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, розподіляє суспільне багатство згідно з принципом соціальної справедливості та дбає про зміцнення громадянської злагоди у суспільстві. Згідно з частиною 4 ст. 13 Конституції України держава забезпечує соціальну спрямованість економіки, що є основою для реалізації соціальних прав громадян, зокрема на соціальний захист та достатній життєвий рівень. Найбільш влучно соціальну державу, спираючись на зміст Конституції України, характеризує Г. Гетьман –

як таку, «що прагне і здатна здійснити політику, спрямовану на забезпечення громадянських прав для усіх членів суспільства, гарантування умов гідного життя людей, створення умов для вільного та всебічного розвитку особистості, а також забезпечити реалізацію втілених у законній формі інтересів кожного громадянина в поєднанні з інтересами всього суспільства».

У сучасних умовах соціальна безпека стає одним із найважливіших видів національної безпеки, оскільки фокусує всі основні проблеми національної економіки. Сучасні соціально-економічні процеси в суспільстві дедалі більше залежать від соціальної безпеки і рівня розвитку соціальної сфери. Разом із тим під впливом соціальної безпеки розвиваються і формуються всі сфери життя, зокрема й економічна складова.

Уперше термін «соціальна безпека» було закріплено в Копенгагенській декларації про соціальний розвиток (1995 р.), в якій задекларовано соціальні аспекти сталого розвитку та добробуту людей, покликані забезпечити соціальну стабільність та безпеку у світі. Так, у пункті 27 Декларації наголошується: «Міжнародне співтовариство, Організація Об'єднаних Націй, багатосторонні фінансові установи, всі регіональні організації та місцева влада та всі суб'єкти громадянського суспільства мають внести свою частку в зусилля і ресурси з метою зменшення нерівності між людьми і скорочення розривів між розвиненими країнами і тими, що розвиваються, в межах глобальних зусиль щодо зменшення соціальної напруженості і підвищення соціальної та економічної стабільності і безпеки».

Соціальні думки другої половини ХХ ст. суттєво розширили коло факторів національної безпеки шляхом аналізу внутрішніх процесів. Дослідники зосередились на неполітичних вимірах національної безпеки – інформаційному, технологічному, економічному, культурному, гуманітарному тощо. У результаті цих досліджень термін «соціальна безпека» отримав такий семантичний зміст:

1) соціальна безпека держави охоплює зайнятість і ринок праці, безробіття, екологічну й технологічну безпеку, епідеміологічну ситуацію, соціальне партнерство, демографію, міграцію робочої сили й соціально-трудові відносини;

2) соціальна безпека суспільства охоплює соціальне середовище, соціальне страхування, гендерну політику, запобігання та регулювання трудових конфліктів, подолання бідності, етнонаціональні й релігійні відносини та патріотичне виховання;

3) соціальна безпека передбачає права на: а) якість життя: здоров'я, харчування, одяг, побутові умови, сім'ю та дитинство, освіту,

культуру та мистецтво, зв'язок і телекомунікації, свободу пересування, подорожі, туризм, вільний доступ до інформації, дозвілля та відпочинку; б) рівень життя: показники соціального розвитку, заробітна плата та доходи населення, зростання споживчих цін тощо.

У першій половині 90-х років ХХ ст. в Україні почала формуватися концепція безпеки людини, яка всебічно описує умови для досягнення сталого людського розвитку. Так, Д. І. Акімов важливим її елементом вважає те, що ці умови охоплюють не лише політичні та економічні, але й соціальні, культурні, екологічні та інші проблеми. Загрози, які заважають досягти високого рівня людської безпеки, є чинниками, що стримують удосконалення людського потенціалу країни. «Безпека людини» розширює і доповнює бачення змісту національної безпеки і водночас надає можливість розглядати питання державної безпеки не з військової і політичної, а з гуманістичної позиції.

На етапі становлення України як самостійної та унітарної держави, а також сьогодні значна увага приділяється соціальній сфері, зокрема питанню соціальної безпеки, що відображається в державних нормативно-правових актах. Так, в 1990 р. було ухвалено Декларацію про державний суверенітет України, в якій започатковано розуміння сутності соціальної безпеки; у свою чергу, ухвалена в 1996 р. Конституція України визначає, що держава забезпечує соціальну спрямованість економіки, яка є основою для реалізації соціальних прав громадян, зокрема на соціальний захист і достатній життєвий рівень. Відповідно до Основного Закону України «кожен має право на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло».

Концепція (основи державної політики) національної безпеки України (1997 р.) визначала 7 сфер національної безпеки України, до складу яких увійшла і соціальна безпека, серед іншого там визначено основні загрози національній безпеці України у соціальній сфері й окреслено основні напрямки державної політики щодо питань соціальної сфери.

Законом України «Про основи національної безпеки України» (2003 р.) було визначено основні загрози національним інтересам і національній безпеці України у соціальній та гуманітарній сферах. Варто зазначити, що серед зафіксованих у цьому законі загроз у кожній сфері простежується їх прямиий вплив на соціальну безпеку.

У 2007 році вперше було ухвалено Стратегію національної безпеки України, де визначено загальні принципи, пріоритетні цілі, завдання і механізми захисту життєво важливих інтересів особи,

суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Також сформульовано основні загрози та ключові завдання політики національної безпеки у внутрішній сфері, зокрема у соціально-гуманітарній сфері. У цьому ж році також було затверджено Методику розрахунку рівня економічної безпеки України, де практично вперше на законодавчому рівні було визначено поняття «соціальна безпека»: «це такий стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз».

У 2012 р. вдруге ухвалено Стратегію національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється», де визначено основні засади захисту життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави. У 2015 р. затверджено Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, метою яких є визначення рівня економічної безпеки України як однієї з основних складових національної безпеки держави і встановлено перелік основних індикаторів стану економічної безпеки України, їх порогові значення, а також алгоритм розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки. Визначення поняття «соціальна безпека» було більше уточнено: «соціальна безпека – це стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни».

У 2015 р. ухвалено Стратегію національної безпеки України, основними цілями якої визначалися такі: «мінімізація загроз державному суверенітету та створення умов для відновлення територіальної цілісності України у межах міжнародно визнаного державного кордону України, гарантування мирного майбутнього України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави; утвердження прав і свобод людини і громадянина, забезпечення нової якості економічного, соціального і гуманітарного розвитку, забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу та формування умов для вступу в НАТО». У цьому ж році також ухвалено Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020», головною метою якої було «впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі». Як зазначають експерти, це перший не декларативний, а винятково практичний документ щодо забезпечення національної безпеки, зокрема і в соціальній сфері.

У 2018 р. ухвалено Закон України «Про національну безпеку України», який відповідно до статей 1, 2, 17, 18 і 92 Конституції України визначає основи та принципи національної безпеки й оборони,

цілі та основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист від загроз. У цьому законі вказується, що основним документом довгострокового планування, яким визначаються основні напрями державної політики у сфері національної безпеки, є Стратегія національної безпеки України. Отже, попри актуальність та важливість питання соціальної безпеки, єдине офіційне визначення терміна «соціальна безпека» міститься лише в Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України.

В ухваленому в 2018 р. Законі України «Про національну безпеку України» термін «соціальна безпека» не сформульовано, натомість «визначаються та розмежовуються повноваження державних органів у сферах національної безпеки й оборони, створюється основа для інтеграції політики та процедур органів державної влади, інших державних органів, функції яких стосуються національної безпеки й оборони, сил безпеки і сил оборони, визначається система командування, контролю та координації операцій сил безпеки і сил оборони, запроваджується всеосяжний підхід до планування у сферах національної безпеки й оборони, забезпечуючи у такий спосіб демократичний цивільний контроль над органами та формуваннями сектору безпеки і оборони». У цьому законі передбачено, що основним документом довгострокового планування, яким визначаються основні напрями державної політики у сфері національної безпеки, є Стратегія національної безпеки України, яка, на жаль, не містить визначення терміна «соціальна безпека», визначаючи загрози національним інтересам і національній безпеці України та основні напрями державної політики національної безпеки України, зокрема щодо реформування та забезпечення економічної безпеки. Основним змістом економічних реформ у Стратегії названо створення умов для подолання бідності й надмірного майнового розшарування в суспільстві, наближення соціальних стандартів до рівня держав Центральної і Східної Європи – членів ЄС і досягнення економічних критеріїв, необхідних для набуття Україною членства в ЄС.

У науковій літературі категорія «соціальна безпека» трактується по-різному:

1) соціальна безпека – це стан захищеності від загроз соціальним інтересам, також вона є результатом реалізації соціальної політики;

2) соціальна безпека – це стан суспільства, за якого забезпечується нормальне відтворення суспільства як демографічної популяції, як нації, як народу;

3) соціальна безпека – це позитивно врегульований правовими нормами і реалізований на практиці стан, коли держава забезпечує наявними в її розпорядженні демократичними методами управління підтримання гідного рівня життя громадян та гарантує можливість задоволення основних потреб її розвитку;

4) соціальна безпека – це стан захищеності соціальних інтересів особи і суспільства від впливу загроз національній безпеці, що є наслідком реалізації заходів соціального захисту, який характеризує їх результативність та ефективність;

5) соціальна безпека – це стан життєдіяльності людини та суспільства, що характеризується сформованою, сталою соціальною системою забезпечення соціальних умов діяльності особи, її соціальної захищеності, стійкості до впливу чинників, які підвищують соціальний ризик тощо.

У «Звіті про розвиток людини» Програми розвитку ООН визначено такі показники соціальної безпеки:

1) сприйняття безпеки (що пояснюється відповідями на питання «Чи відчуваєте Ви у безпеці, коли гуляєте самі у місті чи районі, де живете?»);

2) індекс людського розвитку – це середня цінність досягнень в основних вимірах людського розвитку: здоров'я та довголіття, знання та гідний рівень життя (який досліджується шляхом відповіді на питання «Чи довіряєте Ви владі у Вашій країні?»);

3) довіра до людей (що досліджується через відповідь на питання «Чи вірите Ви, що більшості людей можна довіряти, чи вважаєте, що нам слід бути обережними у спілкуванні з людьми?»);

4) співвідношення вбивств – це кількість убивств (які незаконно завдає особі інша особа) в перерахунку на 100 тис. осіб.

Ці показники соціальної безпеки дозволяють виділити загрози соціальному забезпеченню – окремі явища та процеси, які впливають на якість життя людей, порушують життєво важливі соціальні права та інтереси людей.

У звіті ООН пропонується розглянути всі загрози безпеці людини крізь призму семи основних категорій:

1) економічна безпека, яка передбачає гарантування доходу від роботи або принаймні від частини соціальної системи;

2) продовольча безпека, яка передбачає, що всі люди завжди мусять мати фізичний та економічний доступ до основних продуктів харчування; це означає не лише достатню кількість їжі, а і «право» отримувати їжу, вирощуючи (виробляючи) її для себе або через закупівлю;

3) безпека здоров'я, яка залежить від рівня захворюваності та смертності, а також доступу до охорони здоров'я;

4) екологічна безпека (екологічні загрози, представлені поєднанням наслідків занепаду / деградації як місцевих, так і глобальних екосистем);

5) приватна безпека, тобто безпека людини від фізичного насильства;

6) безпека громади, пов'язана з особою, що належить до групи (сім'ї, громади, організації, расової чи етнічної групи), яка може забезпечити соціокультурну ідентичність та набір основних цінностей;

7) політична безпека, тобто можливість жити в суспільстві, в якому основні права поважають; одним із важливих показників політичної «незахищеності» в країні є пріоритетність військової сфери та використання армії для репресій проти її громадян.

Можна зробити висновок, що поняття «соціальна безпека» має комплексний, системний характер. У вузькому розумінні поняття «соціальна безпека» може бути асоційоване з терміном «соціальне забезпечення» і зводиться до функції держави щодо матеріального забезпечення певних категорій потребуючих громадян. У широкому розумінні поняття «соціальна безпека», що іноді ототожнюється з поняттям «національна безпека», може визначатися як складна система зовнішніх і внутрішніх зв'язків особи, суспільства і держави, стан яких визначає соціальну незалежність держави, стабільність і стійкість системи соціального захисту населення, здатність системи соціального захисту до системного саморегулювання, розвитку і вдосконалення, рівень і якість життя, рівень безробіття, стабільність заробітної мінімальної плати і її відповідність прожитковому соціальному мінімуму, безпеку праці, соціальне партнерство, рівень соціального забезпечення та соціального страхування, ступінь розвитку соціальної сфери тощо.

З огляду на вищезазначене сучасні стратегічні цілі соціальної політики в Україні що ґрунтуються на орієнтованій на людину (особистісно орієнтованій) концепції безпеки, слід визначати таким чином:

– досягнення відчутного поліпшення матеріальних та життєвих умов;

– забезпечення ефективної зайнятості, підвищення якості та конкурентоспроможності працівників;

– гарантія конституційних прав громадян щодо зайнятості, соціального захисту, освіти, охорони здоров'я, культури і забезпечення житлом;

- переорієнтація соціальної політики на сім'ю, права та забезпечені соціальні гарантії для сім'ї, жінки, дітей і молоді;
- нормалізація та поліпшення демографічної ситуації і зменшення рівня смертності, особливо серед дітей та людей працездатного віку;
- значне поліпшення соціальної інфраструктури.

Отже, **соціальна безпека** – це захист інтересів різних людей від реальних і потенційних загроз, але це також певний інструмент оцінювання досягнення цілей соціальної політики та її адекватності щодо сучасних потреб та інтересів людини і суспільства. Її слід розглядати в структурному аспекті як стан і процес, який є функціональним.

Однією з найважливіших складових безпеки будь-якої держави є демографічна безпека, яка являє собою стан захищеності кількості й етнічного складу населення країни від зовнішніх та внутрішніх загроз. Демографічна безпека є одним із видів безпеки країни та її регіонів. Поряд із нею існують економічна, військова, соціальна безпека тощо.

Ідея демографічної безпеки як основного й найважливішого чинника соціально-економічного розвитку була висловлена ще на початку XVIII ст. маршалом Франції, письменником Себастьяном Ле Претр де Вобаном, який розмірковував у своїй книзі «Проект королівської десятичини» про те, як велич королів пов'язується з кількістю підданих, що становлять, на його думку, силу, багатство і благополуччя будь-якої країни. А вже в XX ст. найвідоміший французький демограф, антрополог, соціолог, історик та економіст Альфред Сові, в центрі інтересів якого перебувала взаємодія населення та економіки, неодноразово і не без підстав звертав увагу світової спільноти на проблеми народонаселення, настільки капітальні, що ті, хто їх ігнорує, «жорстоко поплатяться за це». На думку А. Сові, технічний прогрес має у цілому сприяти збільшенню рівня зайнятості населення, а не його скороченню. Сові також розглядав демографію як «олюднення», сукупність політекономії і соціології, покликани вимірювати суспільні проблеми не в грошовому обчисленні, а в багатстві людського капіталу.

Сьогодні існують різні дефініції категорії «демографічна безпека». О. М. Перебейнос вважає, що в найзагальнішому розумінні демографічна безпека – це стійкість до депопуляції, інші вчені вбачають головну мету демографічної безпеки у «безсмерті» популяції. Демографічна безпека визначається і як стан захищеності життя, відтворення і формування демографічних структур (статевовікової,

етнічної і сімейної) від демографічних загроз, підтримувані за допомогою інституційного середовища. Демографічна безпека визначається як стан захищеності кількісного й етнічного складу населення країни від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Демографічна безпека є складовою частиною національної безпеки, станом захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України.

Визначення демографічної безпеки міститься також у Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджених наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України 29 жовтня 2013 р. № 1277, відповідно до яких демографічна безпека – це стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особи відповідно до конституційних прав громадян України.

Основними **принципами** забезпечення демографічної безпеки, на думку законодавця, є такі:

- самостійність України у виборі форм і методів впливу на розвиток демографічних процесів;
- пріоритет національних демографічних інтересів із дотриманням загальноновизнаних принципів міжнародного права, прав людини і поваги до релігійних, етнічних і культурних цінностей населення;
- інформованість суспільства про демографічні загрози, їх наслідки і заходи, що здійснюються для забезпечення демографічної безпеки.

Основними **завданнями забезпечення демографічної безпеки** є такі:

- поліпшення соціально-економічних умов життєдіяльності населення;
- поетапне підвищення державних мінімальних соціальних стандартів у галузі оплати праці, пенсійного забезпечення, освіти, охорони здоров'я, культури, житлово-комунального обслуговування, соціальної підтримки і соціального обслуговування;
- оптимізація зовнішніх і внутрішніх міграційних потоків населення;
- протидія нелегальній міграції;

- сприяння добровільному поверненню українців на етнічну батьківщину (за місцем народження);
- стимулювання залучення і закріплення фахівців у сільській місцевості;
- формування високих духовно-моральних стандартів громадян у галузі сімейних стосунків, підвищення престижу родини в суспільстві;
- забезпечення репродуктивних прав громадян і сприяння формуванню високих репродуктивних потреб населення.

Сутність демографічної безпеки пов'язано з такими визначеннями, як виживання, обезлюднення, виродження, вимирання, самозбереження, самодостатнє відтворення, демографічний розвиток, демографічна криза, демографічна політика, депопуляція тощо. Головною загрозою є можливе вимирання внаслідок затяжної і глибокої депопуляції, до визначення якої входять лише характеристики природного руху населення – народжуваність і смертність. Замісна міграція, коли природний спад компенсується імміграцією, призводить не до збереження популяції, а до її зміни з усіма етнокультурними та соціальними наслідками. У цьому разі через певний час змінюється етнічне та генетичне обличчя країни.

Особливістю демографічної безпеки є те, що її забезпечення залежить від стану безпеки в інших сферах – економічній, екологічній, продовольчій, соціальній, культурологічній тощо. Зокрема, несприятлива ситуація в суспільстві призводить до зниження народжуваності та збільшення захворюваності та смертності людей. З іншого боку, неблагополучна демографічна ситуація стає загрозою національній безпеці – виникає дефіцит трудових ресурсів, знижується обороноздатність країни.

Специфіка демографічної безпеки як категорії полягає в тому, що вона пронизує всі без винятку сфери, сегменти і сектори життєдіяльності. Тому її неможливо уявити у відриві від інших різновидів національної безпеки, зокрема економічної, політичної, соціальної, культурної, військової тощо.

Об'єктом демографічної безпеки, відповідно, є населення країни, а суб'єктами, що її забезпечують, – органи державної влади (зокрема, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України тощо) й органи місцевого самоврядування.

Метою демографічної безпеки є забезпечення регулювання чисельності населення країни зі збереженням етнопропорціональної структури і генетичного здоров'я людей. Це означає, що у різних

держав залежно від ситуації у сфері народжуваності можуть бути різні завдання. Так, у країнах, що розвиваються, де спостерігається демографічний вибух, проводиться політика, спрямована на обмеження народжуваності, оскільки швидке зростання населення істотно збільшує навантаження на систему соціального забезпечення і економіку. В умовах депопуляції, навпаки, держава прагне підвищити народжуваність і тривалість життя людей.

Критеріями демографічної безпеки є збереження і збільшення середньої тривалості життя, поліпшення генетичного і фізичного здоров'я людей, регулювання кількості населення країни, збереження етнопропорціональної структури.

На демографічну безпеку України *впливають такі чинники*: історичні особливості, географічне положення та економічне становище, ресурсна база, внутрішні й зовнішні зв'язки, освіта, охорона здоров'я, стан і процеси, що відбуваються в інших державах. Рівень демографічної безпеки відображає стан стійкості суспільства і держави до різних несприятливих факторів, що перешкоджають його розвитку. Якщо оцінювати скорочення чисельності населення країни в межах такої логіки, то воно є небезпечним тому, що вказує на наявність серйозного дефекту в організаційно-державному механізмі забезпечення життєдіяльності популяції, внаслідок якого виникає загроза статусу України.

Серед загроз демографічній безпеці виділяють такі:

- відсутність у суспільстві можливостей регулювання кількості населення країни (соціальної підтримки багатодітних сімей тощо);
- відсутність зацікавленості громадян у регулюванні чисельності сім'ї;
- зростання рівня соціальної безвиході, алкоголізму, наркоманії;
- деградація інституту сім'ї;
- антисімейна політика засобів масової інформації;
- непропорційне співвідношення між народжуваністю в етнічних групах і чисельністю цих груп.

За період незалежності України чисельність населення зменшилась майже на 9 млн осіб, що відбувалося насамперед через переважаючі показники смертності та трудової міграції. Останніми роками з'явилися змістовно цілком нові загрози демографічній безпеці України, які в сукупності дозволяють визначити такі аспекти розгляду проблеми: зростаючий рівень смертності, спад народжуваності, стабільність зростання рівня трудової міграції, новітні причини і напрямки міграції, старіння нації тощо.

Серед українського населення останнім часом спостерігається високий ризик смертності у ранньому віці – майже половина дорослого населення, переважно молодь, страждає від одного чи декількох хронічних захворювань. Понад 25 % дорослого населення України віком від 18-ти до 65-ти років мають хронічне захворювання або стан, понад 7 % мають декілька (3 чи більше) хронічних захворювань чи станів. Нездоровий спосіб життя дорослого населення свідчить про те, що багато українців не усвідомлюють ризиків, на які вони наражаються. Саме нездоровий спосіб життя – паління, зловживання алкоголем, погане харчування та відсутність фізичного навантаження – є одними з основних причин високого рівня захворюваності.

Спад народжуваності в останній період зумовлюється погіршенням фінансової ситуації середньостатистичної української сім'ї та скасуванням прогресивної системи матеріальної допомоги сім'ям після народження більше однієї дитини.

Причини трудової міграції є зрозумілими й загальновідомими – намагання забезпечити гідне життя собі та своїй сім'ї. Однак якщо в попередні роки основним орієнтиром трудової міграції була Російська Федерація, то внаслідок воєнного конфлікту цей вектор міграції суттєво зменшився і певною мірою переорієнтувався на Республіку Польща та інші європейські країни.

Демографічне старіння передбачає процес зміни вікової структури населення, що проявляється в зростанні питомої ваги людей похилого віку й відбувається під впливом сукупності факторів: динаміки народжуваності та смертності, міграційного руху й війн. Найчастіше початком періоду старості вважають 60–65-й рік життя людей. Рівень старості в Україні становить 20,3 %, що згідно зі шкалою оцінювання ступеня розвитку старіння населення відносить нас до країн, яким притаманна демографічна старість. Однією з найбільших загроз демографічній безпеці є значна демографічна яма найближчого періоду і психологічно нестійка значна частка наступного покоління дітей.

Отже, загрози демографічній безпеці України посилюються і набувають нових ознак, тому розроблення дієвих механізмів відтворення здорової нації є дуже важливим.

Для поліпшення демографічної ситуації зазвичай застосовується система адміністративних, пропагандистських, економічних, медичних та інших заходів, спрямованих на зміну природного руху населення – підняття рівня народжуваності та зменшення рівня смертності. Одним із впливових важелів активізації народжуваності

є підвищення рівня життя (і, відповідно, оптимістичні очікування) населення, зниження якого в Україні чітко корелює зі зростанням коефіцієнта депопуляції.

У таких умовах держава повинна мати програму подолання демографічної кризи в Україні. При цьому така програма має містити три складові: економічну, правову й інформаційно-ситуаційну. Основними напрямками державної спрямованості на регулювання демографічних процесів має стати забезпечення зростання рівня народжуваності в країні та регулювання цього процесу шляхом формування суспільних цінностей щодо народжуваності та розвитку сімей, а також створення сприятливих економічних і політичних умов, регулювання внутрішніх міграційних потоків, вирівнювання розривів у демографічній структурі різних територій та міст, забезпечення збалансованого демографічного розвитку різних територій і надання цільової підтримки депресивним територіям.

Законопроект про демографічну безпеку України, що розробляється Урядом, передбачає опрацювання Національної програми демографічної безпеки і програм демографічної безпеки для адміністративно-територіальних одиниць, у яких мають бути відображені:

1) оцінка демографічного розвитку та демографічної політики за попередній період і характеристика демографічної ситуації;

2) реальні й потенційні демографічні загрози;

3) основні напрямки програм демографічної безпеки на п'ятирічний період;

4) державна політика в галузі охорони і забезпечення репродуктивних прав громадян і формування їх репродуктивних потреб (серед іншого забезпечення умов, що сприяють реалізації наявних репродуктивних установок подружніх пар, надання професійної медичної і соціальної допомоги в питаннях планування родини, виховання у батьків відповідальності за народження і виховання здорової дитини, формування передумов, що сприяють підвищенню основних показників репродуктивних установок жінок у довгостроковій демографічній перспективі, підвищення якості, розширення форм і видів медичного обслуговування для родини репродуктивного віку);

5) розвиток галузі охорони здоров'я (серед іншого підвищення якості медичного обслуговування населення, збільшення тривалості життя населення шляхом скорочення передчасної смертності, особливо в працездатному віці, попередження шкідливих для здоров'я звичок, профілактика, у першу чергу серед груп підвищеного ризику, психічних розладів, алкоголізму і наркоманії, зниження поширення

захворювань, що передаються статевим шляхом, поширення знань про профілактику захворювань і здоровий спосіб життя);

6) державна політика стосовно сім'ї, людей похилого віку (серед іншого всебічне зміцнення інституту сім'ї і дотримання її прав, створення умов батькам для суміщення трудової діяльності з виконанням сімейних обов'язків, забезпечення рівності прав і відповідальності чоловіків і жінок у вихованні дітей, переорієнтація системи суспільних та особистісних цінностей на сім'ю з декількома дітьми й обома батьками, що перебувають у першому шлюбі, всебічна підтримка багатодітних сімей у соціальній політиці, забезпечення пріоритетного права дитини на проживання в сім'ї, розвиток форм сімейної облаштованості дітей-сиріт, статеве виховання підлітків і молоді, підготовка їх до вступу в шлюб і сімейного життя, вдосконалювання і забезпечення соціально-правового захисту і створення гідних умов існування для найбільш соціально уразливих категорій населення (особи похилого віку, діти, інваліди), забезпечення умов, що сприяють продовженню активної життєдіяльності людей похилого віку);

7) державна політика щодо рівня і якості життя (серед іншого створення умов для самозабезпечення гідного рівня життя працездатного населення, соціальне забезпечення громадян у старості, в разі втрати працездатності, хвороби, безробіття та в інших критичних ситуаціях, забезпечення адресної соціальної підтримки малозабезпечених громадян, створення умов, що забезпечують здорове середовище для життя, створення умов для задоволення потреб громадян у житлі, забезпечення всім громадянам доступності послуг освіти, охорони здоров'я, культури, мистецтва і спорту);

8) міграційна політика (серед іншого регулювання міграційних потоків з урахуванням соціально-економічних умов, демографічної структури регіонів країни, захист національного ринку праці від неконтрольованого припливу іноземної робочої сили, стимулювання скорочення еміграційного відпливу науково-технічного, інтелектуального і творчого потенціалу з України, використання міграційного потенціалу закордонних країн в інтересах демографічного розвитку України, узгодження прав іммігрантів, що прибувають в Україну й отримали відповідний правовий статус, з інтересами держави стосовно їх регіонального розселення та облаштування, забезпечення балансу прав і законних інтересів місцевого населення і мігрантів);

9) міжнародне співробітництво (серед іншого обмін досвідом у розробленні, реалізації й оцінюванні ефективності заходів демографічної політики та цільових проєктів і сприяння в їх реалізації);

залучення міжнародних організацій і країн-донорів до участі в реалізації національних програм у галузі демографії).

Отже, державне регулювання у сфері забезпечення демографічної безпеки треба розвивати за допомогою як загальнонаціональної програми підвищення демографічної безпеки, так і розроблення та втілення в життя регіональних програм, які мають бути диференційованими з урахуванням особливостей регіону, рівня розвитку і стану демографічного потенціалу України.

— § 3. ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА

У сучасному постіндустріальному світі інформація та доступ до неї набули величезного значення як для окремих осіб, так і для держави в цілому. Однак розвиток інформаційної безпеки має давню історію. Так, відомим є факт використання тайнопису для збереження інформації у таємниці ще за часів стародавніх Єгипту та Риму. Цензура та заборона певних висловлювань активно використовувалися протягом усієї історії людства для обмеження доступу населення до певних джерел інформації. Однак наразі світове суспільство орієнтується на відкритість доступу до інформації та уникнення неналежних обмежень щодо такого доступу. Ураховуючи важливість інформація для розвитку особистості, обізнаності про стан навколишнього середовища, соціальні, економічні та інші фактори, можна дійти висновку про важливість інформації та її вплив на життєдіяльність людини. Значна кількість фахівців, наприклад О. В. Чеботарьова, виокремлюють інформаційну безпеку як один з елементів (категорій) безпеки особи.

Держава визнає визначальний статус інформаційної безпеки для суспільства. Стаття 17 Конституції України прямо зазначає, що «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу». Тобто захист інформаційної безпеки визнано однією з головних функцій держави.

Слід зазначити, що не існує загальновизнаного наукового підходу до визначення поняття «інформаційна безпека». Причиною цього є, зокрема, багатоплановість та багатоаспектність цього поняття. Так, І. Л. Бачило зазначає, що коло питань інформаційної безпеки охоплює захист відкритої інформації, охорону державної таємниці, забезпечення захисту інформації з обмеженим доступом,

окрім державної таємниці, страхування інформації та інформаційних ресурсів. Цю думку продовжує О. О. Золотар, зазначаючи, що «інформаційна безпека являє собою складну, динамічну, цілісну соціальну систему, компонентами якої є підсистеми безпеки особистості, держави і суспільства». Тому можна наголосити, що саме визначення інформаційної безпеки досить сильно залежить від контексту та сфери, що розглядається.

За концепцією Л. Дж. Хоффмана інформаційна безпека – це такий стан інформації, за якого забезпечується збереження визначених політикою безпеки властивостей інформації.

Поняття інформаційної безпеки було визначено у п. 13 Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.», де вказано, що **інформаційна безпека** – стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого запобігається заподіяння шкоди через неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується, негативний інформаційний вплив, негативні наслідки застосування інформаційних технологій, несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації. На жаль, наразі цей Закон України вже не є актуальним.

Водночас слід наголосити, що інформаційну безпеку можна розглядати у двох таких аспектах: інформаційна безпека держави (регіону, суспільства, області тощо) та інформаційна безпека особи. Попри те, що з огляду на специфіку предмету безпеки життєдіяльності основний наголос слід робити саме на особі та суспільстві, інформаційну безпеку держави також необхідно досліджувати для повного розуміння цього феномену.

Пропонується визначати **інформаційну безпеку у сфері безпеки життєдіяльності** як стан захищеності інтересів держави, суспільства та окремих осіб, за якого мінімізовано ризики для держави, суспільства та окремих осіб шляхом поширення або приховування інформації.

Можна виділити такі характерні *ознаки інформаційної безпеки у сфері безпеки життєдіяльності*:

- це багатоаспектне комплексне явище; інформаційна безпека є станом захищеності водночас інтересів держави, суспільства та окремих осіб, тому для досягнення максимально ефективного стану інформаційної безпеки необхідно збалансувати захист усіх трьох елементів;

- вона полягає у мінімізації ризиків для держави, суспільства та окремих осіб; важливим є той факт, що неможливо повністю

уникнути ризиків, пов'язаних з інформаційною сферою, тому завданням як держави, так і окремих осіб є мінімізація цих ризиків;

– вона має протидіяти будь-якому поширенню чи приховуванню інформації, які несуть загрозу для інтересів людини, суспільства чи держави; попри те, що окремі дослідники роблять акцент на тому, що протидіяти треба розповсюдженню неправдивої чи таємної інформації, навіть активне розповсюдження інформації з відкритим доступом, яка є правдивою, може завдати значної шкоди життєдіяльності величезних груп людей (наприклад, спричинити паніку).

Специфіку забезпечення національної інформаційної безпеки відображено в законах України «Про національну безпеку України», «Про концепцію національної програми інформатизації», «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», а також у затвердженій Указом Президента Доктрині інформаційної безпеки України та рішенні РНБО «Про Стратегію національної безпеки України».

Система інформаційної безпеки є складною та комплексною. Так, за сферою поширення можна виокремити такі її елементи, як інформаційна безпека у сфері печатних ЗМІ, телевізійних ЗМІ, кібербезпека тощо. Також за суб'єктним складом можна визначити такі елементи, як інформаційна безпека держави, підприємства, галузі, регіону та навіть окремої особи.

До предметної сфери інформаційної безпеки пропонується віднести таке: інформацію, загрози інформаційній безпеці, політику із забезпечення інформаційної безпеки, засоби забезпечення інформаційної безпеки.

Предметом інформаційної безпеки є насамперед сама інформація. Інформація відповідно до статті 1 Закону України «Про інформацію» – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. На підставі цього визначення можна виокремити такі характерні ознаки інформації:

1) інформація може мати лише вигляд відомостей та/або даних; тобто хоча інформація зберігається на матеріальних носіях, сама вона має нематеріальний характер;

2) інформація може зберігатись на матеріальних носіях або бути відображеною в електронному вигляді.

Цікавим і дискусійним є питання про те, чи є інформацією певні відомості, що передаються усно, бо, з одного боку, вони можуть бути збережені (записані) на матеріальні носії, однак з іншого, –

виникають сумніви щодо віднесення їх до інформації без відповідного збереження на матеріальних носіях.

Відповідно до Доктрини інформаційної безпеки України актуальними загрозами національним інтересам та національній безпеці України в інформаційній сфері є такі: здійснення спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підрив обороноздатності, деморалізацію особового складу Збройних сил України та інших військових формувань, провокування екстремістських проявів, підживлення панічних настроїв, загострення і дестабілізацію суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації, розпалювання міжетнічних і міжконфесійних конфліктів в Україні; проведення державою-агресором спеціальних інформаційних операцій в інших державах з метою створення негативного іміджу України у світі; інформаційна експансія держави-агресора та контрольованих нею структур, зокрема шляхом розширення власної інформаційної інфраструктури на території України та в інших державах; інформаційне домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях; недостатня розвиненість національної інформаційної інфраструктури, що обмежує можливості України ефективно протидіяти інформаційній агресії та проактивно діяти в інформаційній сфері для реалізації власних національних інтересів; неефективність державної інформаційної політики, недосконалість законодавства стосовно регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері, невизначеність стратегічного нарративу, недостатній рівень медіа-культури суспільства; поширення закликів до радикальних дій, пропаганда ізоляціоністських та автономістських концепцій співіснування регіонів в Україні.

Однак слід зазначити, що загрози інформаційній безпеці як сфері безпеки життєдіяльності мають значно ширший характер та охоплюють не лише національний рівень, а й особистий. Повний перелік таких загроз сформуваати майже неможливо. Можна умовно поділити такі загрози на два рівні: національний (зазначені у Доктрині інформаційної безпеки України та інші, наприклад поширення неправдивої економічної інформації, що може призвести до економічної кризи, поширення панічних настроїв під час епідемії тощо) та особистий (ці загрози становлять небезпеку саме для окремих осіб, наприклад інформаційні матеріали, що можуть штовхнути людину до самогубства чи заподіяння собі або оточуючим шкоди).

Також *загрози інформаційній безпеці* можна поділити на пасивні (отримання доступу до певної інформації без внесення змін до неї) та активні (внесення змін до певної інформації або розповсюдження її з унесенням відповідних змін).

Політика із забезпечення інформаційної безпеки полягає у діях певного суб'єкта (зазвичай держави, однак не обов'язково, оскільки може існувати політика окремої області, регіону чи юридичної особи) для досягнення стану інформаційної безпеки.

Засоби забезпечення інформаційної безпеки можна охарактеризувати як конструктивне, організаційне та матеріальне втілення, конкретну реалізацію принципів і методів, спрямовані на протидію загрозам інформаційній безпеці.

Серед основних засобів забезпечення інформаційної безпеки підприємства можна виокремити такі:

1) підвищення інформованості працівників щодо загроз у сфері інформаційної безпеки та проведення відповідних семінарів, інструктажів тощо;

2) наголошення на недопустимості розповсюдження неправдивої та таємної інформації та протидія такому розповсюдженню;

3) максимальний захист електронних носіїв інформації від зовнішнього несанкціонованого втручання;

4) підвищення рівня технічної грамотності та знань про безпеку під час роботи в мережах працівників, що під час роботи здійснюють діяльність в мережі Інтернет.

— § 4. КІБЕРБЕЗПЕКА

Сьогодні важко переоцінити вплив кіберпростору на життєдіяльність людини. Значна кількість соціальних, економічних і трудових процесів наразі здійснюється саме завдяки використанню кіберпростору. Саме тому питання кібербезпеки є важливою складовою охорони життєдіяльності.

Уперше термін «кіберпростір» було використано в Окінавській хартії глобального інформаційного суспільства від 22 липня 2000 р. та в Конвенції про злочинність у сфері комп'ютерної інформації від 23 листопада 2001 р.

Наразі не існує єдиного визначення цього терміна. Згідно із законодавством Європейського Союзу, кіберпростір – це віртуальний простір, у якому циркулюють електронні дані світових персональних комп'ютерів. Відповідно до нормативно-правової бази Сполучених Штатів Америки кіберпростір – це сфера, яка характеризується можливістю використання електронних та електромагнітних засобів для запам'ятовування, модифікування та обміну даними через мережеві системи і пов'язану з ними фізичну інфраструктуру.

Як бачимо, концепція, ухвалена у Сполучених Штатах Америки, розглядає кіберпростір більш широко. У Великобританії кіберпростір – це всі форми мережевої та цифрової активності, які містять у собі певний контент, а також усі дії, здійснювані через цифрові мережі.

Слід констатувати, що більшість науковців вважає кіберпростір частиною інформаційного простору, а отже, кібербезпеку – частиною інформаційної безпеки.

Саму кібербезпеку В. Л. Бурячок визначає як стан захищеності кіберпростору держави в цілому або окремих об'єктів її інфраструктури від ризику стороннього кібервпливу, за якого забезпечується їх сталий розвиток, а також своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних викликів, кібернетичних втручань і загроз особистим, корпоративним та/або національним інтересам. Це визначення охоплює кібербезпеку держави чи окремих об'єктів її інфраструктури, тому пропонується вважати його визначенням кібербезпеки у *вузькому сенсі*.

Законодавець у статті 1 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05 жовтня 2017 р. № 2163-VII визначає кібербезпеку як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі.

Пропонується дати також визначення кібербезпеки у *широкому сенсі* у сфері безпеки життєдіяльності як такий стан захищеності інтересів держави, суспільства та окремих осіб, за якого мінімізовано ризику для кібернетичних втручань, що можуть завдати шкоди інтересам держави, суспільства або окремих осіб.

Причиною появи більш широкого визначення є важливість ужиття заходів із забезпечення кібербезпеки не лише державою чи окремими об'єктами інфраструктури, а й усіма юридичними та фізичними особами.

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють відносини у сфері кібербезпеки, є закони України: «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05 жовтня 2017 р. № 2163-VIII, «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» від 05 липня 1994 р. № 80/94-ВР, «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства України на 2007–2015 роки» від 09 січня 2007 р. № 537-V, «Про основи національної безпеки України» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII, Конвенція про кіберзлочинність Ради

Європи від 23 листопада 2001 р., яку було ратифіковано із застереженнями і заявами Законом від 07 вересня 2005 р. № 2824-IV (2824-15).

До об'єктів кібербезпеки стаття 4 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05 жовтня 2017 р. № 2163-VIII відносить:

- 1) конституційні права і свободи людини і громадянина;
- 2) суспільство, сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища;
- 3) державу, її конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність;
- 4) національні інтереси в усіх сферах життєдіяльності особи, суспільства та держави;
- 5) об'єкти критичної інфраструктури.

Основними причинами виникнення загроз кібербезпеці В. Л. Бурячок вважає такі:

- 1) відсутність чіткого усвідомлення ролі та значення кібербезпекової складової в системі забезпечення національної безпеки держави;
- 2) відсутність адекватного нормативно-правового регулювання, а також єдиного понятійного апарату у сфері кібербезпеки;
- 3) залежність від програмних і технічних продуктів іноземного виробництва;
- 4) відсутність належної координації діяльності відповідних відомств, а отже, і неузгодженість дій зі створення окремих елементів системи кібербезпеки;
- 5) дефіцит методичного забезпечення та кадрового наповнення відповідних структурних підрозділів.

Із цього переліку загроз можна виокремити такі основні напрямки забезпечення кібербезпеки на підприємстві:

- 1) підвищення знань робітників про кібербезпеку на виробництві;
- 2) створення документарної бази з питань кібербезпеки та нормативів у цій сфері;
- 3) забезпечення робітників якісним та надійним програмним забезпеченням і безпечним доступом до мережі;
- 4) координація діяльності різних підрозділів у сфері забезпечення кібербезпеки, а також координація діяльності підприємства із забезпечення кібербезпеки з державними установами, проведення спеціальних семінарів для працівників із залученням експертів державних установ;
- 5) забезпечення належного методичного та кадрового наповнення підрозділів підприємства, що відповідають за кібербезпеку.

Що стосується користування мережею Інтернет фізичних осіб, то для забезпечення нормальної життєдіяльності та захисту від кіберзагроз рекомендується вживати таких заходів:

1) періодично змінювати паролі до електронної пошти, сховищ даних, аккаунтів соціальних мереж тощо; паролі мають бути максимально складними (з використанням різних регістрів літер, цифр і спеціальних знаків) та не мати зв'язків з особистою інформацією, доступ до якої може полегшити зловмисникам доступ до відповідного ресурсу;

2) не пересилати іншим особам свої паролі та не надавати безконтрольний доступ до електронних пристроїв;

3) без нагальної потреби не пересилати за допомогою мережі Інтернет таємну інформацію чи інформацію, яку особа не хоче розповсюджувати;

4) мінімізувати зберігання особистої та іншої важливої інформації на сторонніх ресурсах;

5) використовувати якісне та ліцензійне програмне забезпечення (зокрема, фахівці наголошують на важливості встановлення на будь-яких пристроях, з яких здійснюється вихід у мережу Інтернет, програм на кшталт «Антивірус» та «Фасрвол», при цьому встановлені мають бути обидва типи програм);

6) слідкування за вихідним трафіком – у разі виявлення несанкціонованого вихідного трафіку з пристрою, що має вихід до мережі Інтернет, необхідно терміново виявити причину;

7) рекомендовано влаштовувати періодичні перевірки електронних засобів, що мають вихід до мережі Інтернет і містять певну службову, таємну чи іншу важливу для користувача або його роботодавця інформацію, спеціалістами у сфері кібербезпеки;

8) необхідно критично ставитися до інформації, що міститься в Інтернеті; наголошується на можливості поширення у мережі неправдивої чи викривленої інформації, що може мати на меті сіяння паніки чи досягнення іншого соціального або економічного результату зловмисниками;

9) мінімізувати (або виключити) перехід у мережу Інтернет за сторонніми посиланнями та завантаження невідомих файлів.

Основними державними органами, що здійснюють забезпечення кібербезпеки, є такі:

1) Президент через Раду національної безпеки і оборони України – здійснює координацію діяльності у сфері кібербезпеки як складової національної безпеки України;

2) Національний координаційний центр кібербезпеки (робочий орган Ради національної безпеки і оборони України) – здійснює координацію та контроль за діяльністю суб'єктів сектору безпеки й оборони, які забезпечують кібербезпеку, вносить Президентові України пропозиції щодо формування та уточнення Стратегії кібербезпеки України;

3) Кабінет Міністрів України – забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері кібербезпеки, захист прав і свобод людини і громадянина, національних інтересів України у кіберпросторі, боротьбу з кіберзлочинністю; організовує та забезпечує необхідними силами, засобами і ресурсами функціонування національної системи кібербезпеки, формує вимоги та забезпечує функціонування системи аудиту інформаційної безпеки на об'єктах критичної інфраструктури (крім об'єктів критичної інфраструктури в банківській системі України);

4) суб'єкти, які безпосередньо здійснюють у межах своєї компетенції заходи із забезпечення кібербезпеки, такими суб'єктами є міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, правоохоронні, розвідувальні й контррозвідувальні органи, суб'єкти оперативно-розшукової діяльності, Збройні сили України, інші військові формування, утворені відповідно до закону, Національний банк України, підприємства, установи та організації, віднесені до об'єктів критичної інфраструктури, суб'єкти господарювання, громадяни України та об'єднання громадян, інші особи, які провадять діяльність та/або надають послуги, пов'язані з національними інформаційними ресурсами, інформаційними електронними послугами, здійсненням електронних правочинів, електронними комунікаціями, захистом інформації та кіберзахистом.

Стаття 7 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05 жовтня 2017 р. № 2163-VIII встановлює такі основні принципи забезпечення кібербезпеки в Україні:

1) верховенства права, законності, поваги до прав людини й основоположних свобод та їх захисту в порядку, визначеному законом;

2) забезпечення національних інтересів України;

3) відкритості, доступності, стабільності та захищеності кіберпростору, розвитку мережі Інтернет та відповідальних дій у кіберпросторі;

4) державно-приватної взаємодії, широкої співпраці з громадянським суспільством у сфері кібербезпеки та кіберзахисту, зокрема шляхом обміну інформацією про інциденти кібербезпеки, реалізації

спільних наукових і дослідницьких проєктів, навчання та підвищення кваліфікації кадрів у цій сфері;

5) пропорційності та адекватності заходів кіберзахисту реальним і потенційним ризикам, реалізації невід'ємного права держави на самозахист відповідно до норм міжнародного права у разі вчинення агресивних дій у кіберпросторі;

6) пріоритетності запобіжних заходів;

7) невідворотності покарання за вчинення кіберзлочинів;

8) пріоритетного розвитку та підтримки вітчизняного наукового, науково-технічного та виробничого потенціалу;

9) міжнародного співробітництва з метою зміцнення взаємної довіри у сфері кібербезпеки та вироблення спільних підходів у протидії кіберзагрозам, консолідації зусиль у розслідуванні та запобіганні кіберзлочинам, недопущення використання кіберпростору в терористичних, воєнних та інших протиправних цілях;

10) забезпечення демократичного цивільного контролю за утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями та правоохоронними органами, що провадять діяльність у сфері кібербезпеки.

— ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Поняття соціальної безпеки.*
2. *Загрози соціальній безпеці.*
3. *Поняття демографічної безпеки.*
4. *Загрози демографічній безпеці в Україні.*
5. *Назвіть визначення інформаційної безпеки та її характерних ознак.*
6. *Визначте основні елементи предметної сфери інформаційної безпеки.*
7. *Назвіть основні заходи забезпечення кібербезпеки на підприємстві та на персональних електронних приладах, що мають вихід до мережі Інтернет.*
8. *Назвіть основні загрози у сфері кібербезпеки.*
9. *Які відносини належать до сфери громадської безпеки?*
10. *Як громадська безпека визначається у юридичному словнику?*
11. *Які нормативно-правові акти регулюють наразі поняття «громадська безпека»?*

Рекомендовані джерела

1. Бурячок В. Л. Основи формування державної системи кібернетичної безпеки : монографія / В. Л. Бурячок. – Київ : НАУ, 2013. – 432 с.
2. Золотар О. О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика : монографія / О. О. Золотар. – Київ : АртЕк, 2018 – 446 с.
3. Перебейнос О. М. Демографічна безпека та загрози демографічного розвитку: державно-управлінський аспект [Електронний ресурс] / О. М. Перебейнос // Державне будівництво. – 2011. – № 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeVu_2011_1_46.pdf.
4. Термінологічний словник з питань запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму, фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення та корупції / А. Г. Чубенко, М. В. Лошицький, Д. М. Павлов та ін. – Київ : Ваіте, 2018. – 265 с.
5. Human Development Reports [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1994/chapters/>.
6. Mission of the U. S. Department of Homeland Security [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dhs.gov/mission>.

ТЕМА № 4. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

§ 1. Сутність економічної безпеки.

§ 2. Система економічної безпеки.

§ 3. Загрози економічній безпеці та засоби їх подолання.

— § 1. СУТНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

У суспільному виробництві як матеріальній основі життя постійно відбуваються зміни й оновлення – технології виробництва, технічного оснащення, природного та людського факторів тощо, які суттєво впливають на стан економіки. Давньогрецький мислитель Ксенофонт (430–355 рр. до н. е.) визначав термін «економіка» як «мистецтво ведення домашнього господарства» або «управління домашнім господарством». Інший давньогрецький філософ, Аристотель (384–322 рр. до н. е.), в науці про багатство відрізняв «економію» (або сукупність споживних вартостей) і «хрематистику» (мистецтво робити гроші, збагачуватись). Отже, поняття «економіка» визначалося як сфера господарської діяльності, яка регулюється правилами щодо створення, розподілу та використання життєво необхідних благ і послуг.

Поняття «економіка» з розвитком суспільного виробництва збагачувалося та поповнювалося елементами нового змісту. Розвиток матеріального виробництва, поява надлишків продуктів, формування ринків і виникнення нових товарів та послуг обумовили необхідність розвитку господарських зв'язків і широкого тлумачення поняття «економіка». Наприкінці ХХ ст. цей термін використовувався у таких значеннях:

– суспільне господарство певної країни (наприклад, економіка України) або окремої його сфери (наприклад, економіка сфери матеріального виробництва), галузі (наприклад, економіка сільського господарства), окремого району (наприклад, регіональна економіка), окремих країн (наприклад, економіка країни Сходу) або всього світу (світова економіка);

– певна сукупність економічних відносин, яка утворюється у процесі господарської діяльності, тобто виробництва матеріальних благ і послуг, обміну ними, розподілу та споживання;

– господарські відносини, регламентація яких характеризує господарську діяльність окремих суб'єктів, фірм, домогосподарств, підприємств, страхових компаній тощо (мікроекономіка) або країни

в цілому, в межах державних суб'єктів – Кабінету Міністрів України, Національного банку України, державних установ, органів місцевого самоврядування тощо (макроекономіка);

– наукова дисципліна, певна система економічних наук, яка вивчає закони та закономірності господарської діяльності людей, розвитку певних економічних систем; нині налічується приблизно 50 окремих економічних наук (бухгалтерський облік, фінанси, економіка сільського господарства тощо), для яких економічна теорія є методологічною і теоретичною основою.

Різноманіття поглядів на значення терміна «економіка» і тлумачення його сутності потребують узагальненого визначення, що охоплюватиме різні аспекти та характеристики. Із цього погляду, **економіка** – це система відносин між людьми, що складається в процесі господарської діяльності з метою вироблення необхідних продуктів та послуг.

Господарська діяльність як система соціальних зв'язків суб'єктів, стан об'єктів, рівнів і меж їх охоплення характеризує стан економіки. Забезпечення сталого, закономірного розвитку господарської діяльності, недопущення її криз, спадів, порушень зав'язків, правопорушень та злочинів характеризує стан економіки і суттєво впливає на її безпеку. Від стану економічної безпеки залежить національна безпека країни.

Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» від 24 жовтня 2020 р. до фундаментальних національних інтересів належить сталий розвиток економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення (п. 2. ст. 3.). У цьому законі визначається, що державна політика у сфері національної безпеки та оборони ґрунтується на забезпеченні воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної та екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо. Отже, **економічна безпека є складовою національної безпеки** країни, і від її стану залежать обороноздатність країни, її військовий потенціал і, як наслідок, захист національних інтересів, а також соціальний захист населення.

Економічну безпеку в науковій літературі визначають, урахувавши або різні ознаки характеристики економіки, або її зв'язки та вплив на інші складові національної безпеки, тобто неоднозначно. Більшість дослідників, зокрема Т. В. Сак, уважають, що «економічна безпека сприяє створенню надійної та забезпеченої всіма необхідними засобами держави, захищеності національно-державних інтересів у сфері економіки. При цьому основним критерієм економічної безпеки є здатність економіки країни зберігати та підвищувати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз».

Уперше термін «економічна безпека» застосував Ф. Рузвельт у програмах виходу з Великої депресії 1933–1937 рр. як напрям діяльності держави для виходу з економічної кризи. Проте використовувався цей термін для позначення елементу соціально-економічних перетворень, що були запропоновані демократичною партією США.

Спільною для науковців є думка, згідно з якою економічна безпека визначається як сукупність умов і факторів, що забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність і стійкість, здатність до постійного оновлення та самовдосконалення. Законодавчо встановленого визначення поняття «економічна безпека» поки що не існує. З огляду на наявні в науковій літературі визначення економічної безпеки та їх систематизацію можна дійти висновку, що сутність категорії «економічна безпека» тлумачиться таким чином:

- стан державної влади в країні та стан економічного розвитку;
- стан підсистем економіки;
- стабільність і життєдіяльність суспільства, економіки країни, економічного механізму;
- комплекс заходів із забезпечення розвитку економіки;
- стан захищеності економіки, економічних національних та життєвих інтересів тощо. Отже, поняттям «економічна безпека» охоплюються три базові елементи, що її характеризують: *стан, загрози, захист*. З урахуванням цих складових можна дати таке визначення економічної безпеки.

Економічна безпека – стан економічних відносин, який забезпечує їх розвиток і захищеність від реальних та потенціальних загроз на всіх рівнях господарювання в країні.

— § 2. СИСТЕМА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Економічну безпеку слід розглядати як підсистему національної безпеки і як системну категорію, структурні елементи якої взаємно впливають та забезпечують розвиток і захист національних інтересів, склад яких можна визначити й охарактеризувати за різними ознаками. Відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України (далі – Методичні рекомендації), затверджених Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, до складових елементів структури економічної безпеки віднесено **виробничу, демографічну, енергетичну, зовнішньоекономічну, інвестиційно-інноваційну, макроекономічну, продовольчу, соціальну та фінансову безпеку**. Фінансова безпека, у свою чергу, містить такі складові:

1) банківська безпека; 2) безпека небанківського фінансового ринку; 3) боргова безпека; 4) бюджетна безпека; 5) валютна безпека; 6) грошово-кредитна безпека.

Зазначена класифікація в науці вважається спірною, проте наразі іншого законодавчого визначення не існує. Класифікацію видів економічної безпеки за видами галузей економіки можна продовжити, оскільки всі галузі суспільного виробництва мають стратегічне значення для розвитку економіки країни у взаємозв'язку та співвідношенні. Фахівці вважають, що відсутність єдиного розуміння суті економічної безпеки та визначення її складових як у науковій літературі, так і в нормативно-правовій базі породжує низку суперечностей і зумовлює актуальність подальших наукових розробок у цій сфері.

Система економічної безпеки існує у взаємозв'язку всіх складових елементів і відображається в економічній безпеці кожної людини, в цілому в державі й у світовому просторі. Отже, за рівнем економічних відносин у суспільному виробництві можна виокремити таке: *економічну безпеку держави, економічну безпеку регіону, економічну безпеку суб'єкта господарювання, економічну безпеку фірми, підприємства чи господарства*. У кожному окремому виді економічної безпеки слід урахувувати саме три основні елементи, що її характеризують: **стан економіки, загрози для її розвитку та захист від цих загроз**.

Стан економічної безпеки відповідного рівня діяльності та виду суб'єкта господарювання (держави, регіону, підприємства, фізичної особи – підприємця тощо) характеризують критерії та показники (індекси) стану економіки, які мають важливе значення для його об'єктивного оцінювання.

Відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України від 29 жовтня 2013 р. № 1277, які мають інформаційний, рекомендаційний, роз'яснювальний характер та не є обов'язковими, пропонується розрахунок інтегральних індексів у розрізі зазначених субіндексів (складових економічної безпеки), що здійснюється на основі оцінювання понад 130-ти окремих індикаторів, які ґрунтуються як на статистичних даних, так і на даних, отриманих шляхом опитування респондентів.

Визначення інтегральної оцінки економічної безпеки здійснюється в такому порядку: формування множини (переліку) індикаторів, визначення характеристичних значень індикаторів, нормування індикаторів, визначення вагових коефіцієнтів, розрахунок інтегральних індексів за окремими сферами економіки й інтегрального індексу економічної безпеки в цілому. Кожен індикатор має свій ваговий коефіцієнт, що вказує на ступінь внеску в забезпечення

безпеки кожної складової. У сукупності критеріїв і показників (індикаторів) змісту й розвитку економічної безпеки провідне місце посідають граничні (порогові) позначки стану показників економічного розвитку, за межами яких настає загроза руйнації економічної системи, а також показники підвищеної небезпеки.

До **показників стану економічної безпеки держави** належать такі: *валовий внутрішній продукт (ВВП) у розрахунку на душу населення, обсяг інвестицій, рівень безробіття, рівень інфляції, державний борг, дефіцит бюджету, грошова маса відносно ВВП, рівень бідності* тощо.

Наприклад, у процесі оцінювання стану соціально-економічного розвитку України за 2013–2020 р. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України використовувало такі показники: номінальний валовий внутрішній продукт, продукт окремих галузей економіки, споживання, валове нагромадження, чистий експорт та імпорт товарів і послуг, індекс інфляції, індекс споживчих цін, обмінний курс грн / дол. США, а також оцінювалися державні фінанси та соціальні показники.

Отже, розглядався вплив на стан економіки України таких складових економічної безпеки, як виробнича безпека, макроекономічна та соціальна безпека шляхом визначення показників, окремим з яких подано у табл. 1.4.1.

Таблиця 1.4.1

Показники стану державних фінансів та соціальної сфери за 2016 –2020 рр.*

ПОКАЗНИКИ	РІК				
	2016	2017	2018	20219	2020
Державні фінанси (млрд грн)					
Доходи зведеного бюджету	652,0	782,9	017,0	184,3	289,8
Видатки зведеного бюджету	682,9	837,7	1 059,1	1 252,1	1 377,1
Сальдо зведеного бюджету	-30,9	-54,8	-42,1	-67,8	-87,2
Державний борг	1 572,2	1 929,8	2 141,8	2 168,4	1 998,3
Рівень безробіття	9,1	9,3	9,5	8,8	8,2
Середньомісячна заробітна плата	4 195	5 183	7 104	8 865	10 497

*Складено за даними Міністерства економічного розвитку торгівлі та сільського господарства України (<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>).

Показники, що визначають стан економіки і впливають на її стабільність, перебувають під впливом різних факторів ризиків, зокрема пандемії, яку спричинив вірус COVID-19 у світі. Україна, як і інші країни світу, зазнає відчутного негативного впливу як світової пандемії і, відповідно, скорочення світового попиту, так і карантинних заходів, запроваджених усередині країни. За даними експертів, у січні-червні 2020 р. експорт товарів та послуг продемонстрував негативну динаміку, зменшившись у вартісному вимірі, за попередніми даними НБУ, на 6,6 %, чого не спостерігалось, починаючи з січня 2017 р. (за винятком січня-квітня та січня-травня 2020 р.). Починаючи з 2020 р., триває скорочення експорту товарів до країн ЄС (на 17 %). Вартісні обсяги імпорту товарів та послуг зменшились на 19,7 % порівняно з січнем-червнем 2019 р. При цьому вартісні обсяги імпорту товарів з країн ЄС зменшились на 11,4 % (питома вага в загальному обсязі імпорту товарів – 40,5 %). Сальдо торгівлі товарами та послугами у січні-червні 2020 р. становило «плюс» 163 млн дол. США. Серед компонентів попиту в I кварталі 2020 р. найбільшого падіння зазнали інвестиції. При цьому скоротились дві компоненти – і валове накопичення основного капіталу (на 21,4 % порівняно з I кварталом 2019 р.), і зміна запасів матеріальних оборотних коштів (на 142,2 млрд грн відповідно).

Отже, пандемія в Україні та світі спричинила не лише очікуване логічне скорочення інвестування в умовах непередбачуваності подій, але й перебої в постачанні низки товарів, що виснажило запаси.

Стан економічної безпеки, за даними Уряду, впродовж 2010–2019 рр. оцінювався як незадовільний із погіршенням показників практично за всіма складовими до небезпечного рівня у 2012 та 2014–2015 роках. Середнє значення рівня економічної безпеки за цей період становило 40 % (зона рівня незадовільного стану). У 2019 р. рівень економічної безпеки України становив 43 %, а за підсумками першого півріччя 2020 року – 41 % відповідно.

Сутність економічної безпеки (країни, регіону, підприємства) – це її функціональне призначення, що реалізується шляхом забезпечення економічної самостійності та досягнутого рівня забезпечення інтересів суб'єктів господарювання, а також здатності протистояти загрозам і забезпечувати сталій розвиток.

Економічна безпека – це свого роду забезпечення в країні в довгостроковій перспективі таких систем показників, як:

1) економічна незалежність (фінансова, сировинно-ресурсна, інноваційна, виробнича тощо);

2) економічна стабільність (рівень розвитку, що гарантує відчуття безпеки сьогодні та в майбутньому);

3) економічний розвиток (інноваційно-інвестиційна активність, реструктуризація, фінансове оздоровлення).

Отже, слід урахувати в економічній безпеці (держави, регіону, підприємства тощо) наявність загроз та можливостей їх подолання.

Учені вважають, що найбільше на економічну безпеку впливають такі її складові, як **енергетична, науково-технологічна та фінансова безпека**, а Уряд вважає, що важливе значення, крім указаних, має **зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна та макроекономічна безпека**. Проте це не зменшує значення інших складових і потребує суттєвого аналізу всіх видів загроз і викликів для економічного розвитку та створення надійного механізму протидії.

Визначимо основні складові економічної безпеки.

Енергетична безпека. У проєкті Закону України «Про засади державної політики у сфері енергетичної безпеки України» термін «енергетична безпека» уживається в такому значенні: це стан функціонування паливно-енергетичного комплексу та національної економіки загалом, за якого всі споживачі мають постійний безперервний доступ до послуг енергозабезпечення в повному необхідному обсязі за прийнятних економічних, екологічних і соціальних умов. У науковій літературі звертається увага на те, що забезпечення української економіки й соціальної сфери енергетичними ресурсами достатньої кількості та якості є однією з найважливіших для держави проблем. За часів незалежності ця проблема домінує за кожного складу Уряду й українського політикуму загалом. Це проблема, яка виходить далеко за межі економічних важелів вирішення. На ситуацію впливають три найсуттєвіші аспекти: критична залежність від імпорту енергоресурсів, наявність надмірних транзитних потужностей та енергоємність ВВП.

Науково-технологічна безпека визначається в нормативних актах як такий стан науково-технологічного та виробничого потенціалу держави, що дає змогу забезпечити належне функціонування національної економіки, достатнє для досягнення і підтримки конкурентоспроможності вітчизняної продукції, а також гарантування державної незалежності завдяки власним інтелектуальним і технологічним ресурсам.

Фінансова безпека є основною складовою економічної безпеки, оскільки охоплює всі галузі матеріального виробництва та забезпечує обіг грошей. Існують різноманітні трактування її змісту та структурних складових. Переважно серед складових фінансової безпеки держави виділяють *бюджетну безпеку, боргову безпеку, грошово-кредитну (монетарну) безпеку, валютну безпеку, інвестиційну безпеку, банківську безпеку та безпеку небанківського фінансового сектору*

(фінансову безпеку страхового та фондового ринків). Відповідно до цих складових слід визначити і загрози, які створюють середовище, небезпечне для реалізації економічних відносин на різних рівнях господарювання. Важливе значення має організація фінансової безпеки держави в умовах глобалізації та інтеграції економічних відносин.

Фінансова небезпека є тісно пов'язаною з тінізацією та криміналізацією економічних відносин. *Тіньова економіка* – різноманітна діяльність суб'єктів економічних відносин, прямо чи опосередковано пов'язана з отриманням доходів без сплати податків поза межами чинного законодавства і соціального контролю. *Структуру тіньової економіки* становлять:

1) неофіційний (неформальний) сектор – уся легальна економічна діяльність, що не враховується офіційною статистикою і не оподатковується (дрібне виробництво на присадибних ділянках, ремісництво, надання послуг на непостійній основі, разові підробітки, догляд за дітьми тощо);

2) підпільний (протизаконний) сектор – економічна діяльність, що забороняється законом і навмисно приховується (від незначних протиправних доходів рівня адміністративно-правових проступків до наркобізнесу і работоргівлі), а також кримінальний конгломерат антисоціальних, самовідтворювальних, надпотужних джерел накопичення тіньових капіталів; визначальною ознакою тіньової економіки завжди є незаконна злочинна діяльність і корупція.

У науці аналізуються різні види загроз економічній безпеці за наслідками впливу на економіку країни, а саме:

- нестабільність світової фінансової системи;
- поширення кризових явищ у світі;
- експансія передових країн світу;
- дефіцит ресурсів для розширеного розвитку;
- інтенсивне зростання рівня економічної злочинності, що паралізує економічну систему держави і цивілізоване підприємництво;
- інтенсивне зростання рівня інфляційних процесів;
- якісна деградація і структурна криза індустріальних галузей унаслідок критичного падіння промислового, технологічного, науково-технічного, експортного та платіжного потенціалів держави;
- критичний стан інфраструктури держави;
- розвал її фінансової системи тощо.

Наближення до цих показників свідчить про наростання загроз соціально-економічній стабільності суспільства, а перевищення граничних значень – про вступ суспільства в зону нестабільності й соціальних конфліктів, тобто про реальний підрив економічної безпеки.

— § 3. ЗАГРОЗИ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ ТА ЗАСОБИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

Забезпечення сталого економічного розвитку залежить від протистояння загрозам і викликам, що існують в економіці. **Загрозами економічній безпеці** вчені вважають *реальні або потенційні явища та події, що загрожують функціонуванню і розвитку економічної, соціальної та політичної системи, а також життєво необхідним потребам та інтересам людини, суспільства і держави.*

Стратегією національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни», затвердженою Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020, визначено основні актуальні загрози національній безпеці України в економічній сфері. Згідно з чинним законодавством класифікація загроз економічній безпеці дається тільки в межах національної безпеки і не враховує в цілому всі складові економічної безпеки держави. В економіці відповідно до названої Стратегії до показників підвищеної небезпеки відносять такі:

- низький рівень добробуту, що породжує зневіру і невпевненість у майбутньому, провокує насильство, що гальмує розвиток та консервує відсталість;

- непослідовність та незавершеність реформ і корупція, що перешкоджають виведенню української економіки з депресивного стану, унеможливають її сталі і динамічне зростання, підвищують уразливість до загроз та підживлюють кримінальне середовище;

- недостатній захист права власності, повільний розвиток ринкових відносин у ключових сферах, серед іншого у сфері користування землею і надрами;

- значна роль державного сектору в економіці, недосконалість і фрагментарність законодавства, що стримують економічне зростання, залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій;

- загрози для критичної інфраструктури, пов'язані з погіршенням її технічного стану й відсутністю інвестицій;

- недостатній рівень конкуренції та панування монополій, зокрема в енергетичній сфері та інфраструктурі;

- низька енергоефективність, що зменшує конкурентоспроможність України;

- несанкціоноване втручання в економіку та її функціонування, зокрема фізичного і кібернетичного характеру, триваючі бойові дії, а також тимчасова окупація частини території України;

- нераціональне використання природних ресурсів, деградація лісів, водних басейнів і сільськогосподарських угідь;
- посилення еміграції, що призводить до посилення «відпливу» з України досвідчених кваліфікованих спеціалістів та молодих талановитих кадрів;
- поширення коронавірусної хвороби (COVID-19), що засвідчило системні проблеми у сфері охорони здоров'я, біобезпеки та соціального захисту тощо.

Указані загрози впливають на економічні відносини системно, що потребує комплексного підходу до вирішення питань забезпечення економічної безпеки в країні.

Залежно від сфери виникнення загрози економічній безпеці розрізняють **внутрішні** та **зовнішні загрози**. До *зовнішніх загроз* економічній безпеці України вчені відносять збереження експортно-сировинної моделі розвитку та високу залежність від зовнішньоекономічної кон'юнктури, незахищеність національної фінансової системи від дій нерезидентів і спекулятивного іноземного капіталу, високий рівень зовнішнього боргу, надмірну відкритість економіки держави (захист інтересів вітчизняного виробництва, фінансів і банківської системи, грошового обігу тощо), відставання в розробленні та впровадженні перспективних технологій, інформаційні війни тощо.

Аналіз загроз і викликів у найважливіших сферах економіки – сферах ресурсного, виробничого та науково-технічного потенціалу, зовнішньоекономічної діяльності й у соціальній сфері – свідчить про те, що порівняно із зовнішніми економічними загрозами більшу небезпеку для України становлять загрози внутрішні. До внутрішніх загроз економічній безпеці відносять такі: скорочення чисельності населення і його старіння, низька конкурентоспроможність національної економіки (відсталість технологічної бази більшості галузей), високий рівень інфляції, витіснення вітчизняних товаровиробників, особливо споживчих товарів, з внутрішнього ринку зарубіжними постачальниками, низька інвестиційна активність, «тінізація» національної економіки, недостатня боротьба з корупцією на всіх рівнях, низький контроль виконання бюджетів державного і регіонального рівня і запобігання нецільового витрачання коштів, несвоєчасне розроблення та ухвалення законодавчих актів, що регулюють економічні відносини, наявність резервів стратегічно значних матеріальних благ в обсягах, недостатніх для забезпечення економічної безпеки держави, тощо.

Основою державного цілеспрямування у сфері забезпечення економічної безпеки є завдання нейтралізації факторів небезпеки для існування і прогресивного розвитку суспільства і держави.

Саме захист втілює комплекс заходів щодо запобігання або нейтралізації посягань, ворожих дій та небезпек. Методи та засоби здійснення захисту можуть бути досить різними і не обов'язково симетричними загрозам. Головна властивість цих заходів – адекватність загрозам, основна спрямованість – зниження рівня небезпеки. Сутність методу захисту охоплює засоби, що використовуються, та способи їх застосування. Держава має забезпечити всі види захисту як своїх економічних інтересів, так і інтересів суспільних структур та громадян.

Ураховуючи чинне законодавство з національної безпеки, для забезпечення економічної безпеки і попередження загроз в її сферах доцільно вживати таких *заходів*:

- розвивати ринкову конкуренцію, забезпечувати демонополізацію економіки та детінізацію господарських відносин;
- захищати права власності;
- забезпечувати дерегуляцію та не допускати тиску на бізнес;
- створювати конкурентні умови для залучення інвестицій, зокрема іноземних;
- забезпечувати стале функціонування фінансової системи, послідовність грошово-кредитної політики та підвищення рівня довіри до національних фінансових інститутів;
- удосконалювати законодавство про організацію судової влади та забезпечувати справедливе правосуддя;
- створювати сприятливі, зокрема фінансові, умови для розвитку науки, забезпечувати розбудову науково-дослідної інфраструктури, а також ефективну взаємодію вчених із державним і приватним сектором, стимулювати інновації та запроваджувати новітні технології, зокрема у сферах безпеки та оборони, охорони здоров'я, промисловості, енергетики, машинобудування, сільського господарства, будівництва та інфраструктури, спорту, в інформаційній і телекомунікаційній сферах;
- сприяти розвитку авіаційної та космічної галузей як таких, що мають значний потенціал і можливості для виробництва високотехнологічної продукції цивільного й оборонного призначення;
- визначити та впровадити надійний механізм контролю за використанням нових технологій для гарантування безпеки людини і довкілля;
- реформувати земельні відносини, передбачивши впровадження обігу земель сільськогосподарського призначення, вжиття

заходів з упорядкування обліку земельних ресурсів, забезпечувати екологічно орієнтований розвиток агропромислового комплексу та продовольчу безпеку;

– модернізувати транспортну інфраструктуру – дороги, залізниці, трубопроводи, аеропорти, морські й річкові порти тощо, зокрема через механізми державно-приватного партнерства, проводити прозору приватизацію з метою залучення внутрішніх та іноземних інвестицій у модернізацію і розвиток підприємства, сприяти зростанню продуктивності праці в економіці.

– сприяти розширенню енергетичного потенціалу України та ефективності його використання тощо.

Ефективність забезпечення економічної безпеки країни (держави, регіону, підприємства, фізичної-особи підприємця) за сучасних умов значною мірою залежить від застосування наукових підходів до проблем цієї сфери і формування сучасної нормативно-правової бази як основи забезпечення правомірної реалізації економічних відносин та діяльності суб'єктів господарювання.

Основними принципами організації та здійснення захисту у сфері економічної безпеки є такі:

1) *законність* як загальноправовий принцип, який визначає, що економіка, що ґрунтується на правовій ідеї, потребує суворого та неупередженого дотримання і виконання або застосування норм права;

2) *системність*, що передбачає розгляд проблем захисту з урахуванням усіх небезпечних каналів відпливу інформації та несанкціонованого доступу до неї, а також можливого часу й умов їх виникнення, комплексного застосування правових, організаційних і технічних заходів щодо захисту з урахуванням можливості забезпечення спадкоємності й безперервності захисту;

3) *обґрунтованість*, оскільки складність завдань, що виконуються, великий обсяг робіт, а також обмеженість ресурсів зумовлюють необхідність глибокого науково-технічного обґрунтування рішень, що ухвалюються, всебічного оцінювання можливостей їх реалізації;

4) *надійність*, що означає необхідність пошуку ефективних і надійних заходів захисту, без зайвих витрат і з можливістю використання найдосконаліших методів і засобів захисту; за характером впливу на загрози серед способів захисту можна виокремити узгодження, стримування, протидію і примушення; суспільство і громадяни використовують значно менший, ніж держава, арсенал засобів і способів їх втілення для захисту своїх економічних інтересів і значною мірою покладаються на захист держави;

5) *варіативність* в ухваленні рішень, яка забезпечує в управлінні об'єктами захисту здатність своєчасно і самостійно реагувати на загрози та залежно від умов захисту й важливості об'єктів, що захищаються, прогнозувати загрози, сприяти їх нейтралізації, оперативної й ефективно ліквідувати наслідки цих загроз;

6) *своєчасність*, що зумовлюється необхідністю завчасного розроблення заходів захисту та контролю (у протилежному разі здійснення заходів щодо захисту може не лише не дати ефекту, а і призвести до додаткових збитків);

7) *публічність*, що засвідчує спрямованість механізму захисту економки як на національні інтереси у цілому, так і на інтереси окремого громадянина.

Наукові дослідження у сфері економічної безпеки сприяли створенню у західних країнах нової науки, яка дістала назву «**екоестейт**» (*economic security of state*), тобто наука про економічну безпеку. Сутність екоестейту полягає в тому, що він є базою для будь-яких інших напрямків, проявів та відгалужень економічної безпеки, а також у тому, що завдяки накопиченим знанням цього відгалуження можна передбачити наслідки зовнішніх або внутрішніх дій з метою зменшення їх можливого негативного або збільшення позитивного впливу на розвиток держави.

Ухвалення Урядом України Стратегії економічної безпеки до 2025 року – це шлях до побудови сучасної нормативно-правової бази, яка встановлює правові засади створення надійного механізму забезпечення економічного розвитку країни як гаранта економічної безпеки.

— ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає специфіка економічної безпеки як економічної та як правової категорії?

2. Як ви розумієте поняття «економіка»?

3. Як ви уявляєте собі систему економічної безпеки держави?

4. Які показники характеризують стан економічного розвитку країни?

5. Що таке економічна загроза?

6. За якими ознаками класифікуються загрози економічній безпеці держави?

7. Які існують показники підвищеної небезпеки в економічній сфері?

8. *Визначте предмет державної діяльності у сфері економічної безпеки.*

9. *У чому полягає стратегія економічної безпеки України?*

10. *Охарактеризуйте головні принципи забезпечення захисту як базового елемента системи національної економічної безпеки.*

11. *Охарактеризуйте причини виникнення, характерні ознаки і форми прояву тіньової економіки.*

Рекомендовані джерела

1. Гнатенко В. Загрози економічної безпеки держави в умовах глобалізації / В. Гнатенко // *Аспекти публічного управління*. – 2021. – Т. 9. – № 1. – С. 55–62.

2. Економічна безпека України: внутрішні та зовнішні чинники ; навч. посіб. / С. Д. Гелей, М. І. Крупка, М. Д. Лесечко та ін. ; ред.: Я. Й. Малик ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 255 с.

3. Корчинський І. О. Основні загрози економічної безпеки держави в сучасних умовах розвитку [Електронний ресурс] / І. О. Корчинський, С. І. Мельник // *Ефективна економіка*. – 2019. – № 10. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=7369>.

4. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : затв. Наказом М-ва розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 29.10.2013 № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13>.

5. Мочерний С. В. Основи економічних знань : підручник / С. В. Мочерний. – 2-ге вид. – Київ : Академія, 2001. – 310 с.

6. Основи економічної теорії : підручник / за заг. ред. Л. С. Шевченко. – Харків : Право, 2008. – 448 с.

7. Уряд схвалив Стратегію економічної безпеки до 2025 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/03/10/671791/>.

8. Financial Security of the State / O. Reznik, A. Kovalchuk, O. Getmanets et al. // *Journal of Security and Sustainability Issues*. – 2020. – Vol. 9. – No. 3. – Pp. 843–852.

ТЕМА № 5. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

- § 1. Екологічна безпека як об'єкт правового регулювання.*
- § 2. Характеристика техногенно-екологічної безпеки.*
- § 3. Охорона навколишнього природного середовища.*
- § 4. Основні засади охорони довкілля від забруднення відходами.*

— § 1. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Забезпечення екологічної безпеки на території України згідно зі статтю 16 Основного Закону є конституційним обов'язком держави. Відповідно до частини 1 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України» державна політика у сферах національної безпеки й оборони спрямовується, зокрема, на забезпечення екологічної безпеки України, тому ми можемо дійти висновку, що екологічна безпека є складовою національної безпеки України.

Негативні зміни у стані навколишнього природного середовища можуть підірвати економіку, що відіграє велику роль у сталому розвитку країни. Відомо, що природні ресурси й екологічні послуги є важливими факторами економічного зростання і рівня зайнятості населення. Доходи і зайнятість у реальних секторах виробництва у зв'язку зі зміною стану навколишнього природного середовища можуть негативно позначитися на сільському, лісовому, рибному та гірничодобувному господарстві, а також на екологічно залежних послугах, таких як «зелений», або екологічний туризм. Більш того, зміни у стані довкілля можуть становити загрозу для здоров'я і благополуччя людей.

Визначення екологічної безпеки подано у статті 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», де вона розглядається як такий *стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей*. Екологічна безпека гарантується громадянам України шляхом здійснення широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів. Як складові екологічної безпеки ми можемо виділяти залежно від регіону, наприклад, кліматичну або водну безпеку. Вони означають

вирішення проблеми захисту довкілля і негативних наслідків неефективного управління у галузі охорони навколишнього природного середовища.

Як уже зазначалося, залежно від суспільної сфери походження загроз і природи їх виникнення виділяють безпеки *екологічну, економічну, політичну, військову* тощо. Екологічна безпека також розглядається як невід'ємна ознака будь-якої системи, що, у свою чергу, знаходить відображення у таких системних якостях, як цілісність, відносна самостійність і сталість.

Що стосується поняття «екологічна», то в сучасному розумінні деякі вчені намагаються обґрунтувати застосування в цьому словосполученні терміна «довкілля», тобто «довкілля безпека». Тому що, на їхню думку, вживання терміна «довкілля» та похідного від нього прикметника «довкільний» є більш правильним. З початку 1990-х цей термін почав уживатися як відповідник англійському «environment», німецькому «umwelt» або «навколишнє природне середовище».

Законодавчо визначити екологічну безпеку неможливо без вживання терміна «забезпечення безпеки», яке зустрічається у Конституції України (ст. 16) та Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 50). Це поняття можна відтворити, не порушуючи норм літературної мови – «запевнення (гарантування, утвердження) безпеки».

Визначення екологічної безпеки зустрічається в науковій літературі. Однак подекуди воно є досить широким. Наприклад, існують такі *визначення екологічної безпеки*:

– забезпечення гарантії запобігання екологічно значним катастрофам та аваріям унаслідок сукупності дій, станів і процесів, що прямо або опосередковано не призводять до цих подій;

– ступінь відповідності наявних або уявних (прогнозованих) екологічних умов завданням збереження здоров'я населення і забезпечення тривалого та стійкого соціально-економічного розвитку;

– комплекс станів, явищ і дій, що забезпечують екологічний баланс на Землі та в будь-яких її регіонах на рівні, до якого фізично, соціально-економічно, технологічно і політично готове людство.

У спеціальній юридичній літературі зустрічаються більш конкретизовані визначення екологічної безпеки. Так, Г. П. Серов визначає екологічну безпеку особи, суспільства і держави як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави в процесі взаємодії суспільства і природи від загроз:

– з боку природних об'єктів, властивості яких змінено забрудненням, засміченням унаслідок антропогенної діяльності (виникнення

аварій, катастроф, здійснення тривалої господарської, військової та інших видів діяльності) чи навмисно з метою екологічних диверсій, агресії або ж природних явищ та стихійного лиха;

– зумовлених знищенням, пошкодженням або виснаженням природних ресурсів (загроза незабезпечення суспільства і держави природними ресурсами).

Екологічна безпека також розглядається як стан, за якого всі складові природного оточення завдяки балансуванню взаємовпливів природних, технічних і соціальних систем та формуванню природо-культурного середовища є оптимальними для нормального функціонування і розвитку людської цивілізації.

У Державному стандарті України «Безпечність промислових підприємств. Терміни і визначення» безпека населення, матеріальних об'єктів і навколишнього середовища визначається як **відсутність недопустимого ризику**, пов'язаного з можливістю заподіяння будь-якої шкоди. Екологічна безпека є пов'язаною з існуванням екологічного ризику.

Теорія екологічного ризику вже знайшла відображення в наукових працях. Він відрізняється від інших форм ризиків такими характеристиками:

1) *антропоцентрична спрямованість* екологічного ризику, яка впливає з того положення, що екологічний ризик є насамперед ризиком зниження якості навколишнього природного середовища, що чинить негативний вплив на життя та здоров'я людини;

2) *поліваріантність форм походження* екологічного ризику, що визначає можливість його прояву внаслідок природно-стихійних факторів (повеней, землетрусів, зсувів тощо) й техногенно-антропогенних загроз;

3) *обмеженість можливості абсолютного визначення* екологічного ризику, зумовлена об'єктивною неможливістю повного вивчення проявів екологічних загроз;

4) *кумулятивність* екологічного ризику внаслідок прояву так званого «ефекту ланцюгової реакції» та «ефекту доміно», за яких певний конкретний чинник екологічного ризику тягне за собою реалізацію цілої низки інших екологічних ризиків із множинністю негативних наслідків для життя і здоров'я людини та якості довкілля;

5) *субституційність* екологічного ризику, пов'язана з можливістю його прояву через інші ризики природного й техногенного походження, що зумовлює настання екологічних інцидентів із наслідками технологічних і технічних порушень, правопорушень у галузі охорони праці тощо.

Законодавець пов'язує екологічну безпеку зі станом навколишнього природного середовища, за якого забезпечується запобігання погіршенню екологічної обстановки та виникненню небезпеки для здоров'я людей, тобто з таким станом, за якого відсутній ризик екологічно небезпечних наслідків. Однак у практичній діяльності виникають труднощі з градацією ризику. Для цього використовуються розроблені екологічні нормативи згідно із Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Законодавством встановлено, що екологічна безпека гарантується громадянам України завдяки здійсненню широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів.

Політичними заходами гарантування екологічної безпеки є визначення основних напрямків формування державної політики у цій сфері. Відповідно до Конституції Верховна Рада України визначає основні напрямки державної політики у сфері забезпечення екологічної безпеки.

Верховна Рада визначила Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року, до яких належить забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України й підвищення рівня екологічної безпеки в зоні відчуження.

До політичних заходів гарантування екологічної безпеки також можуть бути віднесені передбачені законодавством можливості участі громадян у формуванні та реалізації державної політики. *Реалізація засад державної екологічної політики* здійснюється за такими *принципами*:

- відкритості, підзвітності, гласності органів державної влади;
- участі громадськості у формуванні державної політики;
- дотримання екологічних прав громадян;
- заохочення до ведення екологічно відповідального бізнесу та екологічно свідомої поведінки громадян.

Економічним інструментом гарантування екологічної безпеки є насамперед економічний механізм забезпечення охорони довкілля. Цей механізм ураховує результати процедури оцінювання впливу на довкілля (ОВД). Крім того, застосування інституту юридичної відповідальності в частині фінансових санкцій теж можна віднести до економічних заходів гарантування екологічної безпеки. Завдяки притягненню винних осіб до відповідальності, по-перше, компенсується шкода, завдана недотриманням вимог екологічної безпеки; по-друге, досягається ефект запобігання порушенню вказаних вимог у

майбутньому як правопорушником, так і іншими особами (спеціальна та загальна превенція).

До технічних заходів гарантування екологічної безпеки належить установлення технічних нормативів. Цілями ухвалення технічних регламентів є захист життя та здоров'я людей, тварин і рослин, охорона довкілля та природних ресурсів, забезпечення енергоефективності, захист майна, забезпечення національної безпеки та запобігання підприємницькій практиці, що вводить споживача (користувача) в оману.

Організаційними заходами гарантування екологічної безпеки є створення та функціонування спеціальних органів, на які покладено ці обов'язки.

Центральне місце в системі організаційного забезпечення екологічної безпеки належить Президенту України. На нього Конституцією України покладається забезпечення державної незалежності та національної безпеки, здійснення керівництва у сфері національної безпеки, зокрема екологічної. Президент України оголошує в разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з подальшим затвердженням такого рішення Верховною Радою України, очолює Раду національної безпеки і оборони, яка створюється при Президентові України для координації питань національної безпеки й оборони.

В організації забезпечення екологічної безпеки в Україні важливу роль відіграють Уряд України та його спеціально створені спеціалізовані функціональні структури. Згідно зі статтею 116 Конституції України Кабінет Міністрів України забезпечує, зокрема, проведення політики у сфері охорони природи, екологічної безпеки і природокористування, координацію діяльності міністерств, інших органів виконавчої влади тощо.

З метою оперативного вирішення питань, пов'язаних із запобіганням надзвичайним ситуаціям та реагуванням на них, а також координацією і контролем у цій сфері створено Державну комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій, яка є постійно діючим органом, що забезпечує координацію діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, пов'язаної із забезпеченням техногенно-екологічної безпеки, захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій, організаційних заходів протидії терористичній діяльності та воєнній загрозі, запобігання виникненню надзвичайних ситуацій і реагування на них.

Чільне місце в системі організаційно-правового і функціонального забезпечення екологічної безпеки посідає Державна служба України з надзвичайних ситуацій.

Окремі функції забезпечення екологічної безпеки в державі покладено на прокуратуру, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування (об'єднані територіальні громади), Міністерство охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ, Службу безпеки, Міністерство оборони та Державну інспекцію ядерного регулювання.

Державно-правовими заходами забезпечення екологічної безпеки є передбачені законодавством вимоги екологічної безпеки. Головною правовою вимогою є гарантоване статтею 50 Конституції України право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Стаття 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» вказує на такі *основні принципи охорони навколишнього природного середовища*:

- пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності;
- гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей;
- запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;
- екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій.

Слід зауважити, що реалізацію заходів забезпечення екологічної безпеки покладено не лише на державні органи й органи місцевого самоврядування, але й на підприємства, установи та організації незалежно від форми власності. Так, згідно з чинним законодавством діяльність фізичних та юридичних осіб, що завдає шкоди навколишньому природному середовищу, може бути припинена за рішенням суду відповідно до ч. 3 ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та ч. 2 ст. 293 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. № 435-IV (далі – ЦК України).

Нормативно-правові вимоги щодо забезпечення екологічної безпеки стають частиною інших сфер законодавчого регулювання різних видів суспільної діяльності: комерційної, інноваційної, інвестиційної, управлінської, наукової та науково-технічної. Стає дедалі менше сфер правового регулювання діяльності, де немає вимог щодо забезпечення екологічної безпеки. Це пов'язано з одним із названих вище правових принципів, що містяться у законодавстві, – екологізації матеріального виробництва.

— § 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕХНОГЕННО-ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 р. № 5403-VI регулює відносини, пов'язані із захистом населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, реагуванням на них, функціонуванням єдиної державної системи цивільного захисту, та визначає повноваження органів державної влади, Ради міністрів АРК, органів місцевого самоврядування, права й обов'язки громадян України, іноземців та осіб без громадянства, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності.

Кодекс цивільного захисту України насамперед оперує поняттям **техногенної безпеки**, під якою розуміється відсутність ризику виникнення аварій та/або катастроф на потенційно небезпечних об'єктах, а також у суб'єктів господарювання, що можуть створити реальну загрозу їх виникнення. Але разом із тим він вводить поняття техногенно-екологічної безпеки.

Вимоги до дотримання техногенної безпеки згідно з частиною 1 ст. 52 Кодексу мають відповідати нормам захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя, охорони навколишнього природного середовища, екологічної, пожежної та промислової безпеки, охорони праці та будівництва. Тобто дотримання техногенної безпеки полягає в дотриманні норм законодавства щодо охорони довкілля та екологічної безпеки.

Державна комісія з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій є постійно діючим органом, який забезпечує координацію діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, пов'язаної із забезпеченням техногенно-екологічної безпеки, захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій, організаційних заходів протидії терористичній діяльності та воєнній загрозі, запобігання виникненню надзвичайних ситуацій і реагування на них і діє відповідно до Положення про Державну комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій.

Відповідно до частини 3 ст. 6 Кодексу цивільного захисту України для координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, пов'язаної з техногенно-екологічною безпекою, захистом населення і територій, запобіганням і реагуванням на надзвичайні ситуації:

1) Кабінет Міністрів України утворює Державну комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій;

2) Рада міністрів АРК, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації утворюють регіональні комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій;

3) районні державні адміністрації, виконавчі органи міських рад, районні у містах та селищні ради утворюють місцеві комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій.

Типове Положення про регіональну та місцеву комісію з питань техногенно-екологічної безпеки і надзвичайних ситуацій визначає комісію як постійно діючий орган, який утворюється Радою міністрів АРК, обласною, Київською та Севастопольською міською держадміністраціями, райдержадміністрацією, виконавчим органом міської ради, районною у місті та селищною радою для координації діяльності райдержадміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, пов'язаний із забезпеченням техногенно-екологічної безпеки, захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій, запобігання виникненню надзвичайних ситуацій і реагування на них.

Техногенно-екологічна безпека держави формується під впливом низки *факторів*:

– інституційних (стану захищеності життєвих інтересів людини та якості довкілля);

– управлінських (об'єкта регулювання органами державної влади та дотримання суб'єктами природокористування);

– технологічних;

– соціально-економічних (формування соціально-економічного простору реалізації екологічних проектів);

– внутрішньополітичних (державні пріоритети розвитку системи техногенно-екологічної безпеки);

– зовнішньополітичних (міжнародні пріоритети й обмеження формування і реалізації техногенно-екологічної політики) тощо.

Стаття 51 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачає, що під час проєктування, розміщення, будівництва, введення в дію нових і реконструкції діючих підприємств, споруд та інших об'єктів, удосконалення наявних і впровадження нових технологічних процесів та устаткування, а також у процесі експлуатації цих об'єктів забезпечуються екологічна безпека людей, раціональне використання природних ресурсів і додержання нормативів шкідливих впливів на навколишнє природне середовище. При цьому мають передбачатися вловлювання,

утилізація та знешкодження шкідливих речовин і відходів або повна їх ліквідація та виконання інших вимог до охорони навколишнього природного середовища і здоров'я людей.

Підприємства, установи й організації, діяльність яких пов'язано зі шкідливим впливом на навколишнє природне середовище, незалежно від часу введення їх у дію мають бути обладнані спорудами, устаткуванням та пристроями для очищення викидів і скидів або їх знешкодження, зменшення впливу шкідливих факторів, а також приладами контролю за кількістю і складом забруднюючих речовин та за характеристиками шкідливих факторів.

Проектна документація господарської та іншої діяльності має містити матеріали оцінювання її впливу на навколишнє природне середовище і здоров'я людей. Оцінювання здійснюється з урахуванням вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, екологічної ємності цієї території, стану навколишнього природного середовища в місці, де планується розміщення об'єктів, екологічних прогнозів, перспектив соціально-економічного розвитку регіону, потужності і видів сукупного впливу шкідливих факторів та об'єктів на навколишнє природне середовище.

Підприємства, установи та організації, які розміщують, проєктують, будують, реконструюють, технічно переозброюють, вводять у дію підприємства, споруди та інші об'єкти, а також проводять дослідну діяльність, яка, за їхньою оцінкою, може негативно вплинути на стан навколишнього природного середовища, *подають центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, спеціальну заяву про це.*

Забороняється введення в дію підприємств, споруд та інших об'єктів, на яких не забезпечено в повному обсязі додержання всіх екологічних вимог і виконання заходів, передбачених у проєктах на будівництво і реконструкцію (розширення і технічне переоснащення).

Виходячи з інтересів національної безпеки щодо забезпечення техногенно-екологічної безпеки життєдіяльності людини і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів з метою забезпечення захисту навколишнього природного середовища і здоров'я людей від негативного впливу відходів, забезпечення ощадливого використання матеріально-сировинних та енергетичних ресурсів, науково обґрунтованого узгодження екологічних, економічних і соціальних інтересів суспільства щодо утворення та використання відходів, Верховна Рада України своєю Постановою «Про стан виконання

законодавства у сфері поводження з відходами в Україні та шляхи його вдосконалення» визнала незадовільною діяльність Кабінету Міністрів України із забезпечення ефективної реалізації державної політики у сфері поводження з відходами, вдосконалення нормативно-правової бази організаційно-економічного механізму стимулювання господарської діяльності у сфері поводження з відходами як вторинними матеріальними ресурсами, державного управління в організації збору та переробки відходів і використання їх як вторинних матеріальних ресурсів.

— § 3. ОХОРОНА НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» під охороною **навколишнього природного середовища** розуміють раціональне використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини, що є невід'ємною умовою сталого економічного та соціального розвитку України.

Об'єктом правової охорони навколишнього природного середовища на території України є навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси – як залучені в господарський обіг, так і ті, що не використовуються в економіці в цей період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси (ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).

Законодавством України можуть установлюватися нормативи використання природних ресурсів та інші екологічні нормативи. Екологічні нормативи слід запроваджувати з урахуванням вимог санітарно-гігієнічних та санітарно-протиепідемічних правил і норм та гігієнічних нормативів. Екологічні нормативи встановлюють гранично допустимі викиди та скиди у навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин і рівні допустимого шкідливого впливу на нього фізичних та біологічних факторів (ст. 33 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).

Національне законодавство України не має єдиного нормативного акта, який би комплексно регулював питання, пов'язані з виробництвом хімічних речовин, їх обігом, використанням як виробничої сировини, зберіганням, утилізацією та управлінням у цій сфері.

Під час створення нових хімічних препаратів і речовин та інших потенційно небезпечних для навколишнього природного середовища субстанцій необхідно розробляти та затверджувати у встановленому законодавством порядку допустимі рівні вмісту цих речовин в об'єктах навколишнього природного середовища та продуктах харчування, методи визначення їх залишкової кількості й утилізації після використання. Екологічні вимоги щодо виробництва, зберігання, транспортування, використання, знешкодження, захоплення токсичних та інших небезпечних для навколишнього природного середовища і здоров'я людей речовин, віднесення хімічних речовин до категорії токсичних та їх класифікація за ступенем небезпечності визначаються нормативно-правовими актами на підставі висновку з оцінки впливу на довкілля і погоджуються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення.

Закон України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» № 2245-III від 26.04.2014 закріплює правові, економічні, соціальні та організаційні основи діяльності, пов'язаної з об'єктами підвищеної небезпеки, його завданнями є захист життя і здоров'я людей та довкілля від шкідливого впливу аварій на цих об'єктах шляхом запобігання їх виникненню, обмеження (локалізації) розвитку і ліквідації наслідків. У цьому законі питання віднесення промислових об'єктів до об'єктів підвищеної небезпеки безпосередньо залежить від кількісних та якісних характеристик речовин, які використовуються на підприємстві.

Об'єктом підвищеної небезпеки визнається об'єкт, на якому використовуються, виготовляються, переробляються, зберігаються або транспортуються одна або декілька небезпечних речовин чи категорій речовин у кількості, що дорівнює або перевищує нормативно встановлені порогові маси, а також інші об'єкти як такі, що відповідно до закону є реальною загрозою виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру. Для об'єктів підвищеної небезпеки має діяти система обов'язкового страхування цивільної відповідальності.

До об'єктів підвищеної небезпеки, які впливають на стан навколишнього природного середовища, слід віднести такі:

- рослини, ушкоджені агрохімікатами та пестицидами;
- озоновий шар;
- хімічні джерела струму;
- промислове виробництво тощо.

Для врегулювання поведження із засобами захисту рослин, стимуляторами їх росту та мінеральними добривами ухвалено Закон України «Про пестициди і агрохімікати» від 16.10.2020 № 86/95-ВР, який встановлює правові відносини, пов'язані з державною реєстрацією, виробництвом, закупівлею, транспортуванням, зберіганням, торгівлею та безпечним для здоров'я людини і навколишнього природного середовища застосуванням *пестицидів та агрохімікатів* і визначає права й обов'язки підприємств, установ, організацій та громадян, а також повноваження органів державної виконавчої влади і посадових осіб у цій сфері. Передбачені цим законом вимоги є єдиними для пестицидів та агрохімікатів як вітчизняного, так і закордонного виробництва. У межах цього ж закону закріплюються положення щодо безпечності сільськогосподарської сировини і харчових продуктів рослинного і тваринного походження, під час виробництва, зберігання і транспортування яких використовувалися пестициди й агрохімікати.

Вилучення, утилізація, знищення та знешкодження непридатних або заборонених до використання *пестицидів та агрохімікатів* і тари від них здійснюється підприємствами-виробниками й іншими підприємствами, які мають дозвіл санітарно-епідеміологічних служб МОЗ та Мінприроди України. Вилученню, утилізації, знищенню та знешкодженню підлягають непридатні або заборонені до використання пестициди й агрохімікати і тара від них, визнані такими на підставі результатів дослідження контрольно-токсикологічних лабораторій та проектно-розвідувальних станцій хімізації сільського господарства, а також висновків державних органів.

Спеціалізована установа розробляє та затверджує перелік пестицидів, заборонених до використання в сільському господарстві.

Законодавство встановлює, що використання в народному господарстві і побуті будь-якого небезпечного фактора хімічної та біологічної природи допускається лише за наявності сертифіката, що засвідчує його державну реєстрацію. Діяльність, пов'язана з потенційною небезпекою для здоров'я людей, підлягає ліцензуванню в порядку, встановленому законодавством.

Окремо в законодавстві на підставі міжнародних договорів урегульовано питання *охорони озонowego шару*. Закон України «Про регулювання господарської діяльності з озоноруйнівними речовинами та фторованими парниковими газами» від 12.01.2019 № 376-ІХ регулює правовідносини щодо виробництва, імпорту, експорту, зберігання, використання, розміщення на ринку та поведження з озоноруйнівними речовинами, фторованими парниковими газами,

товарами та обладнанням, які їх містять або використовують, що впливає на озоновий шар і на рівень глобального потепління. Цим самим було запроваджено певні обмеження та створено умови щодо контролю за переміщенням озоноруйнівних речовин через український кордон. Мінекології України затвердило Порядок погодження на ввезення або вивезення озоноруйнівних речовин і товарів, що їх містять.

Слід окремо виділити Закон України «Про хімічні джерела струму» від 16.10.2020 № 3503-IV, покликаний урегулювати відносини у сфері поводження з хімічними джерелами струму і спрямований на суттєве поліпшення екологічної ситуації в Україні шляхом зменшення впливу відпрацьованих хімічних джерел струму шляхом їх утилізації. Цей закон прямо зазначає, що дія законів України «Про металобрухт» та «Про відходи» не поширюється на відносини, що виникають у сфері хімічних джерел струму. Цим законодавчим актом передбачено, зокрема, обов'язок споживачів здавати на утилізацію в спеціалізовану установу відпрацьовані хімічні джерела струму ємністю 7 А/год і більше. Передбачається також екологічна грошова застава, що сплачується на спеціальний рахунок державного бюджету як забезпечення виконання споживачем зобов'язання здати відпрацьовані хімічні джерела струму для утилізації на спеціалізоване виробництво з утилізації, спеціалізованому підприємству з утилізації чи на їх приймальні пункти. Однак обов'язок сплати екологічної грошової застави покладається на юридичних та фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності, які використовують у своїй діяльності хімічні джерела струму ємністю 7 А/год і більше. Ураховуючи зміст цього положення, обов'язок сплати застави не поширюється на фізичних осіб, не зареєстрованих як підприємці, що може ускладнити реалізацію обов'язку утилізації ними відпрацьованих хімічних джерел струму. Законодавство передбачає також відповідальність за порушення нормативних вимог у сфері хімічних джерел струму.

Підприємства, установи й організації зобов'язані забезпечувати **екологічно безпечне виробництво**, зберігання, транспортування, використання, знищення, знешкодження і захоронення мікроорганізмів, інших біологічно активних речовин та продуктів біотехнології, а також інтродукцію, акліматизацію і реакліматизацію тварин і рослин, розробляти і здійснювати заходи щодо запобігання та ліквідації наслідків шкідливого впливу біологічних факторів на навколишнє природне середовище і здоров'я людини.

Створення нових штамів мікроорганізмів та біологічно активних речовин здійснюється за наявності оцінки їх впливу на навколишнє природне середовище і здоров'я людей. Під час створення таких організмів і речовин мають розроблятися нормативи гранично допустимих концентрацій та методи визначення цих організмів і речовин у навколишньому природному середовищі та продуктах харчування.

Отже, законодавець у статті 53 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлює основи правового регулювання охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки за двома основними напрямками: *поводження з новими організмами і біотехнологіями та перенесення наявних видів живих організмів на території, які вони раніше не заселяли.*

Сьогодні досить перспективним напрямком наукових досліджень є розроблення нових біотехнологій за допомогою генної інженерії. З погляду екологічного законодавства, правовому регулюванню у цій сфері підлягає діяльність зі створення, використання та внесення у навколишнє середовище генетично модифікованих організмів (ГМО), забезпечення екологічної безпеки населення та територій у процесі такої діяльності, дотримання правил безпеки під час поводження з новими біологічними (бактеріологічними) організмами.

У законодавстві України правове регулювання *поводження з генетично модифікованими організмами* детально розроблено та викладено в Законі України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 16.10.2020 № 1103-V. Зазначений нормативний акт регулює відносини між органами виконавчої влади, виробниками, продавцями (постачальниками), розробниками, дослідниками, науковцями та споживачами генетично модифікованих організмів і продукції, виробленої за технологіями, що передбачають їх розроблення, створення, випробування, дослідження, транспортування, імпорт, експорт, розміщення на ринку, вивільнення у навколишнє середовище та використання в Україні (поводження з ГМО) із забезпеченням біологічної і генетичної безпеки. Це не застосовується до людини, тканин та окремих клітин у складі людського організму. Отже, поряд з екологічною безпекою, слід розглядати біологічну та генетичну безпеку, які впливають одна на одну.

Під *біологічною безпекою* слід розуміти стан середовища життєдіяльності людини, за якого відсутній негативний вплив його чинників (біологічних, хімічних, фізичних) на біологічну структуру і функцію людської особи в нинішньому і майбутніх поколіннях, а

також відсутній незворотний негативний вплив на біологічні об'єкти природного середовища (біосферу) та сільськогосподарські рослини і тварини.

Генетична безпека являє собою такий стан середовища життєдіяльності людини, за якого відсутній будь-який неприродний вплив на людський геном або на геном об'єктів біосфери, а також відсутній неконтрольований вплив на геном сільськогосподарських рослин і тварин та промислових мікроорганізмів, який призводить до появи у них негативних та/або небажаних властивостей.

Міністерство охорони здоров'я України затвердило Перелік харчових продуктів, щодо яких здійснюється контроль вмісту генетично модифікованих організмів.

Уряд України визначив Порядок державної реєстрації генетично модифікованих організмів джерел харчових продуктів, кормів, кормових добавок та ветеринарних препаратів, які містять такі організми або були отримані з їх використанням.

Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 14.01.2021 № 4004-XII відносить до *факторів середовища життєдіяльності* будь-які біологічні фактори (вірусні, пріонні, бактеріальні, паразитарні, генетично модифіковані організми, продукти біотехнології тощо). Згідно з цим законом виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізація отруйних речовин, зокрема продуктів біотехнології та інших біологічних агентів, здійснюються за умови дотримання санітарних норм і наявності дозволу державної санітарно-епідеміологічної служби, а також із дозволу інших спеціально уповноважених на те органів виконавчої влади.

Існує низка нормативних актів, які регулюють поведження з мікроорганізмами для патентної справи, але вони містять тільки загальні вимоги щодо безпеки діяльності з біологічним матеріалом.

Законодавство встановлює також *правові вимоги до перенесення наявних видів живих організмів на території*, де вони раніше не існували. Переселення тварин у нові місця перебування, акліматизація нових для фауни України видів диких тварин, а також заходи щодо схрещування диких тварин допускаються в науково-дослідних і господарських цілях з урахуванням науково обґрунтованих експертних висновків з дозволу спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів за погодженням із спеціально уповноваженими центральними органами виконавчої влади з питань мисливського господарства та полювання і рибного господарства.

Переселення окремих видів рослин у місцевості, де вони раніше не росли (інтродукція), та акліматизація нових для флори України видів рослин здійснюються юридичними або фізичними особами з дозволу спеціально уповноважених місцевих органів виконавчої влади у галузі охорони навколишнього природного середовища, що видається на підставі висновків наукових установ та організацій, а також державної служби з карантину рослин. Самовільне проведення інтродукції та акліматизації дикорослих рослин забороняється. Вимоги до проведення інтродукції та акліматизації дикорослих рослин визначаються Положенням про інтродукцію та акліматизацію рослин, яке розробляється і затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, за погодженням із Національною академією наук України і центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері карантину та захисту рослин. У наявних підзаконних актах досить часто зустрічається посилення на те, що інтродукція, акліматизація та реакліматизація об'єктів тваринного і рослинного світу без відповідних дозволів та погоджень забороняється і тягне за собою юридичну відповідальність.

Місцеві ради, підприємства, установи, організації та громадяни під час здійснення своєї діяльності зобов'язані вживати необхідних заходів щодо запобігання та недопущення перевищення встановлених рівнів акустичного, електромагнітного, іонізуючого та іншого шкідливого фізичного впливу на навколишнє природне середовище і здоров'я людини в населених пунктах, рекреаційних і заповідних зонах, а також у місцях масового скупчення і розмноження диких тварин. Негативний вплив від акустичного, електромагнітного, іонізуючого та іншого шкідливого фізичного впливу на навколишнє природне середовище слід оцінювати для ефективної роботи державних органів щодо відшкодування збитків, спричинених у разі перевищення встановлених рівнів впливу.

Підприємства, установи та організації, що здійснюють господарську чи іншу діяльність, пов'язану з використанням радіоактивних речовин у різних формах і з будь-якою метою, зобов'язані забезпечувати екологічну безпеку цієї діяльності, що виключала б можливість радіоактивного забруднення навколишнього природного середовища та негативного впливу на здоров'я людей у процесі видобутку, збагачення, транспортування, переробки, використання та захоронення радіоактивних речовин.

Отже, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» у статті 54 окреслює небезпеку для довкілля **від акустичного, електромагнітного, іонізуючого та іншого шкідливого впливу фізичних факторів і радіаційного забруднення.**

Чорнобильська катастрофа створила на значній території України надзвичайно небезпечну для здоров'я людей і навколишнього природного середовища радіаційну обстановку. Україну оголошено зоною екологічного лиха.

Законодавець визначає радіаційно небезпечні землі та радіоактивно забруднені землі. До *радіаційно небезпечних земель* належать землі, на яких є неможливим подальше проживання населення, одержання сільськогосподарської та іншої продукції, продуктів харчування, що відповідають республіканським і міжнародним допустимим рівням вмісту радіоактивних речовин, або які недоцільно використовувати за екологічними умовами. До *радіоактивно забруднених земель* слід відносити землі, які потребують проведення заходів радіаційного захисту та інших спеціальних втручань, спрямованих на обмеження додаткового опромінення, зумовленого Чорнобильською катастрофою, та забезпечення нормальної господарської діяльності. Землі зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення відмежовуються від суміжних територій і переводяться до категорії радіаційно небезпечних земель. Господарський обіг таких земель може здійснюватися лише з урахуванням особливостей режиму їх використання.

Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» передбачає у статті 23 забезпечення радіаційної безпеки. Підприємства, установи й організації, що виробляють, зберігають, транспортують, використовують радіоактивні речовини та джерела іонізуючих випромінювань, здійснюють їх захоронення, знищення чи утилізацію, зобов'язані дотримуватися норм радіаційної безпеки, відповідних санітарних правил, а також норм, установлених іншими актами законодавства, що містять вимоги радіаційної безпеки. Тому роботи з радіоактивними речовинами та іншими джерелами іонізуючих випромінювань здійснюються з дозволу державної санітарно-епідеміологічної служби та інших державних органів відповідно до закону. Випадки порушень норм радіаційної безпеки чи санітарних правил роботи з радіоактивними речовинами й іншими джерелами іонізуючих випромінювань, а також радіаційні аварії підлягають обов'язковому розслідуванню за участю посадових осіб, які здійснюють державний санітарно-епідеміологічний нагляд.

Відповідно до Основних санітарних правил забезпечення радіаційної безпеки України, з метою узагальнення радіаційних характеристик окремого об'єкта або території, а також для оцінювання стану протирадіаційного захисту персоналу і населення запроваджуються Радіаційно-гігієнічний паспорт підприємства і Радіаційно-екологічний паспорт території. Радіаційно-гігієнічний паспорт підприємства є обов'язковим для всіх підприємств I і II категорій, а з-поміж підприємств III категорії – тільки для тих, де здійснюється робота з відкритими джерелами.

Як уже згадувалося, до *факторів середовища життєдіяльності* належать також будь-які біологічні (вірусні, пріонні, бактеріальні, паразитарні, генетично модифіковані організми, продукти біотехнології тощо), хімічні (органічні й неорганічні, природні та синтетичні), фізичні (шум, вібрація, ультразвук, інфразвук, теплове, іонізуюче, неіонізуюче та інші види випромінювання), соціальні (харчування, водопостачання, умови побуту, праці, відпочинку, навчання, виховання тощо) та інші фактори, що впливають або можуть впливати на здоров'я людини чи на здоров'я майбутніх поколінь.

Держава застосовує *ліцензування* як засіб регулювання провадження видів господарської діяльності, спрямований на забезпечення безпеки та захисту економічних і соціальних інтересів держави, суспільства, прав та законних інтересів, життя і здоров'я людини, екологічної безпеки й охорони навколишнього природного середовища. До таких видів діяльності належить діяльність у сфері використання ядерної енергії, яка здійснюється відповідно до Закону України «Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії». Зазначений нормативний акт визначає *дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії* як спрямовану на захист інтересів національної безпеки, запобігання перевищенню допустимих норм опромінення людей і забруднення довкілля.

Закон України «Про охорону атмосферного повітря» від 16.10.2020 № 2707-XII у статті 21 регламентує *відвернення і зниження шуму*. З метою відвернення, зниження і досягнення безпечних рівнів виробничих та інших шумів мають забезпечуватися:

- створення і впровадження малошумних машин і механізмів;
- удосконалення конструкцій транспортних та інших пересувних засобів і установок та умов їх експлуатації, а також утримання в належному стані залізничних і трамвайних колій, автомобільних шляхів та вуличного покриття;
- розміщення підприємств, транспортних магістралей, аеродромів та інших об'єктів з джерелами шуму під час планування і

забудови населених пунктів відповідно до встановлених законодавством санітарно-гігієнічних вимог, будівельних норм та карт шуму;

– виробництво будівельних матеріалів, конструкцій, технічних засобів спорудження житла, об'єктів соціального призначення та будівництво споруд з необхідними акустичними властивостями;

– організаційні заходи для відвернення і зниження виробничих, комунальних, побутових і транспортних шумів, включно із запровадженням раціональних схем і режимів руху транспорту й інших пересувних засобів та установок у межах населених пунктів.

Визначення значущості аспектів впливу транспорту за екологічними критеріями є неминуче суб'єктивним, тому результати необхідно розглядати з урахуванням експертної оцінки.

Громадяни зобов'язані дотримуватися вимог, установлених з метою зниження побутового шуму у квартирах, а також у дворах жилих будинків, на вулицях, у місцях відпочинку та інших громадських місцях.

Органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації та громадяни під час здійснення будь-яких видів діяльності з метою відвернення і зменшення шкідливого впливу на здоров'я населення шуму, неіонізуючих випромінювань та інших фізичних факторів зобов'язані:

1) здійснювати відповідні організаційні, господарські, технічні, технологічні, архітектурно-будівельні та інші заходи щодо попередження утворення та зниження шуму до рівнів, установлених санітарними нормами;

2) забезпечувати під час роботи закладів громадського харчування, торгівлі, побутового обслуговування, розважального та грального бізнесу, культури, під час проведення концертів, дискотек, масових святкових і розважальних заходів тощо рівні звучання звуковідтворювальної апаратури та музичних інструментів у приміщеннях і на відкритих майданчиках, а також рівні шуму в прилеглих до них жилих і громадських будівлях, що не перевищують рівнів, установлених санітарними нормами;

3) уживати заходів щодо недопущення впродовж доби перевищень рівнів шуму, встановлених санітарними нормами, в таких приміщеннях і на таких територіях (захищені об'єкти):

а) у жилих будинках і на прибудинкових територіях;

б) у лікувальних, санаторно-курортних закладах, будинках-інтернатах, закладах освіти й культури;

в) у готелях і гуртожитках;

впливу на довкілля має бути забезпечена, серед іншого, сучасною термінологією, яка міститиме загальні та спеціальні терміни і словосполучення з екології та природоохоронної діяльності, біогеохімії, заповідної справи тощо. Отже, спеціальний законодавчий акт регулює відносини, пов'язані з утворенням, збиранням і заготівлею, сортуванням, перевезенням, зберіганням, обробленням (переробленням), утилізацією, видаленням, знешкодженням та захороненням відходів, що утворюються в Україні, перевозяться через її територію, вивозяться з неї, а також з перевезенням, обробленням та утилізацією відходів, що ввозяться в Україну як вторинна сировина.

Під впливом на довкілля слід розуміти будь-які наслідки планованої діяльності для довкілля, серед іншого наслідки для безпечності життєдіяльності людей та їхнього здоров'я, флори, фауни, біорізноманіття, ґрунту, повітря, води, клімату, ландшафту, природних територій та об'єктів, історичних пам'яток та інших матеріальних об'єктів чи для сукупності цих факторів, а також наслідки для об'єктів культурної спадщини чи соціально-економічних умов, які є результатом зміни цих факторів.

Конвенція про транскордонне забруднення повітря – міжнародний правовий документ, який був ухвалений у м. Женева (Швейцарія) 13.11.1979, на підставі якої було ухвалено декілька протоколів щодо боротьби з проблемою поширення забрудненого повітря через географічні кордони. Юридично було визначено, що *забруднення повітря* означає введення людиною прямо або побічно речовин або енергії в повітряне середовище, яке тягне за собою шкідливі наслідки такого характеру, як загроза здоров'ю людей, заподіяння шкоди живим ресурсам, екосистемам і матеріальним цінностям, а також шкоди цінності ландшафту або перешкоджання іншим законним видам у використанні навколишнього середовища. Також була введена в обіг юридична дефініція щодо *транскордонного забруднення повітря на великій відстані*, що означає забруднення повітря, фізичне джерело якого розташоване повністю або частково в межах території, що перебуває під національною юрисдикцією однієї держави, а негативний вплив якого проявляється на території, яка перебуває під юрисдикцією іншої держави, на такій відстані, що в цілому неможливо визначити частку окремих джерел або груп джерел викидів

Значну роль у процесі оцінювання впливу на довкілля відіграє **громадськість**, під якою згідно з Оргуською конвенцією слід розуміти одну або більше фізичних чи юридичних осіб, їх об'єднання, організації або групи, які діють згідно з національним законодавством

або практикою. *Зацікавлена громадськість* означає громадськість, на яку чинить або може чинити вплив процес ухвалення рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища, або яка має зацікавленість у цьому процесі. У межах цього визначення недержавні організації, які сприяють охороні навколишнього середовища та відповідають вимогам національного законодавства, вважаються такими, що мають зацікавленість.

Згідно з чинним законодавством *оцінювання впливу на довкілля* – це процедура, що передбачає:

1) підготовку суб'єктом господарювання звіту з оцінювання впливу на довкілля;

2) проведення громадського обговорення;

3) аналіз уповноваженим органом інформації, поданої у звіті з оцінювання впливу на довкілля, будь-якої додаткової інформації, яку надає суб'єкт господарювання, а також інформації, отриманої від громадськості під час громадського обговорення, під час здійснення процедури оцінювання транскордонного впливу, й іншої інформації;

4) надання уповноваженим органом мотивованого висновку з оцінювання впливу на довкілля, що враховує результати аналізу;

5) урахування висновку з оцінювання впливу на довкілля у рішенні про провадження планованої діяльності.

Зараз поряд з оцінюванням впливу на довкілля набирає обертів *інститут екологічного аудиту*. Закон України «Про екологічний аудит» визначає основні правові й організаційні засади здійснення екологічного аудиту і спрямовується на підвищення екологічної обґрунтованості й ефективності діяльності суб'єктів господарювання. *Екологічний аудит* – це документально оформлений системний незалежний процес оцінювання об'єкта екологічного аудиту, що охоплює збирання та об'єктивне оцінювання доказів для встановлення відповідності певних видів діяльності, заходів, умов, системи екологічного управління та інформації з цих питань вимогам законодавства України про охорону навколишнього природного середовища й іншим критеріям екологічного аудиту.

Окремі *засади охорони довкілля від забруднення відходами* містяться у статті 55 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Суб'єкти права власності на відходи повинні вживати ефективних заходів для зменшення обсягів утворення відходів, а також для їх утилізації, знешкодження або розміщення. Здійснення операцій у сфері поводження з відходами дозволяється лише за наявності дозволу на здійснення операцій у сфері

поводження з відходами на визначених місцевими радами територіях із додержанням санітарних та екологічних норм у спосіб, що забезпечує можливість подальшого використання відходів як вторинної сировини і безпеку для навколишнього природного середовища та здоров'я людей.

Переробка, перевезення та знищення відходів справедливо вважаються однією із найбільших проблем, які стоять перед людством. Недарма останніми десятиліттями їй приділяється велика увага на усіх рівнях – від міжнародного до національного, від загальнодержавного до локального. У багатьох країнах «правове забезпечення охорони довкілля щодо поводження з відходами» є розвиненим інститутом (розділом) екологічного права та законодавства.

Низький рівень екологічної свідомості суспільства призвів до значної деградації довкілля України, надмірного забруднення поверхневих і підземних вод, повітря і земель, накопичення в дуже великих кількостях шкідливих, зокрема високотоксичних, відходів виробництва. Такі процеси тривали десятиліттями і призвели до різкого погіршення стану здоров'я людей, зменшення народжуваності та збільшення смертності, а це загрожує вимиранням і біологічно-генетичною деградацією народу України.

У галузі екології в *тепловій енергетиці* домінують дві найважливіші проблеми: забруднення атмосферного повітря і забруднення земель через накопичення значної кількості відходів (золи, шлаків, пилу).

Питання утилізації відходів є актуальним також для автотранспортного комплексу. За міжнародними нормами в економічно розвинених країнах існує система державного регулювання політики з авторециклінгу у зв'язку з необхідністю зниження кількості відходів від автотранспорту.

Одним із пріоритетних напрямків мінімізації накопичення промислових відходів є повернення їх у виробництво з метою вилучення цінних компонентів і використання їх як вторинних ресурсів. Для зменшення залежності України від поставок кольорових і рідкоземельних металів, що є дефіцитними в нашій державі, перспективним має бути вилучення цих металів із відходів гірничо-металургійних та інших виробництв.

Розрив між обсягами накопичення відходів та обсягами їх утилізації і нешкодження поглиблює екологічну кризу. Водночас відбувається непинне зростання витрат на одержання первинної сировини для промислового виробництва. Останнім часом до цих факторів додається проблема ресурсної залежності України від зовнішніх

джерел багатьох видів сировини. Усе це свідчить про важливість вторинного використання ресурсів.

Тому проблему відходів слід розглядати в межах єдиного підходу до соціально-екологічних та ресурсно-технологічних аспектів як сукупності трьох складових (проблемних аспектів):

- 1) ресурсної (розвиток вторинного ресурсовикористання);
- 2) екологічної (досягнення екологічної безпеки);
- 3) методико-організаційної (науково-методичне, інформаційно-аналітичне й організаційно-правове забезпечення вирішення та регулювання).

Відходи є об'єктом права власності, і це право власності на відходи може переходити від однієї особи до іншої. Суб'єктами права власності на відходи є громадяни України, іноземці, особи без громадянства, підприємства, установи та організації усіх форм власності, територіальні громади, АРК і держава. Територіальні громади є власниками відходів, що утворюються на об'єктах комунальної власності чи перебувають на їх території і не мають власника або власник яких невідомий (безхазяйні відходи). Порядок виявлення та обліку безхазяйних відходів визначається Кабінетом Міністрів України.

Особливості регулювання відносин щодо поводження з невлочлюваними газоподібними речовинами, що викидаються безпосередньо у повітря, речовинами, що скидаються зі стічними водами у водні об'єкти (крім тих, які акумулюються і підлягають вивезенню у спеціально відведені місця складування), радіоактивними відходами і речовинами, забрудненими ними, розкритими породами гірничодобувних підприємств, які за технологією зворотного відвалування використовуються для закладення виробленого простору, металобрухтом, включно з побічними продуктами від виробництва та обробки чорних і кольорових металів та їх сплавів (шлаки, шлами та інше), а також вторинними матеріальними чи енергетичними ресурсами та іншими відходами визначаються відповідними законами.

В Україні через утворення великих обсягів токсичних (небезпечних) відходів проблема екологічної безпеки набула особливої гостроти. Розрив між прогресуючим накопиченням токсичних відходів і заходами з їх утилізації та знешкодження загрожує поглибленням екологічної кризи і загостренням соціально-економічної ситуації в Україні.

Ефективно вирішити весь комплекс питань, пов'язаних із ліквідацією чи обмеженням негативного впливу токсичних відходів на

навколишнє природне середовище та здоров'я людини, можна лише на основі заходів, передбачених Загальнодержавною програмою поводження з токсичними відходами, яка враховує сучасний стан економіки в Україні та перспективи її соціально-економічного розвитку.

— ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Поняття «екологічна безпека» та її види.*
2. *Законодавство України про екологічну безпеку.*
3. *Конституційні засади екологічної безпеки України.*
4. *Правова основа у сфері забезпечення техногенної безпеки.*
5. *Правове забезпечення вимог екологічної безпеки під час поводження з небезпечними хімічними речовинами.*
6. *Поняття охорони навколишнього природного середовища.*
7. *Система законодавства про відходи.*

Рекомендовані джерела

1. Внукова Н. В. *Методологія екологічної безпеки комплексу АДС (автомобіль-дорога-середовище) : монографія / Н. В. Внукова. – Харків : ХНАДУ, 2011. – 194 с.*
2. *Глобальні енерго-еколого-кліматичні проблеми та невідкладність їх вирішення : підручник / П. М. Каніло, Н. В. Внукова, А. М. Туренко, А. В. Гриценко. – Харків : ХНАДУ, 2020. – 388 с.*
3. *Науково-практичний коментар Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», ухваленого 25.06.91. № 1264–XII зі змінами і доповненнями, станом на 09.02.06 / І. В. Бригадир, С. Л. Варламов, В. А. Зуєв та ін. ; за заг. ред. О. М. Шуміла. – Харків : Фактор, 2006. – 592 с.*
4. *Шуміло О. М. Нормативно-правовий аналіз регулювання використання хімічних речовин, включаючи біоциди / О. М. Шуміло // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2017. – Вип. 6. – Т. 3. – С. 68–72.*
5. *Vnukova N. Assessment of the contribution of plantings of different functional purpose in reducing transport noise along motorway roads in urbanized areas / N. Vnukova, A. Reshetchenko, Yu. Vergeles // The Scientific Heritage. – 2020. – Vol. 1. – No. 46. – Pp. 40–46.*

ТЕМА № 6. ВОГННА БЕЗПЕКА

§ 1. Ознаки та сучасні фактори воєнної небезпеки для України.

§ 2. Сучасні військові засоби масового ураження та наслідки їх застосування.

§ 3. Безпека населення на території збройного протистояння.

§ 4. Попередження про небезпечні знахідки в зоні бойових дій.

§ 5. Вимоги екологічної безпеки щодо військових та оборонних об'єктів і військової діяльності.

— § 1. ОЗНАКИ ТА СУЧАСНІ ФАКТОРИ ВОЄННОЇ НЕБЕЗПЕКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Сучасні події в світі, що відбуваються в геополітичній, соціально-економічній та духовно-етичній сферах, особливо загострили проблему забезпечення воєнної безпеки України. Воєнна небезпека, яка стала реальністю для України, може набувати різноманітних форм, але всі вони мають такі основні ознаки:

- різке загострення суперечностей і вступ їх у завершальну стадію підготовки до використання сили (вичерпано останні політичні та дипломатичні засоби для вирішення конфлікту);
- створення стороною, що протистоїть, необхідних угруповань збройних сил та інших військових формувань і засобів, здатних виконати поставлені завдання;
- рішучість політичного керівництва сторони, що протистоїть, використовувати військову силу;
- організація широкої підтримки народом обраного керівництвом курсу на силове вирішення конфлікту;
- різка активізація психологічної, інформаційної та інших видів психологічної боротьби;
- дипломатичні демарші, посилювання військово-економічної блокади;
- проведення в країні мобілізації (повної або часткової);
- наявність сприятливої воєнно-політичної обстановки для розв'язування воєнного конфлікту;
- посилення активності збройних сил поблизу кордонів іншої держави тощо.

Ситуація погіршується через складний економічний стан у країні, що ускладнює теоретичне опрацювання і практичне вжиття

заходів з відповідного реагування на загрози та небезпеки як національній безпеці в цілому, так і воєнній безпеці зокрема. Локальні війни і воєнні конфлікти, що виникають у різних районах земної кулі, не минули і нові незалежні держави – колишні республіки СРСР. На жаль, воєнні дії розгорнулися і на території нашої країни.

Долучення до складу блоку НАТО Польщі, Чехії та Угорщини, прагнення інших держав Східної Європи увійти до Північноатлантичного союзу дозволили Україні наблизитися до власного вступу до цієї організації. Вступ до НАТО вважається необхідним, оскільки, з одного боку, альянс вийшов до західних меж нашої держави, зберігши великі угруповання збройних сил на своїй території і території, що наново долучається до блоку, а з іншого – імперські посягання Росії, радикальні представники політичної еліти якої прагнуть реінтегрувати певні території України.

Іншою проблемою є постійно наявна ескалація у відносинах між євразійською Росією, Північноатлантичним альянсом та європейськими Великою Британією та Францією, які мають ядерну зброю. Отже, у сфері геополітичних інтересів України перебувають держави, які мають ядерну зброю і між якими існують суперечності, отже, створюють атмосферу перманентної нестабільності. Отже, воєнною загрозою для України є перебування у її безпековому просторі держав із діаметральними геополітичними інтересами, які не виключають застосування ядерної зброї для забезпечення власної безпеки. Тому дуже важливо для цивільного населення мати інформацію про зброю масового ураження та наслідки її застосування.

— § 2. СУЧАСНІ ВІЙСЬКОВІ ЗАСОБИ МАСОВОГО УРАЖЕННЯ ТА НАСЛІДКИ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ

Серед сучасної військової зброї особливе місце посідає зброя масового ураження, до якої відносять ядерну, хімічну та бактеріологічну (біологічну) зброю.

Ядерна зброя

Ядерною зброєю називається зброя, ураження якою зумовлюється внутрішньоядерною енергією, що виділяється в результаті вибухових процесів поділу чи з'єднання (синтезу) ядер хімічних елементів. До такої відносять різні ядерні боєприпаси, засоби доставки до цілей та засоби управління.

Ядерна зброя характеризується такими властивостями:

- раптовість та значний радіус ураження;
- велика руйнівна сила;

- масовість та комбінований характер ураження людей і техніки;
- негативний морально-психологічний вплив на людей.

Уперше ядерну зброю у 1945 р. використали США, скинувши на японські міста Хіросіму і Нагасаки дві атомні бомби («Малюк» і «Товстун»), наслідком чого стала значна кількість загиблих. У Хіросімі під час трагедії чисельність загиблих у перший день перевищувала 200 тис. осіб, а в Нагасаки, де впродовж трьох днів проводилася захисна підготовка, серед іншого і підготовка населення, втрати людей були значно меншими – 75 тис. осіб.

Вибух ядерного боєприпасу супроводжується такими уражальними факторами:

- ударна хвиля;
- світлове випромінювання;
- проникаюча радіація;
- радіаційне зараження місцевості.

На рис. 1.6.1 і рис. 1.6.2 вказано уражальні фактори у разі ядерного вибуху та показано зони радіоактивного зараження.

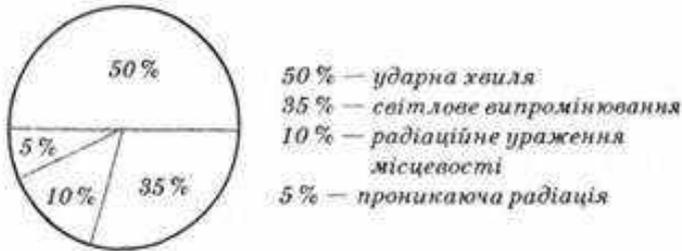

Рис. 1.6.1. Приблизний розподіл енергії ядерного вибуху за уражальними факторами

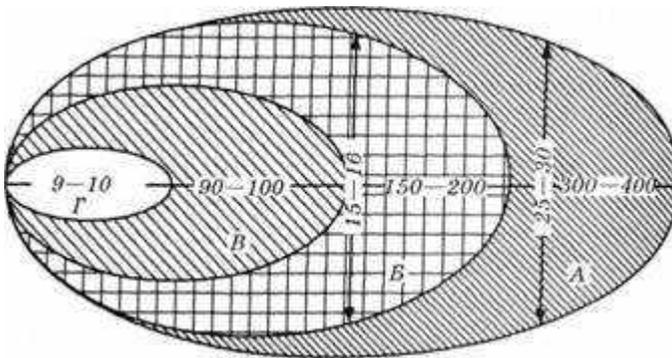

Рис. 1.6.2. Зони радіоактивного зараження місцевості

Потужність дози випромінювання на місцевості залежить від виду та потужності ядерного вибуху і характеру рельєфу місцевості. Місцевість вважається зараженою, якщо потужність дози радіації становить 0,5 рад/год. і більше.

Під час вибуху ядерного боеприпасу радіоактивні продукти піднімаються вгору з хмарою вибуху, перемішуються із землею і під дією вітрів переносяться на великі відстані. Під час переміщення хмари всі ці частки випадають на місцевість, утворюючи радіаційний слід, який на місцевості має форму витягнутого еліпса. Він умовно поділяється на чотири зони: помірного (А), сильного (Б), небезпечного (В) і наднебезпечного (Г) зараження (рис. 1.6.2).

Ступінь ураженості місцевості та різних об'єктів характеризується кількістю радіоактивних речовин, що припадають на одиницю площі поверхні, і вимірюється в кюрі.

Кюрі – це така кількість радіоактивних речовин, у якій відбувається 37 млрд розпадів атомів за 1 сек. У системі СІ за одиницю активності взято **беккерель** (Бк) – кількість радіоактивних речовин, у якій відбувається 1 розпад за 1 сек.:

$$1 \text{ Кі} = 3,7 \times 10^{10} \text{ (Бк)}.$$

Одиницею виміру потужності дози випромінювання в системі СІ є **грей** (Гр): 1 Гр = Дж/кг, тобто грей – це така поглинена доза, коли в одному кілограмі опромінюваного зразка поглинається енергія в 1 джоуль.

Існують і спеціальні одиниці виміру потужності – рентген, рад.

Рентген – це така доза гамма-випромінювання, при якій в 1 см сухого повітря (при температурі 0°C та тиску 760 мм рт. ст.) утворюється 2,083 млрд пар іонів, кожен із яких має заряд, рівновеликий електрону. Існують менші одиниці: мілірентген та мікрорентген.

$$1 \text{ Р} = 1000 \text{ мР};$$

$$1 \text{ мР} = 1000 \text{ мкР}.$$

Потужність поглиненої дози визначається величиною Р/год., мР/год., мкР/год.

$$1 \text{ рад} = 0,88 \text{ Р}.$$

Для оцінювання впливу випромінювання на біологічні об'єкти використовують поняття еквівалентної дози, яка визначається в одиницях зіверт (Зв).

$$1 \text{ Зв} = 100 \text{ рад}.$$

Вимірювання іонізуючих випромінювань подано в табл. 1.6.1:

Таблиця 1.6.1

Вимірювання іонізуючих випромінювань

Одиниця вимірювання	Позначення	Визначення
Рентген	Р	Це доза рентгенівського або гамма-випромінювання, під дією якого в 1 см сухого повітря за нормальних умов (температура 0°C, тиск 760 мм рт. ст.) утворюються іони, що несуть одну електростатичну одиницю кількості електрики кожного знака. Доза в 1 Р відповідає утворенню 2,08–10 ⁹ пар іонів у 1 см ³ повітря. Потужність експозиційної дози вимірюють у рентгенах на годину (Р/год.)
Рад	рад	Одиниця поглиненої дози. Доза в 1 рад означає, що у кожному грамі речовини опромінення поглинено до 100 ерг енергії. Перевага рада як дозиметричної одиниці полягає в тому, що нею можна користуватися для вимірювання доз будь-якого виду випромінювання у будь-якому середовищі
Бер	бер	Біологічний еквівалент рентгена. Це така поглинена доза будь-якого випромінювання, яка спричинює той самий біологічний ефект, що й 1 рентген гамма-випромінювання
Грей	Гр	Одиниця поглиненої дози випромінювання 1 грей – це така поглинена доза, за якої 1 кг опроміненої речовини поглинає енергію в 1 джоуль (Дж). Отже, 1 Гр = 1 Дж/кг ⁰⁰

Захист людей від променевих уражень на зараженій території полягає в тому, щоб опромінення не перевищувало допустимих доз. Допустимою сумарною дозою опромінення впродовж чотирьох діб у воєнний час є 50 рентгенів. У мирний час для населення у разі аварії на АЕС з викидом радіоактивних речовин допустимою вважається доза опромінення 10 рентгенів.

Хімічна зброя

Хімічна зброя – один із видів зброї масового ураження, дія якого ґрунтується на використанні бойових токсичних хімічних речовин.

До бойових токсичних хімічних речовин відносять отруйні речовини і токсини, що уражають людей, тварин і рослинний світ. Хімічна зброя має такі характерні бойові властивості:

- висока токсичність отруйних речовин і токсинів, що спричиняє тяжкі та смертельні ураження;
- здатність отруйних речовин і токсинів проникати у приміщення, споруди, сховища та уражувати в них усе живе;
- тривала уражальна дія отруйних речовин, які можуть довго зберігати свої якості у повітрі, на місцевості тощо;
- біохімічний механізм уражальної дії на живий організм;
- труднощі з визначенням факту застосування ворогом хімічної зброї та визначенням типу отруйних речовин;
- необхідність використання для захисту від ураження отруйними речовинами та проведення комплексу заходів щодо ліквідації наслідків застосування хімічної зброї (хімічна розвідка, індивідуальний та колективний захист, санітарна обробка, антидоти тощо).

Застосування хімічної зброї може спричинити серйозні екологічні та генетичні наслідки.

Екологічні наслідки пов'язуються з впливом отруйних речовин на тваринні та рослинні організми, а також на ґрунт, воду та повітря; вони зумовлюють критичний стан навколишнього середовища й ускладнюють життєдіяльність людини.

Генетичні наслідки пов'язано з порушеннями апарату спадковості людини, які можуть вплинути на майбутнє покоління.

Уперше хімічну зброю застосували німецькі війська 22 квітня 1915 р. на річці Іпр проти французів. На ділянці завширшки 6 км вони встановили 6 тис. балонів хлору ємністю 180 т. Використовуючи сприятливий напрямок вітру, вони спрямували отруйний газ на позиції противника. Із цього трагічного факту і розпочалася історія застосування отруйних речовин, зокрема іприту. Втрати французів були такими: з лав армії вибуло 15 тис. осіб, з них померло 5 тис. Історія XX ст. знає також багато прикладів застосування різних видів отруйних речовин. Так, у війні у В'єтнамі (1961–1975) США для дестабілізації природного середовища скинули 14 млн бомб і снарядів, розпорошивши 5700 т гербіцидів, «ейджент орандж», майже 23 тис. т дефоліантів і 170 т сильнодіючої отруйної речовини діоксану. Хімічними речовинами було отруєно 202 тис. га лісу та 1,11 млн га території.

Хімічну зброю, зокрема газ нервово-паралітичної дії на зразок заріну, застосувала в березні 1995 р. релігійна секта «Аум-Сінрікьо» в Токійському метро проти мешканців міста. Унаслідок застосування зброї кілька тисяч людей отримали серйозні ураження, 13 осіб загинуло.

Біологічна зброя

Біологічна зброя – це боеприпаси та прилади із засобами доставки, уражальна дія яких ґрунтується на використанні інфекційних властивостей біологічних речовин.

До біологічних речовин – збудників інфекційних хвороб – відносять різні мікроорганізми: бактерії, віруси та грибки. Як один із методів досягнення воєнного успіху патогенні мікроорганізми використовували в далекому історичному минулому.

Армія Олександра Македонського закидала тіла померлих від інфекційних хвороб людей і тварин за допомогою катапульт під час облоги фортеці.

Під час Другої світової війни японські війська застосовували бактеріологічну зброю в Китаї, внаслідок чого серед населення розпочалися масові захворювання на чуму та інші небезпечні інфекції.

Характерні властивості бактеріологічної зброї:

- висока ефективність;
- здатність спричинювати захворювання не лише в момент її застосування, а й у результаті контакту здорової людини з хворою або зараженими предметами;
- тривала дія бактеріологічної зброї, зумовлена можливістю тривалого збереження деяких збудників захворювання в зовнішньому середовищі;
- наявність прихованого (інкубаційного) періоду його дії, тобто часу з моменту зараження до прояву захворювання (наприклад, інкубаційний період у разі чуми – від однієї до трьох діб, у разі ботулізму – 12–36 год.);
- труднощі з визначенням окремих видів збудників;
- здатність бактеріологічної зброї проникати в негерметичні приміщення, інженерні споруди.

Основні інфекційні захворювання, спричинені біологічною зброєю, описано в табл. 1.6.2:

Таблиця 1.6.2.

Основні інфекційні захворювання, спричинені біологічною зброєю

Хвороби	Шляхи передачі інфекції	Прихований період, діб	Тривалість втрати працездатності, діб
Чума	Повітряно-крапельний контакт із легеневиими хворими, через укуси бліх, від хворих гризунів	3	7-14
Сибірка	Контакт із хворими тваринами, їх шерстю, шкурами, споживання зараженого м'яса, вдихання інфікованого пилу	2-3	7-14
Сап	Те саме	3	20-30
Туляремія	Вдихання пилу, інфікованого збудниками, контакт із хворими гризунами, споживання інфікованої води	3-6	40-60
Холера	Споживання зараженої води та їжі	3	6-30
Жовта лихоманка	Через укуси комарів, від хворих тварин і людей	4-6	10-14
Натуральна віспа	Повітряно-крапельний контакт, через інфіковані предмети	12	12-24
Плямиста лихоманка скелястих гір	Через укуси кліщів-переносників (від хворих гризунів)	4-8	90-180
Ботулізм	Споживання їжі, що містить токсини	0,5-1,5	40-80

— § 3. БЕЗПЕКА НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЗБРОЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ

У сучасні збройні конфлікти активно втягується і цивільне населення. Люди змушені залишати рідні місця, переселятися в безпечні регіони і починати все спочатку. Ті, хто залишився в зоні конфліктів, найчастіше потерпають від нужди, насильства і приниження, мародерства і просто відвертої злочинності. Акти тероризму, вбивства, проблема заручників, біженців і вимушених переселенців, грабежі, мародерство, швидке і неконтрольоване озброєння цивільного населення – все це створює передумови для переростання локальних конфліктів у широкомасштабні дії, руйнівні наслідки яких важко передбачити. Наші співвітчизники не завжди готові до виживання в таких умовах. Звідси і невиправдані жертви в зонах бойових дій, кількість яких можна було б знизити, якби люди заздалегідь знали, як правильно діяти в тій чи іншій ситуації.

Отже, за наявності актуальних і потенційних збройних конфліктів, які можуть набувати затяжного та гібридного характеру, цивільні громадяни повинні знати, як поводитись у зоні воєнних дій, у разі диверсійно-терористичних операцій та знаходження озброєних загонів протидіючих політичних угруповань.

Елементарні правила поведінки в зоні воєнних дій

Ці правила необхідно виконувати, якщо ви перебуваєте в зоні воєнних дій, потрапили під артобстріл, перетинаєте кордон у районі бойових дій або працюєте там журналістом.

1. Не одягайте військовий, мілітаризований одяг.

Речей камуфляжного забарвлення надягати на себе не можна. Якщо ви вважаєте, що цей зелений одяг зробить вас менш помітними в траві або під деревами, – все навпаки. У жодному разі не можна, щоб вас приймали за військових. Будь-яка людина в камуфляжі – головна мішень на війні. На вашому одязі не має бути ніяких шевронів, емблем та нашивок.

2. Не одягайте дорогі, яскраві речі.

Одягнувши на себе найдорожчу річ у гардеробі, ви зможете її забрати з собою, але наразитися на небезпеку. Мародери і грабіжники під час воєнних дій звертають увагу у першу чергу на дорогі техніку, одяг і прикраси. Постарайтеся не привертати зайвий раз їхню увагу.

3. Не стійте під найвищою будівлею, щоб сховатися від куль.

Високі будівлі помітні й можуть бути орієнтиром для стрільби. Бажано уникати економічно привабливих для грабіжників місць: бензозаправок, продуктових складів і торгових центрів. Усі ці будівлі – часто друга (після військових об'єктів) ціль для обстрілу. Краще ховатися в зелені, її погано проглядають снайпери.

4. Не беріть кілька сумок.

Багаж не повинен важити більше 10 кг на людину, дітям та людям похилого віку краще брати ще менше речей. Громіздкі речі сильно ускладнюють пересування і знову ж таки привертають увагу мародерів, а також стануть додатковим об'єктом для снайпера.

Найголовніше, що має бути в багажі, – це аптечка, необхідний набір медикаментів, засобів, які допомагають зупинити кровотечу (джгут), і знеболююче.

5. Не ходіть без документів.

Дехто вважає, що щось у документах може не сподобатися одній з протиборчих сторін, тому просто не беруть із собою паспорт або водійське посвідчення. Насправді відсутність документів породжує значно більше питань, ніж будь-які позначки в паспорті.

Крім документів, важливо мати при собі або жетон з номером групи крові, або, якщо такої можливості немає, напишіть в своєму паспорті на будь-якій сторінці групу крові – це значно збільшить шанси на порятунок, якщо буде отримано поранення. Дітям також треба повісити якийсь «амулет» на зап'ясті або на шию з позначенням групи крові.

6. Не тікайте від військових.

Треба виконувати накази будь-яких людей у камуфляжній формі, навіть якщо вам не зрозуміло, що це за війська. З тієї простої причини, що вони озброєні. Не слід сперечатися, тому що військові можуть прийняти вас за провокаторів, розвідників тощо. Дайте зрозуміти, що ви не учасник бойових дій з жодної з сторін, ви мирний житель. Тут не зайвим буде показати всі документи, зокрема, наприклад, права на нерухомість, щоб остаточно розвіяти всі сумніви.

7. Не перетинайте кордон або лінію розмежування і не їздьте територією на джипах, грузовиках або мікроавтобусах – за правилами війни всі подібні до них засоби конфіскуються. Будьте готові до цього. Якщо на транспорті є розпізнавальний знак – білий прапор, наприклад, знак, що в автомобілі діти, будь-яка символіка на кшталт логотипу будь-якої музичної групи, то все це може бути неправильно витлумачене озброєними людьми. Просту наклейку можуть прийняти за логотип угруповання, партії чи підпільної організації. Не ризикуйте.

8. Не пересувайтеся вночі.

Деякі сподіваються, що в темну пору доби легше перетнути кордон або дістатися до потрібного місця. Це не так: уночі стріляють в усіх, не розбираючись. Будь-який підозрілий шум можуть прийняти за дії противника і відкрити вогонь на ураження.

9. Не уникайте контактів з іншими людьми, які вас оточують.

Взаємодопомога – це обов'язкове явище на війні. Краще знати про вашого випадкового супутника все або хоча б найнеобхідніше – групу крові. Не зайвим буде сказати те ж саме вашому попутнику або напарнику – знання мінімальної інформації про вас (тиск, алергія на медикаменти) сильно допоможе лікарям в екстреній ситуації.

10. Не хехтуйте знаннями мови.

Обов'язково слід знати мовою будь-якого вашого противника мінімальний набір фраз. Наприклад, як сказати «Я мирний житель / журналіст, у мене немає зброї». Це в деяких випадках може врятувати життя, особливо якщо ви говорите мовою іншої мовної групи – у цьому разі військові навіть приблизно не зможуть зрозуміти, погрожують ви їм чи прийшли з миром.

Що необхідно робити, якщо у вашому населеному пункті почалися бойові дії

Багато хто не знає, як поводитись у такій ситуації, і починає поширюватися паніка, внаслідок чого люди роблять неправильні кроки і стають жертвами артобстрілів чи перестрілок. От що треба робити, якщо воєнні дії заскочили вас зненацька.

1. Якщо стрілянина заскочила вас на відкритому місці, треба відразу ж лягати на землю і постаратися відповзти за найближче укриття (автомобіль, стовп електропостачання, сміттевий бак, ріг будинку). Робити це можна лише якщо ви не перебуваєте безпосередньо на лінії вогню. Повзти слід щільно притулившись до землі, використовуючи по черзі ноги для штовхання корпусу, а руки – для його підтягування. При цьому треба весь час озиратися (але не піднімаючи голови), щоб не виповзти безпосередньо до того, хто стріляє. Коли мета буде досягнута, переконайтеся, що поруч немає великих вітрин та інших скляних об'єктів – осколки можуть завдати серйозних травм, аж до смертельних.

2. Бігти в разі початку стрілянини не рекомендується, тому що це може привернути увагу стрільців, які шукають цілі в своїй зоні видимості й особливо не розмірковують, противник перед ними або мирний житель. Лежати треба до тих пір, доки стрілянина не вщухне, а постріли будуть відсутні досить тривалий час (мінімум 5 хвилин).

Також сигналом до підйому може бути команда силовиків або військових.

3. Де б ви не лежали – на лінії вогню чи за укриттям – треба зафіксувати своє положення в максимально безпечній позі. Для цього слід прикрити руками важливі артерії. Найкраще лягти в позу ембріона, зігнути в ліктях руки, притиснувши їх до корпусу, а долонями прикрити шию. Від прямого попадання це, швидше за все, не врятує, але в разі осколкового поранення або слабкого рикошету (коли куля на вильоті), захистить сонну артерію і яремну вену. Крім цього, захищені будуть серце, легені й інші життєво важливі органи.

4. У разі, якщо ви перебуваєте вдома, коли під вікнами ведеться стрілянина, найкраще сховатися у ванній кімнаті або коридорі – подалі від вікон, у які можуть залітати випадкові кулі. У жодному разі не висувайтеся з вікна і не знімайте те, що відбувається, на камеру, бо снайпер (байдуже, чий) може прийняти відблиск об'єктива за снайперський приціл противника і, не замислюючись, відкрити вогонь на ураження.

5. Коли у вашу квартиру проникли озброєні люди, не перешкоджайте їм у їхніх діях, а якнайшвидше покиньте приміщення і сховайтеся в підвалі будинку, у сусідів або просто в під'їзді. У вашій квартирі може бути обладнана вогнева точка, в цьому разі шанси отримати кулю або загинути від вибуху зростають у рази.

6. Якщо ваше житло опинилося в зоні затяжних бойових дій, а евакуації не очікується, можна спробувати покинути її самостійно. Якщо ви зважилися на це, в жодному разі не одягайте камуфляж та інше військове спорядження, як уже було сказано, – обидві сторони конфлікту можуть прийняти вас за ворога і застрелити, не розбираючись, мирний житель ви чи ні. Одягнутися треба в звичайний цивільний одяг, а брати із собою лише найнеобхідніше: документи, гроші, ліки, невеликий запас продуктів і речей. Треба бути морально готовим до того, що з частиною матеріальних цінностей (або навіть з усіма) доведеться розлучитися.

Пересуватися слід акуратно, під стінами будинків, у разі зустрічі з озброєними людьми не тікати і не проявляти агресивності, а виконувати їх команди. На шляху проходження можуть бути блокпости. Підходити до них треба повільно, тримаючи руки на виду. Не варто намагатися обійти їх «полями» або прослизнути непомітно в темну пору доби – часові в підозрілих осіб можуть стріляти без попередження.

7. У «тривожну валізу» для евакуації треба класти тільки найнеобхідніші речі:

1) ліки: сильне знеболююче, жарознижуюче, антибіотики, засоби від харчових отруєнь, йод або спирт, бинт, вату, пластир, засоби від наявних захворювань;

2) засоби гігієни: зубну щітку і пасту, мило, рушники (краще пресовані одноразові), вологі серветки;

3) продукти харчування: все, що можна їсти без приготування, якомога більш калорійне і таке, що не швидко псується; це консерви, галети, сухарі, шоколадні батончики або плитки, сухофрукти, очищені горіхи, в'ялене м'ясо та інша подібна до них продукція на ваш розсуд, також слід узяти запас води на 1–2 дні, найкраще негазованої мінеральної в ПЕТ-пляшках по 0,5–1 л;

4) пластиковий одноразовий посуд або алюмінієву миску, кружку, ложку й ніж (бажано не кухонний);

5) одяг: кілька комплектів нижньої білизни і шкарпеток, зміну верхнього одягу залежно від пори року і погоди, дощовик, надійне і зручне взуття на ноги і (якщо надає можливість місце) із собою;

6) додаткові речі: портативний радіоприймач, запасний телефон, батарейки та зовнішній акумулятор (за наявності електроніки), ліхтарик.

Усе це треба скласти в наплічник об'ємом близько 30 л. Це базовий набір для мирного жителя, який допоможе дістатися до пункту евакуації і комфортно почуватись перший час у таборі для біженців або там, де розмістять евакуйованих.

Важливі поради для тих хто перебуває в зоні АТО, ООС

1. Найбезпечніше місце під час обстрілів у старих радянських будинках – туалет і ванна. Вони відливалися як бетонний моноблок і витримують дуже багато. Плюс чавунна радянська ванна.

2. Під час тиші заклейте вікна скотчем. Кращий орнамент – ромбічна решітка з мінімальним асиметричним кроком. Пам'ятайте, що багато серйозних травм, порізів і навіть поранень завдаються осколками скла, що розлітається від вибухової хвилі.

В ідеалі перетворіть домашні скла в «триплекс» – суцільне заклеювання скотчем з обох боків.

3. Перенесіть у ванну / туалет усе найнеобхідніше, щоб під час обстрілу не виходити в потенційно прострілювані приміщення. Захистіть двері ванної / туалету ватяними матрацами – дуже ефективний засіб від осколків і куль на вильоті.

4. Перетягніть холодильник у коридор – там для нього найбезпечніше місце, а продукти і напої на війні – на вагу золота.

5. В Афганістані багато клопоту солдатам ОКСВА доставляли ватяні халати моджахедів. Навіть кулі АКМ у них, траплялося,

заплутувалися. Осколки у ваті часто застрявали. Не соромтеся одягати ватяні костюми під час обстрілу.

6. Не їжте під час обстрілів консерви! Хімікати, що в них містяться, провокують спрагу, а подорож до води може стати фатальною.

7. Краща аварійна їжа – шоколад, банани і несолоні бутерброди (ковбаса в жодному разі), можна з несолоним салом.

8. Тримайте вдома лужну мінеральну або термальну воду. Компоненти, що в ній містяться, сприяють нейтралізації сльозоточивих і порохових газів.

— § 4. ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРО НЕБЕЗПЕЧНІ ЗНАХІДКИ В ЗОНІ БОЙОВИХ ДІЙ

Знайдену вогнепальну зброю, якщо ви з нею не вмієте поводитися, краще не чіпайте. Заявіть про неї в комендатуру або повідомляйте військовому патрулю. Краще відразу, щоб вас не звинуватили в спробах її приховування. До речі, людина зі зброєю або предметами, схожими на зброю, – безперечна ціль для відпрацювання снайперами.

Піднімаючи автомат або пістолет, ніколи не направляйте його на себе або в бік людей. Тільки стволом у землю. Кинута під час бою зброя може бути підготованою до стрільби, і достатньо зачепити курок, щоб стався постріл. Смерть від випадкового пострілу є дуже типовою для місць, де розкидано зброю.

Гранати і схожі на них предмети чіпати не можна! І навіть наближатися до них не варто. Краще залиште поблизу небезпечної знахідки людину, яка попереджатиме перехожих. Або, якщо ви один, позначте місце паличками, повісивши на них попереджувальний напис, і негайно біжіть у комендатуру за саперами.

Незнайомі предмети, якими б спокусливими вони не здавалися, піднімати не можна. Вони, попри свій мирний вигляд, можуть вибухнути. У крайньому разі зсувайте їх в сторону імпровізованою «кішкою» (примітивними граблями з прив'язаною до них мотузкою) або довгою жердиною.

До снарядів великих калібрів, авіабомб (зокрема, і до боєприпасів 1914–1922 і 1941–1945 років) тощо краще взагалі не наближатися. Ні з «кішками», ні без них. І навіть не проїжджати поруч на машинах, щоб вібрацією ґрунту не спровокувати вибух. Із найближчих будинків слід евакуювати жителів, обгородити територію мотузками з прив'язаними до них прапорцями і нікого за них не пускати.

Не варто зрушувати з місця тіла знайдених вами на вулицях і у дворах убитих і поранених людей. Під них теж іноді підсовують

гранати, але це вже належить не до випадковим підривів на кинутих боєприпасах, а до зловмисних вибухів.

Найпростіше мінування – прикріплення до нижньої частини косяка гранати, а до дверей короткого відрізка мотузки, прив'язаного до кільця.

У зв'язку з цим пропонуємо декілька протимінних порад.

1. Відчиняти двері свого будинку після відсутності, так само як будь-які інші двері, хвіртку або ворота, краще здалеку, за допомогою мотузки або довгого багра, перебуваючи в укритті або за стіною, тому що вони можуть бути заміновані.

2. Будь-яка розтягнута поперек дороги мотузка, дріт тощо мають насторожувати. Вони можуть бути з'єднані з кільцем гранати. Такі «розтяжки», зроблені на стежках і в приміщеннях, дуже часто залишаються в місцях недавніх боїв, підстерігаючи необережних жертв.

На пухкі ділянки ґрунту теж краще не наступати. Зрита земля теж може свідчити про наявність у ній мін. Краще ходити асфальтом.

На написи «Обережно, міни!» або просто «Міни» слід звертати увагу, навіть якщо вони дуже старі, зламані й вицвілі. Убойна сила з часом не зменшується!

У разі швидкого розмінування сапери позначають знайдені міни за допомогою тимчасових знаків – найчастіше уткнутих у землю кілочків (паличок) і специфічно розкладених каменів, наприклад, як показано на рис 1.6.3.

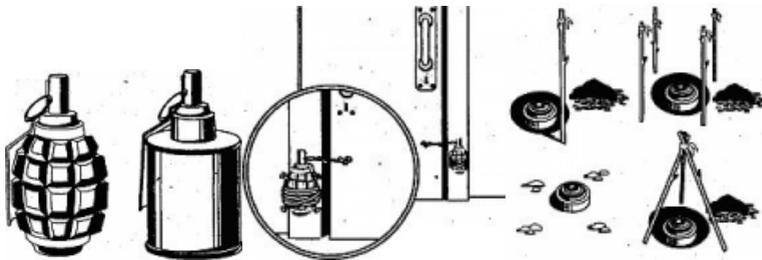

Рис. 1.6.3 Тимчасові знаки в разі швидкого розмінування

Але це не узаконені й не єдино можливі варіанти міток. Можуть бути й інші. Тому необхідно дізнатися у саперів, як вони виділяють виявлені вибухонебезпечні предмети, й обходити такі імпровізовані мітки подалі.

Під час пересувань у зоні бойових дій слід бути дуже уважним.

Найбільш дієве правило, яке гарантує виживання в таких «прифронтових» умовах – це якомога раніше і якомога швидше евакуюватися із зони бойових дій.

— § 5. ВИМОГИ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЩОДО ВІЙСЬКОВИХ ТА ОБОРОННИХ ОБ'ЄКТІВ І ВІЙСЬКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлює вимоги щодо безпеки життєдіяльності, зокрема і вимоги, передбачені природоохоронним законодавством України, які поширюються на військові й оборонні об'єкти та об'єкти, що перебувають у розпорядженні МВС України. Вимог екологічної безпеки слід додержуватись також під час дислокації військових частин, проведення військових навчань, маневрів, переміщення військ і військової техніки, крім випадків особливих ситуацій, що оголошуються відповідно до законодавства України.

Державний контроль за додержанням вимог екологічної безпеки щодо військових та оборонних об'єктів і військової діяльності на території України здійснюється відповідно до законодавства України.

Закон України «Про оборону України» встановлює засади оборони України, а також повноваження органів державної влади, основні функції та завдання органів військового управління, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, обов'язки підприємств, установ, організацій і посадових осіб, а також права й обов'язки громадян України у сфері оборони. Відповідно до статті 9 зазначеного закону КМ України встановлює порядок надання Збройним силам України й іншим військовим формуванням у користування державного майна, зокрема земельних (водних) ділянок, інших природних, енергетичних ресурсів, фондів, майна і послуг, використання повітряного і водного простору.

Уряд України затвердив Порядок утилізації військового майна Збройних сил України. *Утилізація військового майна* – це проведення організаційних, наукових, технічних, економічних, екологічних, санітарних, протиепідемічних та інших робіт (заходів), що забезпечують переробку військового майна, а також відновлення його компонентів. Згідно із п. 7 цього Порядку утилізація військового майна здійснюється з використанням технологій, які забезпечують безпеку персоналу, навколишнього природного середовища та населення від шкідливого впливу процесів і продуктів утилізації.

Закон України «Про використання земель оборони» визначає правові засади і порядок використання земель оборони. Військовим частинам для виконання покладених на них функцій та завдань земельні ділянки надаються у постійне користування відповідно до вимог ЗК України. Військові частини зобов'язані використовувати надані їм земельні ділянки відповідно до вимог земельного і природоохоронного законодавства та з дотриманням вимог щодо забезпечення безпеки населення у процесі проведення ними постійної діяльності.

Україна, враховуючи необхідність забезпечення власної воєнної безпеки та оборони й усвідомлюючи свою відповідальність у справі підтримання міжнародної стабільності, як суверенна і незалежна, демократична, соціальна і правова держава має Збройні сили України із необхідним рівнем їх бойової готовності та боєздатності. Здійснення заходів щодо екологічного контролю за діяльністю Збройних сил України належить до основних пріоритетів охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів.

Екологічні проблеми Донбасу загострились, що зафіксовано в Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року». Так, у зв'язку із військовими діями, руйнацією інфраструктури та екологічно небезпечних підприємств на тимчасово окупованій території України порушено екологічну рівновагу, що призвело до небезпечних змін стану довкілля, спричинило шкоду здоров'ю та порушило безпеку життєдіяльності для п'яти мільйонів населення на території близько 30 тис. квадратних кілометрів. Основними загрозами є затоплення шахт і можливість виходу токсичних шахтних вод на поверхню, проникнення у підземні води, загроза потрапляння їх до річки Сіверський Донець та Азовського моря, припинення роботи очисних споруд і пошкодження сховищ токсичних та радіоактивних відходів, пошкодження територій природно-заповідного фонду, забруднення атмосферного повітря та ґрунтів хімічними продуктами внаслідок вибухів боєприпасів, знищення ландшафтів і рослинності у зв'язку з використанням військової техніки та будівництвом оборонних споруд, знищення значних площ лісів унаслідок спричинених воєнними діями пожеж та неконтрольованих рубок.

Статут внутрішньої служби Збройних сил України, дія якого поширюється на Державну прикордонну службу України, Службу безпеки України, внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України, війська Цивільної оборони України та на інші військові формування, створені відповідно до законів України, передбачає у

п. 67 обов'язки командира полку, зобов'язуючи його, серед іншого, вживати заходів для охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів у районі розташування військової частини під час проведення навчань та інших заходів бойової підготовки і повсякденної діяльності. Статут визначає загальні права та обов'язки військовослужбовців Збройних сил України і їх взаємовідносини, обов'язки основних посадових осіб полку і його підрозділів, правила внутрішнього порядку у військовій частині та її підрозділах.

Пункт 75 Статуту окреслює обов'язки заступника командира полку (окремого батальйону) з озброєння (інженерно-авіаційної служби) – начальника технічної частини, який зобов'язаний керувати роботами з обладнання спеціальних споруд на технічних позиціях, у парках, на підпорядкованих складах, оснащувати їх природоохоронними і технічними засобами.

Пункт 86 Статуту передбачає посаду начальника служби радіаційного, хімічного, біологічного захисту – начальника служби екологічної безпеки полку, який підпорядковується командирові полку і є прямим начальником особового складу підрозділу радіаційного, хімічного та біологічного захисту полку. Також Статут містить обов'язки начальника служби радіаційного, хімічного, біологічного захисту – начальника служби екологічної безпеки полку.

У Статуті внутрішньої служби Збройних сил України у пунктах 196–198 виокремлено спеціальний параграф – «Природокористування та охорона довкілля». Згідно з п. 196 командир військової частини відповідає за стан екологічної безпеки військової частини. Кожен військовослужбовець має дбати про раціональне користування природними ресурсами (природокористування) та охорону довкілля, утримуватися від дій, які можуть спричинити забруднення землі, водних ресурсів та повітря або заподіяти шкоду рослинному чи тваринному світові.

Пункт 197 закріплює, що для запобігання негативному впливові військ на довкілля у військовій частині щорічно складається план екологічного забезпечення, в якому відображаються заходи щодо екологічного природокористування та охорони довкілля в пункті постійної дислокації, в районах розташування, проведення занять, навчань, маневрів і на маршрутах пересування підрозділів (військ), а також заходи виховного й освітнього характеру з питань екологічної безпеки. План доводиться до відома особового складу. Перевірка виконання зазначених заходів проводиться щомісяця.

Відповідно до п. 198 обов'язки щодо планування заходів екологічного забезпечення, організації та контролю за їх виконанням

покладаються на начальника служби радіаційного, хімічного, біологічного захисту – начальника служби екологічної безпеки, а за відсутності цієї посади за штатом – на посадову особу, яка призначається наказом командира військової частини.

Статут гарнізонної та вартової служб Збройних сил України визначає організацію і порядок несення гарнізонної та вартової служб, права та обов'язки посадових осіб гарнізону та військовослужбовців, які залучаються для несення цих служб.

Начальник служби радіаційного, хімічного, біологічного захисту – начальник служби екологічної безпеки гарнізону є підпорядкованим начальникові гарнізону. Він відповідає за організацію і виконання гарнізонних заходів щодо захисту від радіоактивних та отруйних речовин відповідно до вказівок начальника гарнізону, а також за організацію заходів екологічного забезпечення військових частин гарнізону.

Начальник служби радіаційного, хімічного, біологічного захисту – начальник служби екологічної безпеки гарнізону зобов'язаний:

- брати участь у розробленні плану приведення гарнізону в бойову готовність;

- організувати та контролювати виконання військовими частинами гарнізону заходів з охорони навколишнього природного середовища та раціонального природокористування, а також організувати їх взаємодію із зазначених питань з місцевими природоохоронними органами;

- брати участь у спільних заходах із представниками центрального органу виконавчої влади з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи щодо захисту від ядерного, хімічного та біологічного забруднення;

- знати метеорологічну обстановку в приземному атмосферному шарі;

- організувати заходи щодо ліквідації наслідків забруднення природного середовища в гарнізоні.

Інспектори підрозділу безпеки дорожнього руху Служби правопорядку в гарнізоні під час виконання завдань мають право: зупиняти військові транспортні засоби Збройних сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, за наявності ознак, що свідчать про технічну несправність транспорту або забруднення ним довкілля; забороняти використання військово-транспортних засобів, технічний стан яких загрожує безпеці дорожнього руху чи довкілля.

Окремі норми стосовно вимог екологічної безпеки щодо військових та оборонних об'єктів і військової діяльності регламентуються *міжнародним гуманітарним правом*. Це галузь права війни, або права міжнародних конфліктів. Міжнародне гуманітарне право має коротку, але багату подіями історію. Лише у другій половині XIX ст. нації дійшли згоди стосовно міжнародних норм, необхідних для того, щоб уникнути непотрібних страждань у війнах, – норм, дотримуватись які вони зобов'язались, ухваливши Конвенцію. Отже, міжнародне гуманітарне право можна визначити як принципи і норми, які обмежують застосування насильства під час збройних конфліктів.

Додатковий протокол від 8 червня 1977 р. до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. стосується *захисту жертв міжнародних збройних конфліктів* (Протокол I) в частині III «Методи та засоби ведення війни» визначає статус комбатантів і військовополонених, а розділ I окреслює методи та засоби ведення війни. Стаття 35 визначає основні норми, які забороняють застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу. Окрему норму, а саме ст. 55, присвячено захисту природного середовища. Вона передбачає, що під час ведення воєнних дій слід виявляти турботу про захист природного середовища від широкої, довгочасної і серйозної шкоди. Такий захист охоплює заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, заподіють таку шкоду природному середовищу й тим самим заподіють шкоду здоров'ю або виживанню населення. Заподіювати шкоду природному середовищу як репресалій заборонено.

Питання про штучний вплив на природне середовище у воєнних або будь-яких інших ворожих цілях почало непокоїти міжнародне співтовариство після Конференції ООН з проблем навколишнього людини середовища, що відбулася у Стокгольмі в 1972 р. У Декларації, ухваленій на Конференції, було зазначено, зокрема, що країни несуть відповідальність за забезпечення того, щоб їх діяльність не завдавала шкоди навколишньому середовищу інших країн.

Конвенція про заборону воєнного або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище («Конвенція екологічної війни») є одним із результатів діяльності Комісії із роззброєння ООН. Метою було розробити міжнародний договір про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання методів, що змінюють навколишнє середовище. Конвенція забороняє сторонам цілеспрямоване воєнне втручання в природні процеси

довкілля, а також використання впливів навколишнього середовища як зброї під час війни або збройного конфлікту. Отже, вона пов'язала основні засади міжнародного екологічного та гуманітарного права.

Основні обов'язки, закріплені у Конвенції:

– не вдаватися до воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які мають широкі, довгострокові або серйозні наслідки, як до способів руйнування, завдання шкоди противнику або заподіяння шкоди будь-якій іншій державі-учасниці;

– не допомагати, не заохочувати і не спонукати суб'єктів міжнародного права до здійснення воєнного чи іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище;

– використовувати засоби впливу на довкілля у мирних цілях;

– уживати будь-яких законних заходів щодо заборони та заповідання будь-якій діяльності, що суперечать духу Конвенції.

Водночас шкода навколишньому середовищу розглядається також як частковий побічний ефект сучасних війн, який не є частиною Конвенції.

Хартією про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору визначено сфери консультацій та/або співробітництва між Україною і НАТО. Ці сфери, зокрема, шляхом спільних семінарів, спільних робочих груп та інших програм співробітництва, міститимуть широке коло тем, таких як аспекти безпеки у сфері довкілля, включно з ядерною безпекою. Також триває співробітництво між Україною і НАТО в межах Спільної робочої групи «Україна – НАТО» з питань науки та охорони довкілля.

— ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Поняття та зміст воєнної небезпеки.*
2. *Правові основи забезпечення воєнної безпеки.*
3. *Сучасні військові засоби масового ураження.*
4. *Елементарні правила поведінки в зоні воєнних дій.*
5. *Що необхідно робити, якщо у вашому населеному пункті почалися бойові дії?*
6. *Небезпечні знахідки в зоні бойових дій.*
7. *Законодавство України, що забезпечує екологічну безпеку щодо військових та оборонних об'єктів і військової діяльності.*

Рекомендовані джерела

1. Актуальні проблеми реалізації політики національної безпеки України в оборонній сфері : наук.-інформац. зб. / під ред. В. П. Горбуліна ; підгот. Ю. М. Романов. – Київ : ДП НВЦ «Євроатлантикінформ», 2006. – 192 с.

2. Воєнна організація держави: шляхи трансформації : монографія / під ред. І. В. Романова. – Київ : Приватне вид-во, 2009. – 256 с.

3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200.

4. Основи стратегії національної безпеки та оборони держави : підручник / О. П. Дузь-Крячченко, П. М. Грицай, В. П. Грищенко та ін. – 3-тє вид., перероб. і допов. – Київ : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2015. – 620 с.

5. Шуміло А. М. Правове забезпечення екологічної безпеки у Збройних силах України / А. М. Шуміло // *Leges și Viața*. – 2014. – № 10/2. – С. 10–20.

ЧАСТИНА 2 ОХОРОНА ПРАЦІ

ТЕМА № 1. ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ОХОРОНИ ПРАЦІ

§ 1. Предмет, об'єкт і методи охорони праці як навчальної дисципліни.

§ 2. Нормативно-правова основа охорони праці.

§ 3. Основні принципи державної політики України в галузі охорони праці.

§ 4. Державне управління охороною праці.

— § 1. ПРЕДМЕТ, ОБ'ЄКТ І МЕТОДИ ОХОРОНИ ПРАЦІ ЯК НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Основні терміни і поняття у сфері охорони праці містяться в ДСТУ 2293-93 «Охорона праці. Терміни та визначення». Стандартом визначено, що **охорона праці** – це система законодавчих актів, соціально-економічних, організаційних, технічних і лікувально-профілактичних заходів і засобів, що гарантують безпеку, збереження здоров'я і працездатності людини в процесі праці.

Цілком безпечних і нешкідливих виробництв не існує. Реальні виробничі умови характеризуються наявністю певних небезпечних і шкідливих виробничих факторів. Завдання системи охорони праці – звести до мінімуму ймовірність ураження чи захворювання працівника з одночасним забезпеченням якомога більш комфортних умов із максимальною продуктивністю праці, а також формування у працівників, зокрема й правоохоронних органів, знань і навичок, які сприяють гарантуванню безпеки праці, охороні власного життя і здоров'я, життя та здоров'я підлеглих і людей, що перебувають поруч.

Кожна наука має свій об'єкт, предмет і засоби пізнання або вивчення, а також закони, виявлені з використанням теорії пізнання – *гносеології*, що означає вчення про сутність і закономірність пізнання, теорія пізнання.

Об'єкт – це те, що протистоїть суб'єкту в його предметно-пізнавальній діяльності; *предмет* – усе те, що може перебувати в якихось відносинах, мати якісь властивості.

Об'єктом вивчення охорони праці як науки є праця (трудова діяльність). Трудову діяльність вивчають не лише охорона праці, а й багато природничих і суспільних наук: політекономія, гігієна праці, ергономіка, соціологія, інженерна психологія тощо. Відрізняються ці науки предметом вивчення. Свій предмет вивчення має і охорона праці – це безпека праці, а отже, фізіологічні та психологічні можливості людини, закони розвитку праці та відображення їх у працезоронній науці, формування умов праці, їх оптимізація тощо.

Предмет «Охорона праці» – комплексна соціально-технічна дисципліна, що містить такі основні відгалуження: санітарія та гігієна праці, техніка безпеки, електробезпека, пожежовибухобезпека і законодавство у сфері охорони праці.

Санітарія та гігієна праці – це система організаційних заходів і технічних засобів, що запобігають виникненню чи зменшують вплив на працюючих шкідливих виробничих факторів. Основними питаннями цього розділу є такі: соціальне значення небезпечних і шкідливих виробничих факторів, фізична природа шкідливого фактора, одиниці виміру, вплив цих факторів на людину (серед іншого, професійні захворювання), гігієнічне і технічне нормування, захист шляхом впливу на джерело, захист на шляхах поширення, засоби індивідуального і колективного захисту, медико-профілактичні заходи, вимірювання і контроль, розрахунки умов середовища та їх аналіз.

Техніка безпеки – це система організаційних заходів і технічних засобів, що запобігають впливу на працюючих небезпечних виробничих факторів. Основними питаннями цього розділу є такі: соціальне значення небезпечного фактора, фізична природа і фізичні характеристики небезпечних факторів, вплив на людину небезпечних факторів та їх нормування, технічні методи гарантування безпеки, засоби індивідуального і колективного захисту, організаційні методи, облік та аналіз травматизму, управління охороною праці.

Електробезпека – це система організаційних і технічних заходів та засобів, що забезпечують захист людей від шкідливого і небезпечного впливу електричного струму, електричної дуги, електромагнітного поля і статичної електрики. Основними питаннями цього розділу є такі: соціальне значення впливу електричного струму, фізична природа і фізичні характеристики впливу електричного струму, вплив на людину небезпечних факторів та їх нормування,

технічні методи гарантування безпеки, засоби індивідуального і колективного захисту.

Пожежовибухобезпека – це система організаційних і технічних засобів, спрямованих на профілактику й ліквідацію пожеж і вибухів та обмеження їх наслідків. Основними питаннями цього розділу є такі: фізична природа горіння і вибуху, причини виникнення пожеж, об'єктивні й суб'єктивні методи гарантування безпеки від пожеж і вибухів, гасіння пожеж і вибухів, евакуація населення, організація пожежної охорони.

Законодавство у сфері охорони праці являє собою частину трудового законодавства.

Навчальний курс з охорони праці подає загальні наукові основи дисципліни, які можуть по-різному видозмінюватися залежно від спеціалізації. Конкретні питання техніки безпеки, санітарії та гігієни праці, електробезпеки, пожежної профілактики та профілактики вибухів, що стосуються окремих видів машин, устаткування, транспортних засобів, технологічних процесів, видів робіт, будинків і споруд, розглядаються у відповідних спеціальних курсах. Одним із них є порівняно молода навчальна дисципліна «Охорона праці в діяльності МВС».

Курс «Охорона праці в діяльності МВС» є тісно пов'язаним із такими навчальними дисциплінами, як «Безпека життєдіяльності», «Ергономіка», «Психологія», «Наукова організація праці», «Естетика», «Гігієна і фізіологія праці», «Медицина», «Право», «Економіка», «Основи екології» та «Охорона навколишнього середовища», а у сфері діяльності МВС – також дисциплінами «Спеціальна техніка», «Спеціальна тактика» тощо.

Охорона праці є тісно пов'язаною з економічною сферою. Створення безпечних і здорових умов праці сприяє підвищенню її продуктивності та зниженню собівартості продукції. Підвищення продуктивності відбувається завдяки регулярному виходу на роботу, зниженню стомлюваності працівників протягом робочого часу та його раціонального використанню. Собівартість робіт збільшується у разі збільшення витрат на компенсацію втрат робочого часу у зв'язку з тимчасовою чи постійною непрацездатністю, санаторним і амбулаторним лікуванням, на оплату інвалідності, а також у разі зниження витрат на оплату пільг за роботу в несприятливих умовах.

Наприклад, за статистикою, в середньому на одного загиблого внаслідок пожежі припадає 25–30 постраждалих від опіків, витрати на лікування яких становлять близько 2 % від повної суми збитків, завданих пожежею.

У Законі України «Про охорону праці» вперше в історії України економічні заходи управління охороною праці піднесено до рангу державної політики. Цим законом у суспільстві утверджуються принципово нові взаємовідносини, що ґрунтуються на економічному механізмі управління умовами праці, насамперед на принципі формування у власника (роботодавця) економічної зацікавленості у здійсненні заходів, спрямованих на поліпшення умов праці.

Соціальне значення охорони праці виявляється у підвищенні якості та продуктивності праці, збереженні трудових ресурсів і покращенні соціально-економічних показників об'єкта.

Підвищення якості та продуктивності праці відбувається завдяки збільшенню фонду робочого часу, що настає в результаті скорочення внутрішніх змінних простоїв шляхом зниження кількості або ліквідації мікротравм, обумовлених несприятливими умовами праці, а також шляхом запобігання передчасному стомленню шляхом оптимізації умов праці, режимів праці й відпочинку та інших заходів, які сприяють підвищенню ефективності використання робочого часу.

Збереження трудових ресурсів відбувається завдяки покращенню стану здоров'я і підвищенню середньої тривалості життя в результаті покращення умов праці, що супроводжується високою трудовою активністю і підвищенням виробничого стажу. Знижується напруження в колективі, покращуються взаємовідносини між співробітниками. Підвищується професійний рівень завдяки зростанню кваліфікації та майстерності.

Покращення соціально-економічних показників об'єкта відбувається завдяки покращенню якості та продуктивності праці, збереженню трудових ресурсів та їх складових компонентів.

Економічне значення охорони праці визначається ефективністю заходів, що поліпшують умови праці та підвищують її безпеку, й оцінюється за результатами, отримуваними в разі зміни соціальних показників. Запровадження в Україні принципів ринкової економіки потребує отримання прибутків від будь-якої діяльності. Зменшення коштів на витрати від травматизму та професійних захворювань у підрозділах МВС є суттєвим резервом у заощадженні державних коштів. Сьогодні кошти, призначені для поліпшення умов праці та підвищення її безпеки, не окупаються. У зв'язку з цим держава витрачає значні кошти на пільги, компенсації та відшкодування наслідків несприятливих умов праці. Основні кошти на охорону праці становлять витрати на загальне поліпшення умов праці, попередження нещасних випадків і професійних захворювань та на запобігання загальним захворюванням.

Так, наприклад, підвищення температури повітря на 1°C вище норми комфортних умов супроводжується збільшенням витрат робочого часу у середньому на 4,1 робочих дня в розрахунку на 100 працюючих, а перевищення рівня шуму на робочих місцях на 10–20 дБ підвищує загрозу часткової втрати працездатності в середньому на 2,7 робочих дня на 100 працюючих. У разі комплексної дії на людину кількох шкідливих факторів втрати робочого часу можуть сягати 20–40 % від загального робочого часу через зниження працездатності. Відомо, що 25–30 % загальних захворювань людей є пов'язаними з несприятливими умовами праці.

З метою економії витрат на пільги та компенсації необхідно чітко дотримуватися санітарно-гігієнічних вимог, правил техніки безпеки та інших вимог з охорони праці на робочих місцях. Збільшення фонду робочого часу досягається завдяки скороченню витрат часу внаслідок виробничого травматизму або неявки на роботу. Усе це надає можливість говорити про необхідність наукового управління охороною праці.

Основними економічними методами управління охороною праці є такі:

- фінансування сфери охорони праці;
- диференційовані тарифи на соціальне страхування залежно від рівня виробничого травматизму, ступеня шкідливості умов праці та ступеня ризикованості виробничих процесів для життя і здоров'я працівників;
- економічне стимулювання.

Створення системи керування охороною праці виконує багатопільове завдання, тому використовуються різні методи і засоби: *організаційні, технічні, гігієнічні, соціальні, юридичні, психологічні й етичні.*

До організаційних методів належать такі:

- професійний добір і підготовка кадрів;
- розміщення і професійне використання працівників;
- систематичне підвищення кваліфікації та вдосконалення професійних навичок і знань;
- удосконалення безпеки виробничих процесів;
- удосконалення безпеки виробничого обладнання;
- удосконалення соціальних, матеріальних і технічних умов виробництва для забезпечення безпечного перебігу трудових процесів;
- удосконалення організації, підвищення якості роботи служби охорони праці (на всіх рівнях управління);

- чітка регламентація функціональних обов'язків усіх учасників трудового процесу;
- забезпечення ефективного нагляду і контролю за станом охорони праці на всіх рівнях управління;
- забезпечення дієвого контролю за діяльністю структурних підрозділів і функціональних служб.

Технічні методи підвищення безпеки праці виконують завдання з підвищення ефективності виробничих процесів та операцій на базі вдосконалення техніки і технологій та поліпшення умов праці безпосередньо на робочих місцях.

Соціальні методи підвищення безпеки праці пов'язуються з життєдіяльністю трудового колективу і містять такі елементи:

- оцінку стану побутового обслуговування і факторів виробничого середовища, що визначають середовище мешкання працюючих;
- визначення рівня досконалості застосовуваних техніки, технології і засобів захисту працюючих, а також ступеня інтенсивності праці та стану виробничого середовища;
- визначення рівня стану використовуваної техніки, технологій, інтенсивності праці, засобів захисту працюючих;
- оцінку умов побуту поза виробництвом, можливості відновлення енергетичних витрат у період відпочинку між змінами (що є особливо важливим для жінок, які мають, як правило, значні навантаження через ведення домашнього господарства);
- оцінку матеріальних умов життя працюючих.

Юридичні методи підвищення безпеки праці містять законодавчі нормативні акти, які є базою СУОП, тому що охорона праці трудящих є однією з основних функцій держави, закріплених Конституцією України.

З ухваленням Закону України «Про охорону праці» державні функції нагляду за охороною праці, як уже відзначалося, передано безпосередньо органам державного нагляду за охороною праці. При цьому вперше був закріплений законодавчо (ст. 4 Закону) пріоритет життя і здоров'я трудящих порівняно з результатами виробничої діяльності.

Законодавчо визначено вимоги охорони праці до технологічних процесів, устаткування (машин і механізмів), виробничих будівель і споруд та до засобів захисту працюючих.

Вимоги щодо охорони праці є обов'язковими до виконання на всіх стадіях проведення робіт.

Психологічні методи і засоби підвищення безпеки праці поєднують у собі підходи, що визначають ступінь психологічного впливу

на людину факторів навколишнього середовища в процесі її навчання та під час реалізації нею у виробничих умовах отриманих знань і навичок.

Статистика нещасних випадків, результати аналізу причин та обставин їх виникнення, тобто виникнення самих небезпечних ситуацій, свідчать про те, що в абсолютній більшості нещасних випадків винним частково або цілком є сам потерпілий. На думку психологів праці, саме людина вносить найбільший «інформаційний шум» у систему «л-м-с». Уроджене почуття небезпеки у людини порівняно з іншими біологічними видами є розвиненим зовсім недостатньо. У низці мотивацій її діяльності «безпека» стоїть на другому місці після «вигоди», тому нещасні випадки найчастіше пов'язуються зі ставленням до питань охорони праці, ніж із кваліфікацією або конструкцією машин, механізмів та устаткування. З іншого боку, психічно нормальна людина не прагне до самознищення чи одержання травми, тому можна припустити, що її неправильна поведінка, порушення правил і норм охорони праці зумовлюються якимись зовнішніми факторами. З викладеного випливає, що врахування психічних характеристик людини є необхідним під час професійного добору і професійного навчання.

Питання професійної підготовки кадрів – їх добору, навчання, розстановки та ефективного використання – посідають особливе місце в процесі забезпечення сприятливих і безпечних умов праці. Врахування психологічних особливостей працівників і вимог психології безпеки праці надає можливість передбачати і запобігати настанню стресовому стану людей у процесі праці, через який імовірність виникнення небезпечних ситуацій значно підвищується.

Етичні методи підвищення безпеки праці відображають відносини між учасниками трудового процесу. Характер і прояв таких взаємовідносин є одним з найважливіших аспектів охорони праці. Відносини працівників у процесі праці можуть відповідати, не відповідати, а іноді і суперечити принципам організації виробництва. Наприклад, керівники колективів зобов'язані формувати міжособистісні відносини в трудовому колективі на основі правил внутрішнього трудового розпорядку, діючих норм і правил охорони праці.

Форми відносин у колективі залежать від низки об'єктивних причин і можуть бути різними: підпорядкування, співробітництво, взаємодопомога, залежність тощо.

У цілому **соціально-економічне значення охорони праці** полягає у:

– реалізації конституційного права громадян на охорону власного життя і здоров'я в процесі трудової діяльності;

- регулюванні за участю відповідних державних органів відносин між власником підприємства, установи чи організації та працівником з питань безпеки, гігієни праці й виробничого середовища;
- встановленні єдиного порядку організації охорони праці в Україні;
- наданні працівникові права відмовитися від дорученої роботи, якщо створилася виробнича ситуація, небезпечна для його життя чи здоров'я, для людей, що його оточують, або навколишнього середовища;
- зберіганні середнього заробітку за період простою не з вини працівника;
- переведенні працівника за його згодою на легшу роботу відповідно до медичного висновку і стану здоров'я;
- обов'язковому соціальному страхуванні власником усіх працівників від нещасних випадків і професійних захворювань;
- виплаті сум на надання одноразової допомоги, що належать потерпілому працівникові, за період його тимчасової непрацездатності;
- наданні працівникам пільг і компенсацій на важкі та шкідливі умови праці;
- забезпеченні працівників спецодягом та іншими засобами індивідуального захисту, мийними та знешкоджуючими засобами;
- відшкодуванні власником моральної шкоди, заподіяної працівникові;
- забезпеченні комплексного виконання завдань охорони праці жінок, неповнолітніх та інвалідів.

— § 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВА ОСНОВА ОХОРОНИ ПРАЦІ

Законодавство України з охорони праці складається з Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів.

1. Конституція України

Конституція України гарантує піклування про поліпшення умов з охорони праці та закріплює за громадянами України право на охорону здоров'я. У ній зазначається, що кожен має право на працю, а також на належні, безпечні й здорові умови праці (рис. 2.2.1).

Рис. 2.2.1 – Структура системи управління з охорони праці

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах, забороняється (ст. 43 КУ).

У статті 45 Конституції України громадянам надається право на відпочинок. Це право гарантується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням робочого дня щодо окремих професій та виробництв, скорочення тривалості роботи в нічну пору. Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права гарантуються законом.

У разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від людини обставин, а також за віком та в інших випадках, передбачених законом, громадяни мають право на їх забезпечення.

2. Закон України «Про охорону праці»

Закон України «Про охорону праці» (далі – Закон) був затверджений 21 листопада 2002 р. за № 229-IV та містить 44 статті. У ньому визначаються основні напрямки реалізації конституційних прав громадян на охорону їхнього життя та здоров'я в процесі трудової діяльності.

Закон також регулює відносини між роботодавцем і працівником з питань безпеки, гігієни праці та виробничого середовища та встановлює єдиний порядок організації охорони праці в Україні. У Законі України «Про охорону праці» висвітлено основні вимоги конвенцій та рекомендацій Міжнародної організації праці щодо безпеки й гігієни праці та виробничого середовища, регулювання відносин з охорони праці в передових промислово розвинених країнах і досвід з охорони праці в Україні попередніх років. У ньому:

- передбачено впровадження економічних методів управління з охорони праці;
- передбачено створення спеціальних фондів з охорони праці;
- передбачено застосування низки додаткових штрафних санкцій, а також пільг щодо оподаткування;
- передбачено розширення прав і соціальних гарантій для працівників, особливо осіб, що постраждали внаслідок нещасного випадку на виробництві або від професійного захворювання;
- передбачено розширення прав і соціальних гарантій для сімей загиблих;
- передбачено створення чіткої системи органів державного управління та нагляду за охороною праці в системі організації цієї роботи на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності;

- для служб з охорони праці та органів державного управління визначено правовий статус;
- визначено місце та роль колективного договору підприємств у виконанні завдань щодо поліпшення умов і безпеки праці в забезпеченні встановлених законом прав і соціальних гарантій, зокрема на пільги й компенсації;
- розпочато підготовку фахівців з охорони праці у вищих технічних навчальних закладах;
- розпочато забезпечення навчання населення з питань охорони праці, введення цього спеціального предмета в усіх навчальних закладах у системі освіти України;
- передбачено створення необхідних передумов для започаткування нових громадських інститутів і можливості обрання комісій з охорони праці на підприємствах;
- передбачено обрання уповноважених трудового колективу;
- передбачено забезпечення активності профспілок та інших громадських формувань і широких кіл трудящих у вирішенні проблем з охорони праці.

Закон визначає основні принципи державної політики в галузі охорони праці, тобто ставлення державних органів до питань працюючих з охорони праці.

У ньому встановлюється пріоритет життя та здоров'я працівників порівняно з результатами виробничої діяльності підприємства, тобто дотримання вимог нормативних актів про охорону праці, щоб працівник під час виконання роботи не отримував травм, не зазнавав погіршення стану здоров'я, професійних захворювань або зменшення працездатності, і лише потім звертається увага на результати виробничої діяльності підприємства.

Керівник (власник) підприємства несе повну відповідальність за створення та підтримання безпечних та нешкідливих умов праці на кожному робочому місці та в кожному структурному підрозділі підприємства.

Для комплексного виконання завдань з охорони праці на державному рівні Кабінет Міністрів України розробив та затвердив Національну програму поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на п'ятирічку та на кожен наступний рік.

Створення державної системи управління з охорони праці, що сприяє вирішенню питань правового, організаційного, матеріально-технічного та економічного забезпечення робіт у галузі охорони праці, – це головна мета Національної програми, яка передбачає нормативно-правове забезпечення з охорони праці, навчання і

поширення досвіду з питань охорони праці та інформаційне забезпечення і міжнародне співробітництво в галузі охорони праці; визначає пріоритетні напрямки наукових досліджень і розробок та організаційні заходи з охорони праці, а також інші проблеми в галузі безпеки гігієни праці та виробничого середовища.

Закон України «Про охорону праці» передбачає такі *економічні методи управління з охорони праці*:

- створення фондів з охорони праці, що використовуються тільки під час виконання заходів з охорони праці;

- обов'язкове соціальне страхування власником усіх працівників від нещасних випадків та професійних захворювань;

- відшкодування власником шкоди, заподіяної працівникові, що характеризується каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням трудових обов'язків, у повному розмірі втраченого заробітку та сплати потерпілому або членам його сім'ї одноразової допомоги;

- збереження середнього заробітку працівника за період простою через відмову його від роботи, де створилися умови, що не відповідають вимогам нормативних актів з охорони праці;

- безкоштовне забезпечення лікувально-профілактичним харчуванням, оплачувані перерви санітарно-оздоровчого призначення, скорочення тривалості робочого часу, додаткові оплачувані відпустки, пільгова пенсія, оплата праці у підвищеному розмірі та компенсації для працівників за важкі та шкідливі умови праці;

- відшкодування власником шкоди, завданої іншим підприємствам, громадянам чи державі в разі порушення вимог щодо охорони праці на його підприємстві;

- безкоштовне забезпечення працівників спеціальним одягом, взуттям, засобами індивідуального захисту, а також змивальними та знешкоджуючими засобами на роботах зі шкідливими та небезпечними умовами праці та на роботах, пов'язаних із забрудненням або тих, що виконуються у несприятливих температурних умовах;

- сплата штрафу підприємством за кожен нещасний випадок та випадок професійного захворювання;

- притягнення підприємств, організацій та установ органами державного нагляду за охороною праці до відповідальності у вигляді сплати штрафу за порушення законодавства про охорону праці та невиконання розпоряджень посадових осіб з нагляду за охороною праці.

Пільгове оподаткування коштів устанавлюється державою на заходи з охорони праці, а також повне виключення оподаткування

сум, відшкодування шкоди й одноразової допомоги, що сплачується потерпілому або членам його сім'ї.

Держава фінансує заходи на підготовку фахівців у навчальних закладах Міністерства освіти України (у школах, професійно-технічних училищах, вищих та середніх спеціальних закладах), а також здійснює фінансування важливих наукових видань з охорони праці, передбачених галузевою та Національною програмами з охорони праці, утримання Національного науково-дослідного інституту з охорони праці й мережі органів державного нагляду за охороною праці. Усі ці економічні методи управління сприяють більш відповідальному ставленню керівників до вирішення проблем з охорони праці на підприємствах, створенню безпечних та нешкідливих умов праці.

Законом України «Про охорону праці» передбачається *вивчення основ з охорони праці в усіх навчальних закладах*: професійна підготовка з охорони праці у вигляді інструктажів під час прийняття на роботу та періодичного інструктажу в процесі роботи, попереднє спеціальне навчання та щорічна перевірка знань з охорони праці фахівців, зайнятих на роботах з підвищеною небезпекою, а також на таких роботах, де є необхідність допускати до роботи осіб, що не пройшли відповідні інструктажі, навчання та перевірку знань з охорони праці.

Міністерство освіти і науки України та інші відомства організують курси та факультети для підготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів з охорони праці. Програми такого навчання погоджуються з Державним комітетом України з нагляду за охороною праці. Державний комітет з нагляду за охороною праці, здійснюючи комплексне управління охороною праці, координує діяльність державних органів, окремих організацій та виробничих об'єднань, а також асоціацій і добровільних об'єднань спеціалістів та окремих громадян, що вирішують як проблемні, так і окремі специфічні питання щодо покращення умов з охорони праці.

Забезпечується ділове співробітництво та проведення консультацій між власником і працівником з питань організації безпечних та нешкідливих умов праці.

Законом України «Про охорону праці» передбачається *можливість міжнародного співробітництва* в галузі охорони праці, яка полягає у вивченні, узагальненні та впровадженні світового досвіду з організації охорони праці й покращення умов та безпеки праці, у виконанні міжнародних договорів та угод з охорони праці, у проведенні науково-практичних конференцій та семінарів з охорони праці,

у можливості придбання та впровадженні на підприємствах засобів індивідуального захисту. Особливу увагу в Законі надано питанням гарантії прав громадян на охорону праці (розділ II).

Закон установлює, що *умови трудового договору* не можуть містити положень, які не відповідають законодавчим та іншим нормативним актам про охорону праці, тобто умовам, які погіршують становище працівників. Такі умови згідно з КЗпП України (ст. 9) є надійними. Вимоги Закону про виконання законодавства з охорони праці торкаються питань укладення трудового договору як за місцем основної роботи, так і за сумісництвом.

Закон забезпечує *рівність трудового права* не лише своїх, а й іноземних громадян та осіб без громадянства. Трудовий договір оформляється наказом чи розпорядженням власника (керівника) про зарахування працівника на роботу, а також вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження не були видані, але працівник фактично був допущений до виконання роботи.

Працівник також повинен неухильно дотримуватися вимог безпеки праці, що є запорукою попередження більшості аварій та нещасних випадків на виробництві. Усім працівникам необхідно постійно пам'ятати, що порушення технологічного процесу, неадекватного застосування засобів індивідуального чи колективного захисту або недотримання інших вимог безпеки праці рано чи пізно призведе до тяжких наслідків. Тому у вказаному Законі передбачено, що якщо нещасний випадок стався внаслідок невиконання потерпілим вимог нормативних документів про охорону праці, розмір одноразової допомоги може зменшуватись до розрахунку, що визначається трудовим колективом. Крім того, до Кодексу про адміністративні порушення вносяться доповнення про накладання штрафу на працівників за порушення вимог законодавчих та інших нормативних документів про охорону праці або невиконання вимог службових осіб органів Держнаглядохоронпраці щодо усунення порушень законодавства про охорону праці.

Користування відповідним спецодягом, спецвзуттям і запобіжними пристосуваннями під час роботи є обов'язковим для працівника, який відмовляється користуватися необхідними засобами індивідуального чи колективного захисту.

Усі працівники, коли вони зараховуються на роботу та протягом трудової діяльності на важких роботах із шкідливими чи небезпечними умовами праці або на таких, де є потреба у професійному доборі, повинні проходити попередній та періодичний медичні огляди. Працівники молодше 18-ти років незалежно від того, на

яких роботах вони працюватимуть, зараховуються на роботу лише після попереднього медичного огляду й до досягнення 21-го року щороку мають проходити обов'язковий медичний огляд.

У разі погіршення стану здоров'я працівника на його прохання або за ініціативою власника може проводитися позачерговий медичний огляд. Якщо працівники ухиляються від проходження обов'язкового медичного огляду, то вони можуть бути притягнені до дисциплінарної відповідальності та відсторонені від роботи без збереження заробітної платні.

Важливим розділом Закону України «Про охорону праці» є *стимулювання охорони праці*. В економічному стимулюванні передбачено право на стимулювання діяльності з охорони праці та пільгове оподаткування коштів, які направляються на заходи з охорони праці. Для працівників підприємств можуть застосовуватися будь-які заохочення за активну участь та ініціативу в здійсненні заходів щодо підвищення безпеки та покращення умов праці. Види заохочень визначаються колективним договором.

Фонд з охорони праці – це основне джерело стимулювання діяльності з охорони праці. Відповідно до статті 21 Закону України «Про охорону праці» кошти державного фонду з охорони праці спрямовуються не лише на фінансування заходів щодо комплексного розв'язання завдань з охорони праці, але й на заохочення трудових колективів та окремих осіб, які плідно працюють над вирішенням проблем з охорони праці.

У статті 26 Закону України «Про охорону праці» передбачається відшкодування шкоди підприємствам і громадянам та збитків державі, завданих через порушення вимог до охорони праці. Відшкодування шкоди покладається на власника й спрямовується на захист інтересів інших підприємств, громадян і держави, якщо з вини власника їм було заподіяно шкоду внаслідок порушення вимог цього Закону.

За порушення законодавчих та інших нормативних актів про охорону праці Закон України «Про охорону праці» передбачає притягнення винних працівників до дисциплінарної, адміністративної, матеріальної та кримінальної відповідальності (ст. 44).

3. Кодекс законів про працю України (КЗпП)

Основними визначеннями, якими оперує Кодекс законів про працю, є такі: колективний та трудовий договір, робочий час, час відпочинку, охорона праці, праця жінок та молоді, використання праці інвалідів.

Колективний договір укладається на підприємствах, в установах чи в організаціях незалежно від форм власності та господарювання.

Колективний договір укладається між власником і працівником. Однією з невід'ємних частин договору є умови праці та охорона праці. Ця частина договору містить усі питання з охорони праці.

Трудовий договір – це угода між працівником та власником підприємства, установи чи організації. Працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, а власник зобов'язується виплачувати робітникові заробітну платню та забезпечувати необхідні умови праці.

Контракт – це особлива форма трудового договору.

Для працівників інструктаж з техніки безпеки, виробничої санітарії і гігієни праці та протипожежної охорони обов'язково проводить власник.

Працівник має право будь-коли розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо власник не дотримується законодавства про охорону праці та/або умов колективного договору з цих питань.

Підставами для розірвання трудового договору є:

- угода сторін;
- закінчення строку дії трудового договору;
- призов працівника на військову службу;
- розірвання трудового договору з ініціативи працівника, з ініціативи власника або за вимогою профспілкового органу;
- переведення працівника за його згодою на інше підприємство або перехід на виборну посаду;
- відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом із підприємством;
- набуття законної чинності вироком суду, яким працівника засуджено до позбавлення волі, що виключає можливість продовження виконання умов трудового договору;
- підстави, передбачені контрактом.

Заміна працівника іншим працівником не припиняє дії трудового договору.

Важливим питанням Кодексу законів про працю є робочий час. Нормальна тривалість робочого дня для працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень. Але існує **скорочена тривалість робочого дня**, а саме:

- для працівників віком від 15 до 16 років – 24 години на тиждень;
- для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень;

- для працівників, зайнятих на роботах із шкідливими умовами праці, – не більше 36 годин на тиждень;
- для жінок, які мають дітей віком до 14 років або дитину-інваліда, тривалість робочого часу скорочується за рахунок власних коштів підприємства.

Напередодні святкових і неробочих днів тривалість робочого дня скорочується на одну годину у разі як п'ятиденного, так і шестиденного робочого тижня. Напередодні вихідних днів тривалість роботи в разі шестиденного робочого тижня не може перевищувати п'яти годин.

Важливим розділом Кодексу є **розділ з охорони праці**, в якому розглядаються такі питання:

- 1) створення безпечних та нешкідливих умов праці;
- 2) вимоги щодо охорони праці під час проектування, будівництва та реконструкції підприємств, об'єктів та засобів виробництва;
- 3) обов'язок керівника виконувати вимоги нормативних актів про охорону праці, видавання спеціального одягу та інших засобів індивідуального захисту, а також мийних та знешкоджуючих засобів, молока та лікувально-профілактичного харчування;
- 4) облік нещасних випадків, профзахворювань та аварій на виробництві.

У Кодексі законів про працю України розглядаються питання про застосування праці інвалідів, жінок та молоді, які розглядаються також у статтях 10, 11, 12 Закону України «Про охорону праці». Зокрема, забороняються праця жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, на підземних роботах, а також залучення жінок до підймання і переміщення вантажів, маса яких перевищує встановлені для них норми.

У статті «Про охорону праці молоді (неповнолітніх)» зазначеній категорії забороняється:

- праця на важких роботах;
- праця на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці;
- праця на підземних роботах;
- підіймати речі, маса яких перевищує встановлені норми.

Також заборонено залучати молодь до нічних, надурочних робіт та робіт у вихідні.

У статті «Про застосування праці інвалідів» передбачаються такі обов'язки керівника:

- організація навчання, перекваліфікації та працевлаштування інвалідів відповідно до медичних рекомендацій;

- установалення неповного робочого дня або неповного робочого тижня та пільгових умов праці на прохання інвалідів;
- створення умов праці з урахуванням рекомендацій медико-соціальної експертизи та індивідуальних програм реабілітації;
- вжиття додаткових заходів щодо безпеки праці, які відповідають специфічним особливостям працівників цієї категорії.

Залучення інвалідів до надурочних робіт та робіт у нічну пору не допускається без їхньої згоди.

Одним із важливих питань у Кодексі законів про працю є питання про *державне соціальне страхування працівників*. У статті 5 Закону України «Про охорону праці», а також у розділі 17 Кодексу законів про працю відзначено, що всі працівники підлягають обов'язковому соціальному страхуванню від нещасних випадків і профзахворювань. Здійснюється страхування на умовах, що визначаються законодавством і колективним договором.

Виплата грошей потерпілому працівникові за період його тимчасової непрацездатності або в порядку відшкодування шкоди чи виплати одноразової допомоги здійснюється з Фонду соціального страхування.

Власник повертає зазначені суми до Фонду соціального страхування тоді, коли нещасні випадки або профзахворювання сталися з його вини.

4. Нормативно-технічна документація в системі охорони праці

Ця документація поділяється на **Стандарти безпеки праці**, а саме:

- *міждержавні* – ГОСТ;
- *державні* – ДСТУ (Державні стандарти України);
- *міжгалузеві* (єдині) правила – ГСТУ (Галузеві стандарти України);
- *галузеві* – ГСТ (Галузеві стандарти);
- *підприємств* – СТП (стандарти підприємств), ССБП;
- *державні стандарти охорони праці*, які охоплюють, зокрема, будівельні норми та правила – ДБН і ДБНА, правила техніки безпеки та виробничої санітарії, інструкції, вказівки та керівні технічні матеріали, положення, поради та методичні вказівки (листи).

Рівень охорони праці залежить від якості нормативно-технічної документації, яка залежно від галузі розповсюдження поділяється на міжгалузеву документацію та документацію підприємств.

Міжгалузеві (єдині) правила, призначені для всіх галузей народного господарства, затверджуються Кабінетом Міністрів України або за його дорученням іншими державними органами спільно або за узгодженням профспілок.

Галузеві правила та норми з охорони праці, призначені для окремих галузей народного господарства, затверджуються міністерствами та відомствами й органами державного нагляду спільно (за узгодженням) із профспілками. Документи підприємства, інструкції і стандарти розробляються та затверджуються адміністрацією підприємства спільно з профспілковим комітетом.

Одним із важливих нормативних документів з охорони праці є *«Система стандартів безпеки праці» (ССБП)*, яка є комплексом взаємопов'язаних стандартів, спрямованих на забезпечення безпеки праці. Вимоги з охорони праці в нашій державі вперше систематизовано саме в ній. Системі ССБП присвоєно шифр «12». Вона складається з підсистем, які мають шифри від 0 до 3. Шифр «0» означає організаційно-методичні стандарти (основні положення, терміни, визначення). Шифр «1» – стандарти вимог і норм із різних видів небезпечних і шкідливих виробничих чинників. Шифр «2» – стандарти вимог безпеки до виробничого устаткування. Шифр «3» – стандарти вимог безпеки до виробничих процесів. Шифр «4» – стандарти вимог для захисту працюючих. Шифр «5» – стандарти вимог безпеки до будівель, споруд, будівельних об'єктів. Шифри «6–9» є резервними. Третій знак у позначенні стандартів – це порядковий номер у названій підсистемі (він позначається тризначним числом від 001 до 100). Четвертий знак – двозначне число, що означає рік затвердження та реєстрації документа.

Складова частина ССБП – це стандарти підприємств у системі безпеки праці. Ці стандарти мають не дублювати державні та галузеві стандарти ССБП.

Стандарти підприємства визначають організацію робіт з охорони праці на підприємстві, організацію навчання, інструктаж працюючих, порядок нагляду за об'єктами підвищеної небезпеки, порядок проведення аналізу причин травматизму, порядок внесення вимог безпеки в конструкторську та технологічну документацію підприємства, вимоги до організації забезпечення працюючих засобами захисту та експлуатації, порядок видачі та списання засобів індивідуального захисту, порядок їх отримання та випробування.

Упровадження стандартів залежить від відповідного методологічного забезпечення, тобто наявності методів, технічних засобів, правил і норм, які мають забезпечувати єдність і точність вимірювання, а також безпеку праці працівників.

На підприємствах організуються промислово-санітарні лабораторії, щоб до проведення вимірювань залучити спеціальні територіальні організації. Створення постійно діючої комісії та розроблення організаційно-технічних засобів – це найважливіші етапи створення стандартів безпеки праці у виробництві.

Розроблення організаційно-технічних заходів – це виявлення параметрів і показників, за якими об'єкт стандартизації не відповідає вимогам стандарту, та пошук засобів, які усувають цю невідповідність. Ця невідповідність виявляється шляхом вимірювання фактичних параметрів об'єкта стандартизації та порівняння цих параметрів із вимогами стандарту.

Стандарти підприємств (СТП) розробляються в такому порядку:

- 1) організація розроблення стандарту та складання технічного завдання;
- 2) складання проекту стандарту (першої редакції) та розсилання його зразків на опрацювання головним спеціалістам;
- 3) обробка відгуків головних спеціалістів;
- 4) опрацювання остаточної редакції проекту стандарту;
- 5) підготовка, узгодження та подання проекту стандарту на затвердження;
- 6) розгляд проекту стандарту, його затвердження та реєстрація;
- 7) видання стандарту.

Об'єктами стандартизації можуть бути технологічні машини та механізми, інструменти, технологічне оснащення, засоби індивідуального захисту, спеціальні огорожі, сигнали та надписи, організаційно-технологічна документація тощо.

Стандарт затверджується керівником після узгодження з профспілковим комітетом, крім того, складається акт його впровадження.

— § 3. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ПРАЦІ

Державна політика в галузі охорони праці визначається відповідно до Конституції України Верховною Радою України та спрямовується на створення належних, безпечних і здорових умов праці, запобігання нещасним випадкам та професійним захворюванням. Основні положення щодо державної політики в галузі охорони праці закріплено в Законі України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. № 2694-XII.

Державна політика в галузі охорони праці ґрунтується на низці основних принципів, які закріплено в статті 4 Закону України «Про охорону праці». Відповідно до цієї норми ця політика ґрунтується на вказаних нижче **принципах**.

1. *Принцип пріоритету життя і здоров'я працівників*, повної відповідальності роботодавця за створення належних, безпечних і здорових умов праці. Цей принцип закріплює важливість захисту життя та здоров'я працівників та встановлює відповідальність роботодавця у повному обсязі за порушення вимог щодо створення належних, безпечних і здорових умов праці.

2. *Принцип підвищення рівня промислової безпеки* шляхом забезпечення суцільного технічного контролю за станом виробництв, технологій і продукції, а також сприяння підприємствам у створенні безпечних та нешкідливих умов праці. Цей принцип запроваджує суцільний технічний контроль за станом виробництв, технологій і продукції з метою підвищення рівня промислової безпеки. Також він закріплює курс держави на стимулювання створення підприємствами безпечних та нешкідливих умов праці для працівників.

3. *Принцип комплексного виконання завдань з охорони праці* на основі загальнодержавної, галузевих і регіональних програм із цього питання та з урахуванням інших напрямків економічної та соціальної політики, досягнень у галузі науки і техніки й охорони довкілля. Цей принцип закріплює необхідність створення загальнодержавної, галузевих і регіональних програм з питань охорони праці та необхідність використання цих програм та інших напрямків економічної і соціальної політики, досягнень у галузі науки, техніки та охорони довкілля з метою створення максимально ефективного механізму охорони праці.

4. *Принцип соціального захисту працівників*, повного відшкодування шкоди особам, які постраждали від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань. Цей принцип закріплює необхідність відшкодування шкоди особам, які постраждали від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань у повному обсязі й обов'язковий соціальний захист всіх працівників.

5. *Принцип установлення єдиних вимог з охорони праці* для всіх підприємств та суб'єктів підприємницької діяльності незалежно від форм власності та видів діяльності. Цей принцип визначає необхідність створення єдиного переліку вимог з охорони праці для всіх підприємств та суб'єктів підприємницької діяльності та недопустимість винятків чи надання преференцій для окремих суб'єктів підприємницької діяльності.

6. *Принцип адаптації трудових процесів до можливостей працівника з урахуванням його здоров'я та психологічного стану.* Цей принцип означає необхідність урахування можливостей, здоров'я та психологічного стану працівника під час визначення його трудових обов'язків і трудових процесів підприємства в цілому.

7. *Принцип використання економічних методів управління охороною праці, участі держави у фінансуванні заходів щодо охорони праці, залучення добровільних внесків та інших надходжень на ці цілі, отримання яких не суперечить законодавству.* Цей принцип визначає необхідність фінансування державою та залучення нею добровільних внесків на здійснення заходів щодо охорони праці з використанням економічних методів управління охороною праці.

8. *Принцип інформування населення, проведення навчання, професійної підготовки і підвищення кваліфікації працівників з питань охорони праці.* Цей принцип прямо визначає важливість роботи з населенням і працівниками з метою їх навчання та підвищення рівня знань з питань охорони праці.

9. *Принцип забезпечення координації діяльності органів державної влади, установ, організацій та об'єднань громадян, що вирішують проблеми охорони здоров'я, гігієни та безпеки праці, а також співробітництва і проведення консультацій між роботодавцями і працівниками (їх представниками) та між усіма соціальними групами під час ухвалення рішень з охорони праці на місцевому та державному рівнях.* Цей принцип визначає необхідність координації діяльності всіх суб'єктів, що здійснюють діяльність у сфері охорони праці, а також необхідність співпраці між державними та місцевими органами влади, роботодавцями, працівниками й усіма соціальними групами населення.

10. *Принцип використання світового досвіду організації роботи щодо поліпшення умов і підвищення безпеки праці на основі міжнародного співробітництва.* Цей принцип установлює обов'язковість використання як позитивного, так і негативного іноземного досвіду у сфері охорони праці, а також закріплює важливість міжнародного співробітництва для забезпечення високого рівня охорони праці.

— § 4. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ ПРАЦІ

Стосовно **організаційних основ охорони праці** передусім слід визначити, що державне управління охороною праці в Україні відповідно до ст. 37 Закону України «Про охорону праці» здійснюють:

- Кабінет Міністрів України;
- Державний департамент (колишній держкомітет) України з нагляду за охороною праці;
- міністерства та інші центральні органи державної виконавчої влади;
- місцеві державні адміністрації, місцеві ради народних депутатів.

Кабінет міністрів України є вищим державним органом, що здійснює державне управління охороною праці в країні. Кабінет Міністрів забезпечує реалізацію державної політики в галузі охорони праці, затверджує національну програму поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища, визначає функції загальних і галузевих міністерств щодо охорони праці, а також порядок створення і використання фондів охорони праці. Для реалізації системи державного управління охороною праці при Кабінеті Міністрів була створена Національна рада з питань безпеки життєдіяльності населення.

Міністерство праці та соціальної політики України здійснює державну експертизу умов праці, визначає порядок і здійснює контроль за якістю і своєчасністю проведення атестації робочих місць на їх відповідність нормативним актам про охорону праці, бере участь у розробленні нормативних актів про охорону праці тощо.

Міністерство охорони здоров'я України розробляє гігієнічно обґрунтовані нормативи показників шкідливих факторів на робочих місцях і в межах робочої зони об'єктів, розробляє санітарні норми щодо нормативів і методик визначення показників шкідливих факторів, здійснює контроль за виконанням вимог гігієни праці та виробничого середовища, розробляє методику проведення атестацій робочих місць на їх відповідність нормативним актам про охорону праці та з оцінювання важкості роботи тощо.

Міністерство внутрішніх справ України здійснює єдину науково-технічну політику в галузі охорони праці, розробляє і реалізує комплексні заходи з поліпшення умов та охорони праці, здійснює методичне керівництво діяльністю підрозділів з охорони праці в системі МВС. Фінансує розроблення і перегляд нормативних актів про охорону праці, організує і контролює навчання і перевірку знань з питань охорони праці, здійснює внутрішньовідомчий контроль за станом охорони праці в МВС тощо. Для виконання цієї роботи в Міністерстві створено відповідну службу охорони праці.

До структури апарату МВС входить Департамент охорони здоров'я та реабілітації, що займається розробленням заходів щодо

охорони праці та заходів особистої безпеки для різних підрозділів і служб МВС.

Місцеві державні адміністрації та ради народних депутатів проводять роботу з охорони праці в межах підпорядкованих територій і забезпечують реалізацію державної політики в галузі охорони праці, формують міжгалузеві регіональні програми заходів з питань охорони праці, здійснюють контроль за дотриманням нормативних актів про охорону праці, створюють фонди охорони праці тощо. У цих органах створюються відповідні структурні підрозділи.

Відповідно до статті 38 «Органи державного нагляду за охороною праці» Закону України «Про охорону праці» державний нагляд за додержанням законів та інших нормативно-правових актів про охорону праці здійснюють:

- центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці;
- центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері ядерної та радіаційної безпеки;
- центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства у сферах пожежної і техногенної безпеки;
- центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення.

Діяльність органів державного нагляду за охороною праці регулюється цим законом, законами України «Про використання ядерної енергії і радіаційну безпеку», «Про пожежну безпеку», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», іншими нормативно-правовими актами та положеннями про ці органи, що затверджуються Президентом України.

Рішення *Державного комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду* з питань охорони праці, що належать до його компетенції, є обов'язковими до виконання всіма міністерствами, іншими центральними органами державної виконавчої влади, місцевими державними адміністраціями, місцевими радами народних депутатів та об'єктами народного господарства.

Управління галуззю охорони праці на кожному об'єкті здійснюється шляхом упровадження автономної системи управління охороною праці. Система управління охороною праці на об'єкті являє собою сукупність органів управління, які на підставі нормативних документів проводять постійну роботу з гарантування безпеки праці.

Суб'єктом управління в системі управління охороною праці на об'єкті є керівник (головний інженер) об'єкта, у підрозділах – керівник підрозділу. На них покладено такі основні функції управління охороною праці:

- прогнозування і планування робіт;
- контроль за станом охорони праці на об'єкті;
- організація і координація робіт;
- облік показників умов і показників праці;
- аналіз та оцінювання показників умов і показників праці;
- стимулювання робіт з удосконалення охорони праці.

Планування робіт з охорони праці має профілактичний характер і надає можливість рівномірно розподілити і вчасно здійснювати роботи і вживати заходів. Планування поділяється на перспективне, поточне й оперативне.

Контроль стану охорони праці на об'єкті здійснюється постійно і комплексно. До основних форм контролю належать такі: оперативний контроль, контроль служби охорони праці на об'єкті, громадський контроль, триступеневий контроль і відомчий контроль.

Оперативний контроль здійснюється керівником об'єкта і керівниками підрозділів за планом відповідно до функціональних обов'язків.

Контроль служби охорони праці на об'єкті здійснюється на постійній основі та проводиться в усіх підрозділах об'єкта.

Відповідно до статті 41 «Громадський контроль за дотриманням законодавства про охорону праці» Закону України «Про охорону праці» громадський контроль за дотриманням законодавства про охорону праці здійснюють професійні спілки чи їх об'єднання в особі своїх виборних органів і представників.

Уповноважені трудових колективів можуть вимагати від керівника структурного підрозділу припинення роботи, якщо створюється загроза життю чи здоров'ю працюючих, направляти обов'язкові для розгляду пропозиції, що стосуються поліпшення стану безпеки на робочих місцях.

Громадський контроль за станом умов праці й рівнем безпеки на об'єкті здійснюють також профспілки через свої виборні органи і представників. Профспілковий комітет має право направляти керівнику подання з будь-якого питання охорони праці і вимагати від нього аргументованої відповіді. Для виконання своїх функцій профспілковий комітет організує перевірки стану умов і безпеки праці, бере участь у формуванні розділу «Охорона праці» колективного договору, захищає інтереси членів профспілки під час розгляду конфліктних ситуацій тощо.

Громадським органом управління охороною праці на об'єкті є також комісія з питань охорони праці. Вона створюється на об'єктах усіх форм власності, де кількість працюючих перевищує 50 осіб, з метою ефективної взаємодії трудового колективу і керівництва об'єкта. До складу комісії входять фахівці з охорони праці, виробничої, юридичної та інших служб, а зі складу трудового колективу – працівники різних професій, повноважні представники робочого колективу та представники профспілки. Члени комісії виконують свої обов'язки, як правило, на громадських засадах. Рішення комісії мають рекомендаційний характер, але керівник у разі відмови виконувати рекомендації повинен дати аргументовану відповідь. Не рідше одного разу на рік комісія має звітувати на загальних зборах трудового колективу.

До основних завдань комісії з питань охорони праці підприємства (ст. 16 Закону України «Про охорону праці») належать такі:

- захист законних прав та інтересів трудового колективу;
- підготовка методів удосконалення безпеки праці на об'єкті, рекомендацій керівнику об'єкта, які сприятимуть зниженню рівня травматизму і профзахворювань;
- консультативні та практичні дії у разі виникнення трудового конфлікту з питань охорони праці між керівником об'єкта і трудовим колективом;
- підготовка пропозицій щодо оформлення трудового договору.

Відомчий контроль за станом охорони праці в галузях здійснюють міністерства і відомства. Роботи і заходи щодо охорони праці здійснюються постійно. Ці роботи охоплюють підтримку устаткування в робочому стані, видачу і правильне використання індивідуальних засобів захисту, проведення інструктажів з охорони праці, облаштування огорожень і засобів захисту тощо.

Облік, аналіз та оцінювання показників умов і показників праці здійснюються з метою зниження кількості травмованих і вироблення пропозицій щодо подальших заходів з охорони праці. Стимулювання робіт з удосконалення охорони праці покликано забезпечити зацікавленість працівників у гарантуванні безпечних умов праці. Стимулювання передбачає матеріальне і моральне заохочення (премії, нагороди, раціоналізаторство тощо).

Основним структурним підрозділом з охорони праці на об'єкті є *служба охорони праці* (відділ охорони праці).

Згідно зі статтею 44 «Відповідальність за порушення вимог щодо охорони праці» Закону України «Про охорону праці» за

порушення законів та інших нормативно-правових актів про охорону праці, створення перешкод у діяльності посадових осіб органів державного нагляду за охороною праці, а також представників профспілок, їх організацій та об'єднань винні особи притягаються до дисциплінарної, адміністративної, матеріальної чи кримінальної відповідальності згідно із законом.

Порушення, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення (КУпАП), тягнуть за собою покарання для громадян у вигляді штрафу від трьох до двадцяти мінімальних розмірів заробітної плати, а для посадових осіб – від восьми до двадцяти п'яти мінімальних розмірів заробітної плати чи виправні роботи з одночасним звільненням з посади на термін до одного року.

Кримінальний кодекс України (КК) також порушує питання охорони праці, про що йдеться у статтях № № 137, 172, 173, 175, 197, 206, 267, 270–276, 281, 286, 288, 291, 345, 346, 347, 348 і 363.

Згідно з КЗпП для проведення заходів з охорони праці підприємства (організації) виділяють у встановленому порядку засоби і необхідні матеріали. Витрачати ці засоби і матеріали на інші цілі заборонено.

З метою охорони праці КЗпП покладає на адміністрацію підприємств (установ), по-перше, проведення інструктажу робітників і службовців з техніки безпеки, виробничої санітарії, протипожежної охорони та інших правил охорони праці; по-друге, організацію роботи з професійного добору; по-третє, здійснення постійного контролю за дотриманням працівниками всіх вимог інструкцій з охорони праці.

Велику роль у гарантуванні безпеки праці відіграє *міжнародне співробітництво* в галузі охорони праці, яке надає можливість вивчати й узагальнювати досвід, поліпшувати умови і техніку безпеки праці, одержувати консультації закордонних експертів і здійснювати підготовку кадрів за кордоном. Основним координуючим органом у галузі охорони праці є *Міжнародна організація праці (МОП)*. Цю міжнародну організацію було створено в 1919 р., а з 1946 р. МОП є спеціалізованою організацією ООН. Україна стала членом МОП ще в 1954 р. Організація здійснює проекти в країнах-членах МОП. Наприклад, з 1996 р. реалізується проект МОП «Мобілізація підприємств і працівників на попередження зловживань шкідливими речовинами в країнах Центральної і Східної Європи».

— **ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ**

1. Предмет охорони праці.
2. Укажіть методи охорони праці.
3. Система законодавства з охорони праці.
4. Які основні відгалуження має предмет «Охорони праці» як комплексна соціально-технічна дисципліна?
5. Укажіть основні економічні методи управління охороною праці.
6. Які основні питання в галузі охорони праці розглядаються в Кодексі законів про працю?
7. З яких підсистем складається шифр Державного стандарту з охорони праці?
8. Назвіть основні принципи державної політики України в галузі охорони праці.

Рекомендовані джерела

1. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : вибр. наук. пр. / О. С. Власюк. – Київ : НІСД, 2016. – 528 с.
2. Голінько В. І. Основи охорони праці : підручник / В. І. Голінько. – 2-ге вид. – Дніпропетровськ : НГУ, 2014. – 271 с.
3. Охорона праці в діяльності органів ОВС України : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 288 с.

ТЕМА № 2. ГАРАНТІЇ ПРАВ НА ОХОРОНУ ПРАЦІ

§ 1. Права на охорону праці під час укладання трудового договору.

§ 2. Особливості охорони праці жінок, неповнолітніх, осіб з інвалідністю та людей похилого віку.

§ 3. Соціальні гарантії охорони праці.

— § 1. ПРАВА НА ОХОРОНУ ПРАЦІ ПІД ЧАС УКЛАДАННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ

Відповідно до глави 2 Закону України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. № 2694-ХІІ одним з основоположних прав кожної людини під час здійснення нею трудової діяльності є право на охорону праці під час укладання трудового договору (ст. 5 вказаного Закону). Інститут трудового договору є основою (базою) для виникнення трудових правовідносин, адже якщо немає договору, то немає і взаємних прав та обов'язків між працівником і роботодавцем. Трудовий договір поряд із централізованим законодавством визначає правовий статус осіб як учасників певної кооперації праці та як учасників відповідного трудового колективу. Головною метою його існування та функціонування є створення організаційних і правових умов для забезпечення ефективного використання трудового потенціалу кожної окремо взятої особи-працівника, що, у свою чергу, відображається на якості та ефективності діяльності підприємства в цілому.

Відповідно до Кодексу законів про працю України **трудоий договір** – «це угода між працівником і власником підприємства, установи чи організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечити умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором та угодою сторін». Трудова діяльність, яка здійснюється в межах трудового договору, має такі правові ознаки:

- праця не є юридично самостійною, вона здійснюється в межах певного підприємства, організації чи установи (юридичної особи) або у фізичної особи;
- найманий працівник використовує не особисті засоби виробництва, а ті, які перебувають у власності роботодавця;
- будь-які рішення та дії здійснюються не на свій підприємницький ризик, а відповідно до вказівок та розпоряджень роботодавця чи уповноважених ним осіб під гарантоване отримання заробітної плати;
- трудові функції обмежуються межами договору;
- праця нормується відповідно до визначеного робочого часу;
- заробітна плата отримується в терміни, встановлені законодавством;
- працедавець забезпечує гарантії у випадках, визначених законодавством, а також здійснює соціальне страхування.

Щодо умов укладення трудового договору слід зазначити, що він укладається, як правило, в письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим у таких випадках:

- 1) під час організованого набору працівників;
- 2) в разі укладення трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;
- 3) у разі укладення контракту;
- 4) у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору у письмовій формі;
- 5) у разі укладення трудового договору з неповнолітнім;
- 6) у разі укладення трудового договору з фізичною особою;
- 7) в інших випадках, передбачених законодавством України.

Уклавши трудовий договір, власник не лише використовує працю працівника, але й бере на себе зобов'язання з надання певних гарантій і пільг, а також з участі в соціальному забезпеченні працівника. В умовах цивільно-правової угоди соціальна діяльність власника обмежується лише витратами на внески на соціальне страхування. У трудових правовідносинах роботодавець має дисциплінарну владу стосовно працівника. За здійснення дисциплінарного проступку, що призвів до заподіяння майнової шкоди підприємству, власник має право притягти працівника до матеріальної відповідності й самостійно зробити стягнення у розмірі, передбаченому законодавством.

Традиційно в науковій літературі виділяють такі етапи оформлення трудового договору:

- 1) подача працівником заяви про прийняття на роботу з наданням усіх необхідних документів;
- 2) візи відповідних посадових осіб і резолюція власника або посадової особи, що має право прийняття на роботу;
- 3) видання власником або уповноваженим ним органом наказу про зарахування працівника на роботу на основі досягнутої угоди;
- 4) пред'явлення наказу працівнику під розписку;
- 5) внесення в трудову книжку запису про прийняття на роботу, що містить усі необхідні елементи оформлення трудової книжки працівникам, які поступають на роботу вперше, видача робітникам, а також службовцям, праця яких оплачується відрядно, розрахункових книжок;
- 6) ознайомлення власником або уповноваженим ним органом працівника із записом у трудовій книжці під розписку в особистій картці.

Вищезазначений перелік є шаблонним, але його дотримання не є обов'язковим. Умови трудового договору не можуть містити положення, які не відповідають законодавству про охорону праці, а також погіршують становище працівника порівняно з чинним законодавством. Такі умови визнаються недійсними. Але роботодавець має право за рахунок власних коштів установлювати додаткові порівняно із законодавством трудові та соціально-побутові пільги для працівників.

Слід зазначити, що до початку роботи за укладеним трудовим договором власник або уповноважений ним орган зобов'язаний: 1) роз'яснити працівникові його права й обов'язки та проінформувати під розписку про умови праці, наявність на робочому місці, де він працюватиме, небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, та можливі наслідки їх впливу на здоров'я, його права на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до чинного законодавства і колективного договору; 2) ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором; 3) визначити працівникові робоче місце, забезпечити його необхідними для роботи засобами; 4) проінструментувати працівника з техніки безпеки, виробничої санітарії, гігієни праці та протипожежної охорони.

Зміст трудового договору становить сукупність умов, що визначають взаємні права й обов'язки сторін. У цей зміст входять умови, встановлені як самими сторонами, так і нормативно-правовими актами про працю. Залежно від їх важливості умови трудового договору поділяють на загальні й факультативні.

Загальними є умови трудового договору про: а) місце роботи; б) трудову функцію; в) оплату праці; г) час початку дії трудового договору та його строк.

Факультативні умови є додатковими, їх відсутність не свідчить про неповний зміст трудового договору, але якщо сторони побажали їх установити і внесли в трудовий договір, вони є обов'язковими для сторін за умови, що вони не суперечать законодавству і нормативним угодам. Невиконання факультативних умов може призвести до трудового спору та їх захисту з боку держави. До додаткових умов слід віднести такі: угоду про надання житлової площі, забезпечення дитини працівника місцем у дошкільному закладі, що є на підприємстві, встановлення випробувального терміну під час прийняття на роботу, заохочення, особливі умови праці, особливі умови оплати праці тощо.

Залежно від сфери, в якій здійснює трудову діяльність працівник, права на охорону праці можуть закріплюватись як у загальних, так і в спеціальних умовах трудового договору.

Працівникові не можна пропонувати роботу, яка за медичним висновком протипоказана йому за станом здоров'я. До виконання робіт підвищеної небезпеки й тих, що потребують професійного добору, допускаються особи за наявності висновку психофізіологічної експертизи. Усі працівники згідно із законом підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності.

Визначення в трудовому договорі прав працівників у разі укладання трудового договору має важливе значення, адже це в подальшому суттєво впливає на процес їх трудової діяльності. Так, наприклад, працівник має право відмовитися від дорученої роботи, якщо створилася виробнича ситуація, небезпечна для його життя чи здоров'я, для людей, які його оточують, або для виробничого середовища чи довкілля. Він зобов'язаний негайно повідомити про це безпосереднього керівника або роботодавця. Факт наявності такої ситуації за необхідності підтверджується спеціалістами з охорони праці підприємства за участю представника профспілки, членом якої він є, або уповноваженої працівниками особи з питань охорони праці (якщо професійна спілка на підприємстві не створювалася), а також страхового експерта з охорони праці.

За період простою з причин, які виникли не з вини працівника, за ним зберігається середній заробіток. Працівник має право розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо роботодавець не

виконує вимоги законодавства про охорону праці й не додержується умов колективного договору з цих питань. У цьому разі працівникові виплачується вихідна допомога в розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше тримісячного заробітку.

Працівника, який за станом здоров'я відповідно до медичного висновку потребує надання легшої роботи, роботодавець повинен перевести за його згодою на таку роботу на термін, зазначений у медичному висновку, і в разі потреби встановити скорочений робочий день та організувати проведення навчання працівника з набуття іншої професії відповідно до законодавства. На час зупинення експлуатації підприємства, цеху, дільниці, окремого виробництва або устаткування органом державного нагляду за охороною праці чи службою охорони праці за працівником зберігаються місце роботи, а також середній заробіток.

Працівникам, зайнятим на роботах із важкими і шкідливими умовами праці, надається право на додаткові пільги і компенсації. Вони безкоштовно забезпечуються лікувально-профілактичним харчуванням, молоком або рівноцінними харчовими продуктами, мають право на оплачувані перерви санітарно-оздоровчого призначення, скорочення тривалості робочого часу, додаткову оплачувану відпустку та інші пільги і компенсації, що надаються в передбаченому законодавством порядку. Власник також може за свої кошти додатково встановлювати за колективним договором (трудоим договором) працівникам пільги і компенсації, не передбачені чинним законодавством. Гарантійною нормою є також те, що на власника покладається обов'язок безкоштовної видачі працівникам спецодягу, інших засобів індивідуального захисту, мийних і знешкоджуючих засобів, а якщо працівник був змушений придбати їх за власні кошти – компенсувати йому витрати.

— § 2. ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ ПРАЦІ ЖІНОК, НЕПОВНОЛІТНІХ, ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ТА ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

Конституція України закріплює низку прав та гарантій для всіх, хто працює. Згідно зі статтею 43 Конституції України кожен має право на працю, що передбачає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Охорона праці в сучасних умовах характеризується поєднанням загальних і спеціальних підходів до правового регулювання. Оскільки вітчизняна економіка традиційно досить широко використовує

працю жінок, неповнолітніх, осіб з інвалідністю та осіб похилого віку, правовому регулюванню охорони їх праці завжди надавалось велике значення, що зумовлено турботою про них держави. Щоб жінка-працівниця, неповнолітній, особа з інвалідністю чи особа похилого віку могли однаково з іншими здійснювати своє право на свободу праці й мати інші основні трудові права, для них законодавець установлює чітку різницю в правовому регулюванні, захищаючи ці найбільш соціально уразливі категорії від шкідливих чинників виробництва шляхом закріплення для них пільг, компенсацій та гарантій спеціальними нормами. Здебільшого це пов'язано з об'єктивною необхідністю врахування фізіологічних особливостей зазначених категорій працівників. Насамперед заслуговують на увагу такі критерії, як вік, стан здоров'я, специфічний характер умов праці, фізичні вади тощо.

Охорона праці окремих категорій працівників – це гарантована державою система прав, обов'язків і гарантій з питань охорони праці та здоров'я окремих категорій працівників, які з об'єктивних обставин повною мірою не є конкурентоспроможними на ринку праці, через що потребують додаткового правового регулювання своїх трудових та пов'язаних з ними відносин. Охорона праці вказаних категорій працівників передбачає врахування особливостей процесу праці, режиму роботи, стимулювання праці, забезпечення охорони життя, здоров'я тощо.

До основних категорій працівників, які потребують додаткової уваги та правової захищеності на ринку праці з боку держави, належать такі: 1) жінки; 2) неповнолітні; 3) особи з інвалідністю; 4) люди похилого віку тощо.

Особливості охорони праці жінок

Відповідно до статті 24 Конституції України чоловіки і жінки мають рівні права і свободи та рівні можливості щодо їх реалізації.

Свідченням пріоритетності становлення в Україні суспільства гендерної рівності як умови реалізації демократії європейського зразка і створення повноцінного громадянського суспільства є ухвалення у 2005 р. Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», метою якого є досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення їх рівних прав і можливостей, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією та законами України.

Диференціація правового регулювання трудової діяльності жінок відбувається з урахуванням таких факторів: а) фізіологічні особливості жіночого організму, пов'язані з функцією материнства; б) стан активного материнства; в) соціальна роль жінки-матері з виховання малолітніх дітей.

Ураховуючи фізіологічні особливості жіночого організму, законодавство про працю передбачає низку обмежень у виконанні певних робіт (наприклад, залучення жінок до робіт у нічну пору не допускається, за винятком тих галузей народного господарства, де це викликається особливою необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід), а стосовно деяких робіт установлює жінкам пільги і переваги.

Виходячи зі змісту положень норм Конституції України (ст. 43), глави XII Кодексу законів про працю України, норм Закону України «Про охорону праці» та інших, доцільно насамперед виділити випадки заборони застосування праці жінок і випадки обмеження застосування праці жінок, пільги та гарантії вагітним жінкам та жінкам, які мають дітей.

Роботодавець зобов'язаний як щодо жінок, так і щодо чоловіків: а) вживати заходів зі створення безпечних умов праці для життя і здоров'я; б) створювати умови праці, які б дозволяли здійснювати трудову діяльність на рівній основі.

До випадків заборони застосування праці жінок належать такі.

1. Забороняється застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, крім деяких підземних видах робіт (нефізичних робіт або робіт із санітарного та побутового обслуговування).

Перелік важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок, затверджено наказом Міністерства охорони здоров'я України від 20 грудня 1993 р. № 256. До цього Переліку належать металообробка, будівельні, монтажні та ремонтно-будівельні роботи, гірничі роботи, геологорозвідувальні й топографо-геодезичні роботи, буріння свердловин, видобуток нафти і газу, чорна та кольорова металургія, ремонт обладнання електростанцій і мереж, виробництво абразивів, електротехнічне виробництво тощо.

2. Забороняється залучення жінок до підймання і переміщення важких речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Граничні норми підймання і переміщення важких речей жінками затверджено наказом Міністерства охорони здоров'я України від 10 грудня 1993 р. № 243. Гранично допустима вага вантажу в

разі: а) підймання і переміщення вантажів за умов чергування з іншою роботою (до двох разів на годину) становить 10 кг; б) підймання і переміщення вантажів постійно протягом робочої зміни – 7 кг. Сумарна вага вантажу, який переміщується протягом кожної години робочої зміни, не має перевищувати: а) з робочої поверхні – 350 кг; б) з підлоги – 175 кг.

3. Не допускається залучення до робіт у нічну пору, до надурочних робіт і робіт у вихідні дні і направлення у відрядження вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до 3-х років.

До випадків обмеження праці жінок належать такі:

1) залучення жінок до робіт у нічну пору не допускається, за винятком тих галузей економіки, де це зумовлюється необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід; зазначені обмеження не поширюються на жінок, які працюють на підприємствах, де зайняті лише члени однієї сім'ї;

2) жінки, що мають дітей віком від трьох до 14-ти років або дітей-інвалідів, не можуть бути залучені до надурочних робіт або направлятись у відрядження без їх згоди.

Трудове законодавство передбачає також *пільги та гарантії працюючим вагітним жінкам*.

1. Вагітним жінкам відповідно до медичного висновку знижуються норми виробітку чи норми обслуговування, або їх переводять на іншу роботу, яка є легшою і виключає вплив несприятливих виробничих факторів, із збереженням середнього заробітку за попередньою роботою. До вирішення питання про надання вагітній жінці відповідно до медичного висновку іншої роботи, яка є легшою і виключає вплив несприятливих виробничих факторів, вона підлягає звільненню від роботи із збереженням середнього заробітку за всі пропущені внаслідок цього робочі дні за рахунок підприємства, установи чи організації. Якщо заробіток на легшій роботі є вищим, ніж той, який вона отримувала до переведення, їй виплачується фактичний заробіток.

2. На підставі медичного висновку жінкам надається оплачувана відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі народження двох і більше дітей та у разі ускладнення пологів – 70) календарних днів після пологів, починаючи з дня пологів. Тривалість відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами обчислюється сумарно і становить 126 календарних днів (140 календарних днів – у разі народження двох і більше дітей та у разі ускладнення пологів). Жінкам, віднесеним до 1–4 категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, надається

оплачувана відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 180 календарних днів (90 – до пологів та 90 – після пологів). Відпустка надається жінкам повністю незалежно від кількості днів, фактично використаних до пологів.

3. У разі надання жінкам відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами роботодавець зобов'язаний за заявою жінки приєднати до неї щорічні основну і додаткову відпустки незалежно від тривалості її роботи на цьому підприємстві, в установі чи організації в поточному робочому році.

4. Забороняється відмовляти жінкам у прийнятті на роботу і знижувати їм заробітну плату з мотивів, пов'язаних із вагітністю. У разі відмови у прийнятті на роботу зазначеним категоріям жінок роботодавець зобов'язаний повідомляти їм причини відмови у письмовій формі.

5. Звільнення вагітних жінок з ініціативи роботодавця не допускається, крім випадків повної ліквідації підприємства, установи чи організації, коли допускається звільнення з обов'язковим працевлаштуванням. Обов'язкове працевлаштування зазначених жінок здійснюється також у випадках їх звільнення після закінчення строкового трудового договору. На період працевлаштування за ними зберігається середня заробітна плата, але не більше трьох місяців з дня закінчення строкового трудового договору.

6. Роботодавець повинен у разі необхідності видавати вагітним жінкам путівки до санаторіїв та будинків відпочинку безкоштовно або на пільгових умовах, а також надавати їм матеріальну допомогу.

Законодавство України закріплює зазначені нижче *пільги та гарантії жінкам, які мають дітей*.

1. Жінки, які мають дітей віком до трьох років, у разі неможливості виконання попередньої роботи переводяться на іншу роботу із збереженням середнього заробітку за попередньою роботою до досягнення дитиною трирічного віку. Якщо заробіток на легшій роботі є вищим, ніж той, що вони отримували до переведення, їм виплачується фактичний заробіток.

2. За бажанням жінки їй надається відпустка по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку з виплатою за ці періоди допомоги відповідно до законодавства. Підприємства, установи та організації за рахунок власних коштів можуть надавати жінкам частково оплачувану відпустку та відпустку без збереження заробітної плати для догляду за дитиною більшої тривалості. Відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею віку трьох років не надається, якщо дитина перебуває на державному утриманні.

У разі якщо дитина потребує домашнього догляду, жінці в обов'язковому порядку надається відпустка без збереження заробітної плати тривалістю, визначеною у медичному висновку, але не більш як до досягнення дитиною шестирічного віку.

Відпустка для догляду за дитиною зараховується як до загального, так і до безперервного стажу роботи і до стажу роботи за спеціальністю. До стажу роботи, що дає право на щорічну відпустку, час цих відпусток не зараховується.

3. За бажанням жінки у період перебування її у відпустці для догляду за дитиною вона може працювати на умовах неповного робочого часу або вдома (ст. 178, 179 КЗпП України). При цьому за нею зберігається право на одержання допомоги в період відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку.

Жінкам, які мають дітей віком до півтора року, надаються, крім загальної перерви для відпочинку і харчування, додаткові перерви для годування дитини. Ці перерви надаються не рідше ніж через три години тривалістю не менше тридцяти хвилин кожна. За наявності двох і більше грудних дітей тривалість перерви встановлюється не менше години.

Строки і порядок надання перерв устанавлюються роботодавцем за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи чи організації і з урахуванням бажання матері.

Перерви для годування дитини зараховуються в робочий час та оплачуються за середнім заробітком;

4. Забороняється відмовляти жінкам у прийнятті на роботу і знижувати їм заробітну плату з мотивів, пов'язаних з наявністю дітей віком до трьох років, а одиноким матерям – з наявністю дитини віком до 14-ти років або дитини-інваліда.

У разі відмови у прийнятті на роботу зазначеним категоріям жінок роботодавець зобов'язаний повідомляти їм причини у письмовій формі. Відмову у прийнятті на роботу може бути оскаржено у судовому порядку.

5. Звільнення жінок, які мають дітей віком до трьох років (до шести років – у випадках, передбачених чинним законодавством), одиноких матерів за наявності дитини віком до 14-ти років або дитини-інваліда з ініціативи роботодавця не допускається, крім випадків повної ліквідації підприємства, установи чи організації, коли допускається звільнення з обов'язковим працевлаштуванням. Обов'язкове працевлаштування зазначених жінок здійснюється також у випадках їх звільнення після закінчення строкового трудового договору.

На період працевлаштування за ними зберігається середня заробітна плата, але не більше трьох місяців з дня закінчення строкового трудового договору.

6. Жінці, яка працює і має двох або більше дітей віком до 15-ти років чи дитину з інвалідністю або яка усиновила дитину, матері особи з інвалідністю з дитинства підгрупи А І групи, одинокій матері, батьку дитини або особи з інвалідністю з дитинства підгрупи А І групи, який виховує їх без матері (зокрема, у разі тривалого перебування матері в лікувальному закладі), а також особі, яка взяла під опіку дитину або особу з інвалідністю з дитинства підгрупи А І групи, чи одному із прийомних батьків надається щорічно додаткова оплачувана відпустка тривалістю десять календарних днів без урахування святкових і неробочих днів (ст. 73 КЗпП України).

За наявності декількох підстав для надання цієї відпустки її загальна тривалість не може перевищувати 17-ти календарних днів.

7. Роботодавець повинен у разі необхідності видавати жінкам, які мають дітей віком до 14-ти років або дітей-інвалідів, путівки до санаторіїв та будинків відпочинку безкоштовно або на пільгових умовах, а також надавати їм матеріальну допомогу.

Особливості охорони праці неповнолітніх осіб

Молодіжна політика з перших років незалежності України стала одним з найважливіших напрямків діяльності органів державної влади. Особливості охорони праці неповнолітніх працівників доцільно розглядати окремо під час прийняття на роботу, під час роботи та в разі звільнення з роботи.

Неповнолітніми відповідно до ч. 1 ст. 187 гл. XIII Кодексу законів про працю України визнаються особи, які не досягли вісімнадцяти років. У трудових правовідносинах вони прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток і деяких інших умов праці користуються пільгами, установленими законодавством України. Неповнолітні мають рівне з іншими громадянами право на працю.

Цивільне законодавство України (ч. 1 ст. 32 Цивільного кодексу України) встановлює, що неповнолітніми вважаються фізичні особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Неповнолітньою працюючою молоддю як особливим суб'єктом трудового права визнають соціально-демографічну групу населення України віком до 18-ти років, яка відрізняється від інших груп за віком, публічно-правовим становищем і наявністю додаткових трудових пільг і гарантій, які надаються державою в процесі здійснення ними трудової діяльності з урахуванням віку, статі, стану здоров'я та умов праці.

Під час прийняття на роботу трудове законодавство встановлює певні *гарантії*, які допомагають захистити трудові права неповнолітньої особи під час працевлаштування.

1. Вік, з якого допускається прийняття на роботу. Трудове законодавство України встановлює вік, з якого допускається прийняття на роботу неповнолітніх. Згідно зі статтею 188 КЗпП України праця осіб молодше 14-ти років не допускається взагалі за жодних підстав. За загальним правилом прийняття та роботу осіб, молодших 16-ти років, не допускається. Як виняток, за згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть прийматись на роботу особи, які досягли 15-ти років. Для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, що досягли 14-річного віку, за згодою одного з батьків або особи, що його замінює.

2. Облік працюючих неповнолітніх – на кожному підприємстві, в установі чи організації має вестись спеціальний облік неповнолітніх працівників із зазначенням дати їх народження.

3. Обов'язковий медичний огляд – неповнолітні особи приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення 21-го року, щороку мають проходити обов'язковий медичний огляд.

4. Обов'язкова письмова форма трудового договору – в разі укладення трудового договору з неповнолітнім обов'язковим є додержання письмової форми.

5. Гарантія у разі встановлення випробувального терміну – випробування не встановлюється у разі прийняття на роботу неповнолітніх осіб.

Під час роботи неповнолітні працівники користуються деякими гарантіями, передбаченими трудовим законодавством, що допомагають зберегти та захистити здоров'я зазначеної групи працівників від шкідливого впливу на нього та здійснити охорону праці на належному рівні. До них належать такі:

– забороняється застосування праці неповнолітніх осіб на важких роботах і на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах; Перелік важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх, затверджено наказом Міністерства охорони здоров'я України від 31 березня 1994 р. № 46;

– забороняється залучати неповнолітніх до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні

норми; граничні норми підіймання і переміщення важких речей неповнолітніми затверджено наказом Міністерства охорони здоров'я України від 22 березня 1996 р. № 59, також підлітків забороняється призначати на роботи, пов'язані виключно з підійманням, утриманням або переміщенням важких речей; до роботи, що потребує підіймання та переміщення важких речей, допускаються підлітки, які не мають медичних протипоказань, що засвідчено відповідним лікарським свідоцтвом, до тривалої роботи з підіймання та переміщення важких речей підлітки до 15-ти років не допускаються;

– робота підлітків з вантажами не має становити більше 1/3 робочого часу;

– роботодавець зобов'язаний за свої кошти організувати проведення попереднього (під час прийняття на роботу) і періодичних (протягом трудової діяльності) медичних оглядів працівників, зайнятих на важких роботах, роботах із шкідливими чи небезпечними умовами праці або таких, де є потреба у професійному доборі, а також щорічного обов'язкового медичного огляду осіб віком до 21-го року;

– забороняється залучати неповнолітніх працівників до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні;

– скорочена тривалість робочого часу встановлюється: а) для працівників віком від 16-ти до 18-ти років – 36 годин на тиждень; б) для осіб віком від 15-ти до 16-ти років (учнів віком від 14-ти до 15-ти років, які працюють у період канікул) – 24 години на тиждень; тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу для осіб відповідного віку;

– для неповнолітніх працівників норми виробітку встановлюються, виходячи з норм виробітку для дорослих працівників пропорційно скороченому робочому часу для неповнолітніх осіб;

– заробітна плата працівникам молодше 18-ти років за скороченої тривалості щоденної роботи виплачується в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій у разі повної тривалості щоденної роботи; праця неповнолітніх працівників, допущених для відрядних робіт, оплачується за відрядними розцінками, встановленими для дорослих працівників, з доплатою за тарифною ставкою за час, на який тривалість їх щоденної роботи скорочується порівняно з тривалістю щоденної роботи дорослих працівників; оплата праці учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, які працюють у вільний від навчання час, провадиться пропорційно відпрацьованому часу

або залежно від виробітку; підприємства можуть встановлювати учням доплати до заробітної плати;

– щорічні відпустки неповнолітнім працівниками надаються для них у зручний для них час; мінімальна тривалість відпустки має становити не менше 31-го календарного дня; щорічні відпустки неповнолітнім працівникам повної тривалості у перший рік роботи надаються за їх заявою до настання шестимісячного терміну безперервної роботи на цьому підприємстві, в установі чи організації; ненадання щорічної відпустки особам віком до 18-ти років протягом робочого року забороняється, це означає, що заміна неповнолітнім усіх видів відпусток грошовою компенсацією не допускається.

Щодо звільнення неповнолітніх трудове законодавство України закріплює вказані нижче гарантії, які допомагають захистити трудові права неповнолітньої особи при звільненні.

1. Звільнення неповнолітніх працівників молодше вісімнадцяти років з ініціативи власника або уповноваженого ним органу допускається, крім додержання загального порядку звільнення, тільки за згодою служби у справах дітей. При цьому звільнення з підстав, зазначених в п. 1 (змін в організації виробництва і праці, серед іншого ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності кадрів або штату працівників), п. 2 (виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню цієї роботи, а так само в разі скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці) і п. 6 (поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу) ст. 40 Кодексу законів про працю України, здійснюється лише у виняткових випадках і не допускається без працевлаштування.

2. Батьки, усиновителі і піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено обов'язок щодо нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, зокрема і строкового, якщо продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього працівника або порушує його законні інтереси.

Особливості охорони праці осіб з інвалідністю

Особливу категорію працівників, що потребують разом із загальними заходами забезпечення нормальних умов праці ще й спеціальних, становлять інваліди. Законодавство України з питань

реабілітації осіб з інвалідністю ґрунтується на Конституції України, на Основах законодавства України про охорону здоров'я, законах України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я», «Про державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії», «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» та «Про соціальні послуги» і на інших нормативно-правових актах, що регулюють правовідносини в зазначеній сфері, а також на міжнародних договорах України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 р. має на меті забезпечення інвалідам, незалежно від їхнього віку та характеру і походження їхньої інвалідності, ефективного здійснення права на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства. Держави-учасниці цієї хартії зобов'язуються вжити необхідних заходів для забезпечення інвалідам орієнтування, освіти та професійної підготовки, коли це можливо, у межах загальних програм або, коли це видається неможливим, у державних або приватних спеціалізованих закладах; сприяти доступові їх до роботи всіма засобами, які можуть заохочувати роботодавців приймати на роботу інвалідів та утримувати їх у звичайному виробничому середовищі та пристосовувати умови праці до потреб інвалідів, або, коли це видається неможливим у зв'язку з інвалідністю, шляхом облаштування чи створення спеціальних робочих місць з урахуванням ступеня інвалідності. У деяких випадках такі заходи можуть вимагати використання спеціалізованих служб працевлаштування та надання допомоги; сприяти їх усебічній соціальній інтеграції та участі в житті суспільства, зокрема шляхом вжиття заходів, включно з технічною допомогою, спрямованих на усунення перешкод для спілкування і пересування, що надають доступ до транспорту, житла, культурної діяльності та відпочинку.

Відповідно до статті 2 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» **інвалідом** визнається особа із стійким розладом функцій організму, що під час взаємодії із зовнішнім середовищем може призвести до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист.

Схоже за змістом визначення міститься і в Законі України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні». Загальні положення закріплюють, що *особа з інвалідністю* – повнолітня особа зі стійким обмеженням життєдіяльності, якій у порядку, визначеному законодавством, встановлено інвалідність (ст. 1).

Залежно від ступеня стійкого розладу функцій організму, зумовленого захворюванням, травмою (її наслідками) або вродженими вадами, та можливого обмеження життєдіяльності під час взаємодії із зовнішнім середовищем унаслідок втрати здоров'я особі, визнаній особою з інвалідністю, встановлюють групу інвалідності: першу (I), другу (II) або третю (III).

Підставою для встановлення I групи інвалідності є стійкі, значно вираженої тяжкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, травмою або вродженим дефектом, що призводять до значного обмеження життєдіяльності людини, неспроможності до самообслуговування і зумовлюють потребу в постійному, що не регулюється, сторонньому нагляді, догляді чи допомозі.

Підставою для встановлення II групи інвалідності є стійкі, вираженої тяжкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, травмою або вродженим дефектом, що призводять до значного обмеження життєдіяльності людини за збереженої здатності до самообслуговування та не зумовлюють необхідності в постійному сторонньому нагляді, догляді чи допомозі.

Підставою для встановлення III групи інвалідності є стійкі, помірної тяжкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, наслідками травм або вродженими дефектами, що призвели до помірно вираженого обмеження життєдіяльності, серед іншого працездатності, які потребують соціальної допомоги і соціального захисту.

Переогляд інвалідів з нестійкими, зворотними морфологічними змінами та порушеннями функцій органів і систем організму з метою визначення ефективності відновного лікування та реабілітаційних заходів, стану здоров'я і ступеня соціальної адаптації проводиться через 1–3 роки.

Медико-соціальна експертиза осіб з обмеженнями повсякденного функціонування та осіб з інвалідністю здійснюється медико-соціальними експертними комісіями, а дітей – лікарсько-консультативними комісіями лікувально-профілактичних закладів. Рішення МСЕК може бути оскаржено у вищій МСЕК, Міністерство охорони здоров'я та суд.

Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» закріплює, що основними завданнями законодавства України з питань реабілітації осіб з інвалідністю є такі: а) створення умов для усунення обмежень життєдіяльності осіб з інвалідністю, відновлення і компенсації їх порушених або втрачених здатностей до побутової, професійної чи суспільної діяльності; б) визначення основних

завдань системи реабілітації осіб з інвалідністю, видів і форм реабілітаційних заходів; в) розмежування повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування; г) регламентування матеріально-технічного, кадрового, фінансового та наукового забезпечення системи реабілітації осіб з інвалідністю; г) структурно-організаційне забезпечення державної соціальної політики стосовно осіб з інвалідністю і дітей з інвалідністю; д) сприяння залученню громадських організацій осіб з інвалідністю до реалізації державної політики у цій сфері.

Реабілітаційний процес містить у собі такі складові: а) заходи з реабілітації у сфері охорони здоров'я, протезування, ортезування, санаторно-курортного лікування; б) медико-соціальна, соціальна, психологічна, психолого-педагогічна, професійна, трудова і фізкультурно-спортивна реабілітація, соціальна адаптація; в) забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення; г) освіта, професійна орієнтація, сприяння в працевлаштуванні, виробнича адаптація; г) фізкультурно-спортивні заходи, оздоровлення.

Згідно з ч. 2 ст. 188-1 КУпАП невиконання посадовою особою, яка користується правом приймати на роботу і звільняти з роботи, фізичною особою, яка використовує працю на умовах трудового договору, нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю, неподання до Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю звіту про зайнятість та працевлаштування осіб з інвалідністю тягнуть за собою накладення штрафу від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Для підприємств, серед іншого підприємств громадських організацій інвалідів і фізичних осіб, що використовують найману працю, встановлюється норматив робочих місць для працевлаштування інвалідів у розмірі чотирьох відсотків середньооблікової кількості штатних працівників облікового складу на рік, а якщо працює від 8-ти до 25-ти осіб – у кількості одного робочого місця.

У випадках, передбачених законодавством, на роботодавця покладається обов'язок: а) організувати навчання, перекваліфікацію і працевлаштування осіб з інвалідністю відповідно до медичних рекомендацій; б) створити пільгові умови праці; в) встановити на прохання таких осіб неповний робочий день або неповний робочий тиждень.

Робота осіб з інвалідністю у нічну пору і залучення їх до надурочних робіт можуть дозволятися лише за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям.

Особливості охорони праці людей похилого віку

Важливість використання трудового потенціалу літніх людей особливо зростає в умовах скорочення контингенту населення працездатного віку та нечисленності поколінь, які вступають на ринок праці й починають трудову кар'єру, порівняно з чисельністю поколінь, які виходять на пенсію та покидають ринок праці. Дефіцит робочої сили, спричинений демографічним старінням, неможливо повністю компенсувати залученням працівників-мігрантів чи аутсорсингом; заходи, спрямовані на стимулювання народжуваності, мають дуже обмежений та віддалений ефект і водночас протидіють підвищенню рівня зайнятості жінок. За цих умов підвищення економічної активності літніх людей стає найперспективнішим напрямком політики.

Кодекс законів про працю України реалізує право громадян України на працю, включно з правом на вільний вибір професії, роду занять і роботи. Працівники реалізують право на працю шляхом укладення трудового договору про роботу на підприємстві, в установі чи організації або з фізичною особою. Сторонами трудового договору є працівник та власник підприємства, установи чи організації або уповноважений ним орган чи фізична особа. Відповідно до статті 2-1 Кодексу законів про працю України забороняється будь-яка дискримінація у сфері праці, зокрема порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників залежно від віку.

Наразі єдиним нормативним актом найвищого міжнародного рівня зі специфічних питань зайнятості літніх працівників є Рекомендація МОП 1980 р. (№ 162), яка наголошує, що проблеми літніх працівників слід вирішувати шляхом розроблення комплексної, добре збалансованої стратегії повної зайнятості та соціальної політики, зважаючи на потреби всіх вікових груп населення таким чином, щоб вирішення проблем однієї групи не погіршувало становища інших.

Рекомендація закликає до запобігання дискримінації, забезпечення рівних можливостей і ставлення до літніх працівників (порівняно з іншими працівниками), зокрема у таких сферах: а) доступ до послуг з професійної орієнтації та працевлаштування; б) доступ з урахуванням індивідуальних навичок, кваліфікації та досвіду до зайнятості у суспільному чи приватному секторі (за вибором), можливостей професійного навчання, підвищення кваліфікації, перекваліфікації; оплачуваної навчальної відпустки й участі у розподілі трудових обов'язків та завдань; в) гарантії зайнятості, передбачені

національним законодавством та практикою щодо припинення трудових відносин; г) винагорода за працю рівної міри; г) заходи соціального захисту; д) умови праці, включно із заходами безпеки та гігієни праці; е) доступ до житлових, соціальних і медичних послуг.

З метою полегшення трудової адаптації літніх працівників Рекомендація передбачає широкий спектр заходів, спрямованих на покращення виробничого оточення (зокрема усунення несприятливих чинників, що можуть прискорити процес старіння організму людини), модернізацію форм організації праці та робочого часу (зниження рівня стресовості та напруженості, ліквідація наднормової роботи, запровадження гнучкого графіку або скороченого робочого часу), облаштування робочого місця за ергономічними принципами, системний контроль за станом здоров'я працівників та дотриманням правил безпеки і гігієни праці, специфікацію системи оплати праці (за можливості врахування не лише швидкості виконання завдань, а й рівня знань і досвідченості, перехід від відрядної до погодинної оплати).

Важливе місце в Рекомендації відводиться заходам щодо підготовки працівників до виходу на пенсію та максимізації можливостей здобути належний розмір пенсії. Передусім наголошується на необхідності забезпечити поступовість переходу від трудового до пенсійного періодів життя, добровільність виходу на пенсію та гнучкість визначення вікових меж пенсійного віку. Коло занять та умов, які передбачають обов'язкове припинення зайнятості по досягненні встановленого пенсійного віку, має бути мінімальним і визначатися на законодавчому рівні.

У національному законодавстві найповніше норми Рекомендації МОП № 162 відображено в Законі України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні». Відповідно до нього особами, які визнаються **громадянами похилого віку**, вважаються особи, які досягли пенсійного віку, встановленого ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», а також особи, яким до досягнення зазначеного пенсійного віку залишилося не більш як півтора року (ст. 10).

Особи мають право на призначення пенсії за віком після досягнення віку 60 років за наявності страхового стажу не менше 15 років по 31 грудня 2017 р.

Починаючи з 1 січня 2018 р. право на призначення пенсії за віком після досягнення віку 60 років мають особи за наявності певного страхового стажу, який докладніше розглянуто в табл. 2.2.1.

Таблиця 2.2.1

	Термін роботи	Період страхового стажу
	з 1 січня 2018 р. по 31 грудня 2018 р.	не менше 25 років
	з 1 січня 2019 р. по 31 грудня 2019 р.	не менше 26 років
	з 1 січня 2020 р. по 31 грудня 2020 р.	не менше 27 років
	з 1 січня 2021 р. по 31 грудня 2021 р.	не менше 28 років
	з 1 січня 2022 р. по 31 грудня 2022 р.	не менше 29 років
	з 1 січня 2023 р. по 31 грудня 2023 р.	не менше 30 років
	з 1 січня 2024 р. по 31 грудня 2024 р.	не менше 31 року
	з 1 січня 2025 р. по 31 грудня 2025 р.	не менше 32 років
	з 1 січня 2026 р. по 31 грудня 2026 р.	не менше 33 років
	з 1 січня 2027 р. по 31 грудня 2027 р.	не менше 34 років
	починаючи з 1 січня 2028 р.	не менше 35 років

Наголошується, що громадяни похилого віку мають право на працю нарівні з іншими громадянами, яке додатково гарантується державними цільовими програмами зайнятості населення. Забороняється відмова у прийнятті на роботу і звільнення працівника за ініціативою роботодавця з мотивів досягнення пенсійного віку. Переведення працівника похилого віку і працівника передпенсійного віку з одного робочого місця на інше не допускається без його згоди, якщо при цьому змінюються істотні умови праці. Умови трудових угод з громадянами похилого віку, включно з їх працею в період проживання в установах соціального забезпечення, не можуть погіршувати становище або обмежувати їх права, передбачені законодавством про працю.

Підприємства, установи й організації зобов'язані постійно поліпшувати умови праці та виробничого середовища громадян похилого віку. Робоче місце громадянина похилого віку має бути обладнано відповідними технічними та іншими засобами, що сприяють збереженню його здоров'я і працездатності.

Дещо меншою мірою в національному законодавстві відображено специфіку режиму робочого часу та охорони праці літніх працівників. Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» зазначає, що для працівників похилого віку застосовується загальновстановлена тривалість робочого часу. На прохання працівників похилого віку власник або уповноважений ним орган може (але не зобов'язаний) встановити неповний робочий день або неповний робочий тиждень. Оплата праці в цих випадках здійснюється пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Залучення громадян похилого віку до роботи в нічну пору, а також до надурочної роботи та до роботи у вихідні дні допускається тільки за їхньою згодою і за умови, що це не протипоказано їм за станом здоров'я.

Роботодавці відповідають за порушення прав громадян похилого віку.

Захист прав, свобод і законних інтересів громадян похилого віку забезпечується державою в судовому та іншому порядку, встановленому законом. Посадові особи та інші громадяни, винні в порушенні прав і свобод громадян похилого віку, несуть встановлену законом матеріальну, дисциплінарну, адміністративну і кримінальну відповідальність (ч. 2 ст. 49 Закону України № 3721-III).

— § 3. СОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ОХОРОНИ ПРАЦІ

Як уже неодноразово підкреслювалося, життя та здоров'я людини, її честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Згідно зі статтею 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Статтею 43 Конституції України передбачено, що кожен має право на працю, що охоплює можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Кожен має право на належні, безпечні та здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Кожен працівник має суб'єктивне право на охорону праці. Це право виникає в результаті вступу в трудові правовідносини.

Права працівників можуть бути реалізовані лише за умови, що необхідні для цього гарантії будуть встановлені в нормативному порядку. Вони є системою норм, принципів і вимог, які забезпечують

процес дотримання прав і законних інтересів людини. Призначенням гарантій є забезпечення найсприятливіших умов для реалізації конституційно закріпленого статусу людини. **Гарантії** являють собою систему узгоджених факторів, що забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод людини.

Установлені законодавчо соціальні гарантії у сфері охорони праці закріплюють компенсацийний підхід до втрати здоров'я та працездатності працюючих, які відшкодовуються за рахунок коштів державного бюджету та фондів соціального страхування. Основними принципами соціального страхування Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23.09.1999 р. № 1105-XIV (ред. від 01.01.2021) проголошує такі:

1) обов'язковий порядок страхування всіх працівників, учнів та студентів навчальних закладів, коли вони набувають професійних навичок, а також добровільність страхування для осіб, які забезпечують себе роботою самостійно;

2) своєчасне та повне відшкодування шкоди страховиком;

3) сплата страхових внесків тільки роботодавцями;

4) формування і цільове витрачання страхових коштів на солідарній основі;

5) управління страхуванням представниками працівників, роботодавців та державних органів на основі соціального партнерства і на паритетних засадах під наглядом держави;

6) економічна зацікавленість суб'єктів страхування у поліпшенні умов та безпеки праці;

7) надання державних гарантій застрахованим громадянам у реалізації їх прав;

8) диференціювання страхового тарифу з урахуванням умов і стану безпеки праці, виробничого травматизму та професійної захворюваності на кожному підприємстві.

Завданнями страхування від нещасного випадку є такі:

1) проведення профілактичних заходів, спрямованих на усунення шкідливих і небезпечних виробничих факторів, запобігання нещасним випадкам на виробництві, професійним захворюванням та іншим випадкам загрози здоров'ю застрахованих, спричиненим умовами праці;

2) відновлення здоров'я та працездатності тих, що постраждали на виробництві від нещасних випадків або професійних захворювань;

3) відшкодування матеріальної та моральної (немайнової) шкоди застрахованим і членам їх сімей.

Суб'єктами страхування від нещасного випадку є застраховані громадяни, а в окремих випадках – члени їх сімей та інші особи, страхувальники та страховик. Застрахованою є фізична особа, на користь якої здійснюється страхування.

Забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці покладається на власника або уповноважений ним орган. Відповідно до статті 1 Закону України «Про охорону праці» **охорона праці** – це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів і засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я та працездатності людини у процесі трудової діяльності. У цій нормі охорона праці розглядається законодавцем у широкому сенсі. У вузькому юридичному тлумаченні термін «охорона праці» означає конкретний правовий інститут трудового права, який об'єднує норми, безпосередньо спрямовані на певне забезпечення умов праці, що є безпечними для життя та здоров'я працівників.

Указаний пріоритет ґрунтується на принципах, зазначених у статті 4 Закону України «Про охорону праці». Це принципи:

- пріоритету життя та здоров'я працівників, повної відповідальності роботодавця за створення належних, безпечних і здорових умов праці;
- підвищення рівня промислової безпеки;
- комплексного розв'язання завдань охорони праці;
- соціального захисту працівників;
- встановлення єдиних вимог з охорони праці;
- адаптації трудових процесів до можливостей працівника;
- використання економічних методів управління охороною праці, участі держави у фінансуванні заходів щодо охорони праці, залучення добровільних внесків та інших надходжень на ці цілі;
- інформування населення, проведення навчання, професійної підготовки та підвищення кваліфікації працівників із питань охорони праці;
- забезпечення координації діяльності органів державної влади, установ, організацій та об'єднань громадян, що розв'язують проблеми охорони здоров'я, гігієни та безпеки праці;
- використання світового досвіду організації роботи щодо покращення умов і підвищення безпеки.

У статті 9 Закону України «Про охорону праці» передбачається, що відшкодування шкоди, заподіяної працівникові внаслідок ушкодження його здоров'я або в разі смерті працівника, здійснюється Фондом соціального страхування України відповідно до Закону

України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності». Гарантії працівника на безпечні та здорові умови праці, зазначені в Законі України «Про охорону праці», можна умовно поділити на три групи:

- 1) гарантії працівника під час укладання трудового договору;
- 2) гарантії працівника під час виконання роботи;
- 3) гарантії працівника на відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю працівника.

Згідно з частинами 1 і 3 ст. 13 «Управління охороною праці та обов'язки роботодавця» Закону України «Про охорону праці» роботодавець зобов'язаний створити на робочому місці в кожному структурному підрозділі умови праці відповідно до нормативно-правових актів, а також забезпечити додержання вимог законодавства щодо прав працівників у галузі охорони праці.

Забезпечення безпечних умов праці є пріоритетним обов'язком роботодавця, також це є одним з основних напрямків державної політики в галузі охорони праці. Матеріальна шкода, заподіяна працівникові під час виконання ним трудових обов'язків, охоплює:

– шкоду, заподіяну працівникові внаслідок порушення права на працю, наприклад у разі необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу; у разі прийняття працівника на роботу з порушенням правил прийняття, що спричинило його подальше звільнення з цієї причини; в разі незаконного переведення на іншу роботу, відсторонення від роботи, звільнення працівника; у разі порушення обов'язків власника або уповноваженого ним органу щодо видачі документів про його працю і заробітну плату (у разі неправильного заповнення, оформлення і затримки видачі трудової книжки, документів про працю і заробітну плату);

- шкоду, заподіяну майну працівника;
- моральну шкоду.

Розглядаючи матеріальну відповідальність роботодавця в разі порушення права на працю, можна виділити три етапи:

- 1) відшкодування роботодавцем шкоди працівникові, спричиненої незаконною відмовою у прийнятті на роботу;
- 2) відшкодування шкоди, спричиненої незаконними діями протягом трудової діяльності;
- 3) відшкодування шкоди, заподіяної після закінчення трудових відносин.

Незаконна відмова в прийнятті на роботу може бути оскаржена до суду. У роз'ясненні Пленуму Верховного Суду України вказано,

що суди мають розглядати позови про укладення трудових договорів не лише у випадках, коли власник зобов'язаний був укласти трудовий договір (наприклад, з молодими фахівцями, направленими у встановленому порядку на це підприємство; працівниками, запрошеними на роботу в порядку переведення; виборними працівниками після закінчення терміну повноважень, працівниками, яким надано право поворотного прийняття на роботу; інвалідами і неповнолітніми, направленими на підприємство в межах броні; особами, які були звільнені у зв'язку із призовом на строкову військову або альтернативну (невійськову) службу, направленим на роботу за кордон, і повернулися після закінчення служби або роботи, тощо), а також у тих випадках, коли особа вважає, що їй було відмовлено в укладенні трудового договору всупереч гарантіям, передбаченим статтею 22 Кодексу законів про працю України.

У КЗпП регламентується обов'язок роботодавця відшкодувати працівникові шкоду, завдану незаконним переведенням працівника на іншу роботу, відстороненням від роботи, звільненням, неправильним формулюванням підстави звільнення у трудовій книжці, затримкою виплати заробітної плати і розрахунку під час звільнення. У таких випадках працівник втрачає певний заробіток, на який він мав право, і ця сума визнається шкодою, заподіяною працівникові. Ці відносини врегульовано статтями 117, 235, 236 КЗпП тощо. Орган, який розглядає трудовий спір, виносячи рішення про поновлення на роботі, водночас вирішує питання вимоги про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу або різниці в заробітку за час виконання оплачуваної нижче роботи, але не більш як за один рік. Якщо заява про поновлення на роботі розглядається більше одного року не з вини працівника, орган, який розглядає трудовий спір, виносить рішення про виплату середнього заробітку за весь час вимушеного прогулу. У разі визнання формулювання причини звільнення неправильним або таким, що не відповідає чинному законодавству, у випадках, коли це не тягне поновлення працівника на роботу, орган, який розглядає трудовий спір, зобов'язаний змінити формулювання і вказати в рішенні причину звільнення у точній відповідності до формулювання чинного законодавства та з посиланням на відповідну статтю (пункт) закону. Якщо неправильне формулювання причини звільнення в трудовій книжці перешкоджало працевлаштуванню працівника, орган, який розглядає трудовий спір, водночас вирішує питання щодо вимоги про виплату йому середнього заробітку за час вимушеного прогулу в порядку і на умовах, передбачених частиною другою статті 235 КЗпП.

Стаття 236 КЗпП «Оплата вимушеного прогулу при затримці виконання рішення про поновлення на роботі працівника» передбачає, що у разі затримки власником або уповноваженим ним органом виконання рішення органу, який розглядав трудовий спір про поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника, цей орган виносить ухвалу про виплату йому середнього заробітку або різниці в заробітку за час затримки.

Згідно зі статтею 237 КЗпП суд покладає на службову особу, винну в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу, обов'язок покрити шкоду, заподіяну підприємству, установі чи організації у зв'язку з оплатою працівникові часу вимушеного прогулу або часу виконання нижче оплачуваної роботи. Такий обов'язок покладається, якщо звільнення чи переведення здійснювались з порушенням закону або якщо власник чи уповноважений ним орган затримав виконання рішення суду про поновлення на роботі.

Що стосується матеріальної відповідальності підприємства за шкоду, завдану майну працівника, то згідно з частинами 1 і 2 ст. 153 КЗпП на всіх підприємствах, в установах та організаціях створюються безпечні й нешкідливі умови праці. До таких умов, серед іншого, належить створення на підприємствах, в установах та організаціях спеціальних місць, обладнаних для зберігання одягу й інших необхідних речей працівників. Незалежно від того, як організовано зберігання особистих речей працівників (обладнані спеціальні гардероби, кімнати зберігання речей тощо), власник зобов'язаний забезпечити збереження цього майна. Роботодавець несе безпосередню відповідальність за порушення зазначених вимог.

У статті 173 КЗпП закріплено право працівника на відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням трудових обов'язків. Матеріальна відповідальність роботодавця реалізується з урахуванням загальних принципів матеріальної відповідальності сторін трудового договору, одним з яких є те, що відшкодуванню підлягає лише пряма дійсна шкода. Для сторони роботодавця це означає, що майнова шкода складається із таких сум, на які працівник мав право, але був позбавлений їх через незаконні дії роботодавця. Тобто до шкоди входить втрачений внаслідок незаконних дій роботодавця заробіток працівника. Окрім того, на відміну від матеріальної відповідальності працівника, роботодавець зобов'язаний відшкодувати моральну шкоду, заподіяну працівникові порушенням його законних прав. Отже, така матеріальна шкода складається принаймні з двох частин: майнового і немайнового характеру.

Усі працівники вважаються застрахованими від нещасного випадку або професійного захворювання. Відповідальність за шкоду, заподіяну працівникові, перекладено з роботодавця на страховика – спеціально утворений орган, корпоративний фонд підприємців, де працюватиме система солідарної відповідальності всіх роботодавців за потерпілого. Фонд соціального страхування України (далі – Фонд) є некомерційною самоврядною організацією, що діє на підставі статуту, який затверджується її правлінням. Управління Фондом здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців. Безпосереднє управління Фондом соціального страхування здійснюють його правління та виконавча дирекція.

Наповнення бюджету Фонду переважно здійснюється за рахунків страхових внесків роботодавців. Розмір страхового внеску підприємства залежить від класу професійного ризику виробництва, до якого належить підприємство за видом економічної діяльності. У разі якщо страхувальник провадить свою діяльність за декількома видами економічної діяльності, віднесення підприємства до класу професійного ризику виробництва здійснюється за основним видом його економічної діяльності. За порушення порядку використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування, які спричинили втрату працездатності, несвоєчасне або неповне їх повернення, несвоєчасне подання або неподання встановленої звітності, подання недостовірної звітності щодо страхових коштів, несвоєчасне інформування Фонду соціального страхування про річний фактичний обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг), нещасні випадки на виробництві та професійні захворювання, що сталися на підприємстві, про зміни технології робіт або виду діяльності підприємства страхувальник притягується до відповідальності згідно із законом.

Працівники не несуть жодних витрат на страхування від нещасного випадку. Кошти на здійснення такого страхування не зараховуються до складу Державного бюджету України, використовуються виключно за їх прямим призначенням і зараховуються на єдиний централізований рахунок Фонду. Суттєвим є те, що працівники вважаються застрахованими незалежно від сплати підприємством страхових внесків. Держава гарантує соціальний захист за цим видом соціального страхування.

У разі настання страхового випадку (нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання) Фонд соціального страхування зобов'язаний:

– у встановленому законодавством порядку сприяти своєчасному наданню кваліфікованої першої невідкладної допомоги потерпілому та організувати його ефективне лікування;

– відшкодувати шкоду, заподіяну працівникові внаслідок ушкодження його здоров'я або у разі його смерті, виплачуючи йому або особам, які перебували на його утриманні, відповідні страхові виплати тощо.

Допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю виплачується в розмірі 100 відсотків середнього заробітку (оподаткованого доходу). При цьому перші п'ять днів тимчасової непрацездатності оплачуються власником або уповноваженим ним органом за рахунок коштів підприємства, установи чи організації.

За працівниками, які втратили працездатність, зберігаються місце роботи (посада) та середня заробітна плата на весь період до відновлення працездатності або до встановлення стійкої втрати професійної працездатності. У разі неможливості виконання потерпілим попередньої роботи здійснюються його навчання, перекваліфікація і працевлаштування відповідно до медичних рекомендацій. Час перебування на інвалідності у зв'язку з нещасним випадком на виробництві або професійним захворюванням зараховується до стажу роботи для призначення пенсії за віком, а також до стажу роботи із шкідливими умовами, який дає право на призначення пенсії на пільгових умовах і в пільгових розмірах. Работодавець може за власні кошти здійснювати потерпілим і членам їхніх сімей додаткові виплати відповідно до колективного чи трудового договору.

За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з нещасним випадком на виробництві або професійним захворюванням, також зберігаються місце роботи (посада) та середня заробітна плата на весь період до відновлення працездатності або до встановлення стійкої втрати професійної працездатності. У разі неможливості виконання потерпілим попередньої роботи здійснюються його навчання та перекваліфікація, а також працевлаштування відповідно до медичних рекомендацій.

Одноразова страхова виплата (допомога) сплачується у разі стійкої втрати професійної працездатності потерпілого. Сума цієї виплати визначається із розрахунку його середньомісячного заробітку за кожний відсоток втрати ним професійної працездатності. Якщо встановлено, що ушкодження здоров'я настало не лише з вини роботодавця, а й унаслідок порушення потерпілим нормативно-правових актів з охорони праці, розмір одноразової допомоги може бути зменшено до 50 відсотків.

У разі смерті потерпілого витрати на його поховання несе Фонд соціального страхування, а сім'ї померлого сплачується одноразова допомога, розмір якої має бути не меншим за п'ятирічну заробітну плату потерпілого і, крім того, не меншим за однорічний заробіток потерпілого на кожну особу, яка перебувала на його утриманні, а також на його дитину, яка народилася протягом не більш як десятимісячного строку після смерті потерпілого.

Виплата пенсії по інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання здійснюється потерпілому відповідно до законодавства про пенсійне забезпечення. Неповнолітнім, які народилися інвалідами внаслідок травмування або профзахворювання матері під час її вагітності, а також учням, студентам, аспірантам тощо, які стали інвалідами під час відповідних занять або робіт, Фонд соціального страхування провадить щомісячні страхові виплати як інвалідам дитинства, а після досягнення ними 16 років – у розмірі середньомісячного заробітку, що склався на території проживання цих осіб, але не менше середньомісячного заробітку в країні на день виплати.

Отже, відносини щодо відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю працівника у зв'язку з трудовою діяльністю, змінили свою галузеву належність і перейшли зі сфери трудового права до сфери соціального захисту.

Невиконання роботодавцем обов'язку щодо забезпечення безпечних і здорових умов праці, яке мало наслідком виникнення у позивача професійного захворювання, втрати працездатності й установлення інвалідності, є підставою для відшкодування роботодавцем (його правонаступником) заподіяної працівнику моральної (немайнової) шкоди. Частиною першою статті 237-1 КЗпП передбачено відшкодування власником або уповноваженим ним органом моральної (немайнової) шкоди працівнику у разі порушення його законних прав, що призвело до моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків і вимагає від нього додаткових зусиль для організації свого життя. Відповідно до цієї статті за наявності порушення прав працівника у сфері трудових відносин (незаконного звільнення або переведення, невиконання грошових сум, що йому належать, виконання робіт у небезпечних для життя і здоров'я умовах тощо), яке призвело до його моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків чи вимагає від нього додаткових зусиль для організації свого життя, обов'язок з відшкодування моральної шкоди покладається на власника або уповноважений ним орган незалежно від форми власності, виду діяльності чи галузевої належності.

Відшкодування моральної (немайнової) шкоди може відбуватися у зв'язку з *втратою працездатності на виробництві*. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» передбачає серед обов'язків Фонду соціального страхування грошові виплати за моральну шкоду за наявності факту заподіяння цієї шкоди потерпілому. Окрім цього, передбачається відшкодування Фондом моральної шкоди, заподіяної умовами виробництва, яка не спричинила втрати потерпілим професійної працездатності, але підтверджується заявою потерпілого з викладом характеру заподіяної моральної шкоди та за поданням відповідного висновку медичних органів. Відшкодування здійснюється у вигляді одноразової страхової виплати незалежно від інших видів страхових виплат.

Обов'язок щодо відшкодування такої шкоди покладається лише на роботодавця, оскільки заподіяна шкода випливає з трудових правовідносин і має відшкодуватися роботодавцем, який не створив безпечних умов праці. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди здійснюється власником, якщо небезпечні або шкідливі умови праці призвели до моральних втрат потерпілого, порушення його нормальних життєвих зв'язків або вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя. Під *моральними втратами потерпілого* розуміються страждання, заподіяні працівникові внаслідок фізичного або психічного впливу, що спричинило погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточенням або інших негативних наслідків морального характеру.

У пунктах 9, 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної шкоди» судам роз'яснено, що розмір відшкодування моральної шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. Зокрема, враховуються стан здоров'я потерпілого, тяжкість вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, ступінь зниження престижу, ділової репутації і час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану. При цьому суд має виходити із засад розумності, виваженості та справедливості.

У Рішенні Конституційного Суду України від 27 січня 2004 р. № 1-9/2004 про офіційне тлумачення положення ч. 3 ст. 34 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання,

які спричинили втрату працездатності, зазначено, що моральна шкода потерпілого від нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання полягає, зокрема, у фізичному болю, фізичних та душевних стражданнях, яких він зазнає у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я. Ушкодження здоров'я, заподіяні потерпілому під час виконання трудових обов'язків, незалежно від ступеня втрати професійної працездатності спричиняють йому моральні та фізичні страждання. У разі каліцтва потерпілий втрачає працездатність і зазнає значно більшої моральної (немайнової) шкоди, ніж заподіяна працівникові, який не втратив професійної працездатності.

Відшкодування моральної (немайнової) шкоди здійснюється у вигляді одноразової страхової виплати незалежно від інших видів страхових виплат. Сума страхової виплати за моральну шкоду визначається в судовому порядку і не може перевищувати двохсот розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на день виплати.

Вирішуючи питання про покладення відповідальності за завдану моральну шкоду, треба з'ясувати питання щодо можливих варіацій співвідповідачів у цих справах. Відповідно до процесуальних кодексів України **відповідачем** є особа, якій пред'явлено позов (вимогу). Оскільки позивач звертається до суду за захистом свого порушеного чи оспорюваного або такого, що не визнається, права чи охоронюваного законом інтересу, то **відповідачем**, відповідно, є особа, яка порушила таке право чи інтерес, або не визнає його чи оспорує. Кодекси не передбачають можливості залучення до участі у справі як відповідачів осіб без висунення до них будь-яких позовних вимог.

Якщо говорити про відшкодування шкоди, то відповідачем, зрозуміло, має бути відповідний роботодавець, який її завдав. Проте юридичні особи протягом проведення розслідування заподіяння шкоди можуть створюватися, реорганізовуватися та ліквідуватися. При цьому відбувається заміна суб'єктів, які мають певні права та обов'язки. Ураховуючи це, у справах про відшкодування шкоди, якщо неправомірні дії вчинено кількома відповідачами, розмір відшкодування визначається з урахуванням ступеня вини кожного з них.

— ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке трудовий договір?
2. Яке значення має укладання трудового договору для охорони праці працівників?

3. Які ключові права працівника у сфері охорони праці можуть бути закріплені у трудовому договорі?

4. Які особливості охорони праці щодо прийняття на роботу встановлено трудовим законодавством для неповнолітніх осіб та осіб з інвалідністю?

5. Які правові гарантії та переваги передбачено законодавством для вагітних жінок під час виконання ними своїх трудових обов'язків?

6. Матеріальна відповідальність роботодавця у разі порушення права працівника на працю.

7. Відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю працівника у зв'язку з трудовою діяльністю.

8. Відшкодування роботодавцем моральної (немайнової) шкоди, заподіяної працівникові.

Рекомендовані джерела

1. Клименко А. Л. Стандарти і гарантії соціального забезпечення: міжнародно-правовий і вітчизняний контекст : монографія / А. Л. Клименко. – Харків : Юрайт, 2019. – 176 с.

2. Перунова О. М. Трудове право : конспект лекцій / О. М. Перунова, С. В. Селезень. – Харків : ХНАДУ, 2009. – 209 с.

3. Трудовий договір та його види : Роз'яснення М-ва юстиції України від 20.12.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0075323-11>.

4. Чанишева Г. І. Види трудового договору за законодавством України : монографія / Г. І. Чанишева, Б. А. Римар. – Одеса : Фенікс, 2011. – 176 с.

5. R162 – Older Workers Recommendation, 1980 (No. 162) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:R162.

ТЕМА № 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ОХОРОНИ ПРАЦІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

§ 1. Управління охороною праці суб'єктів господарювання.

§ 2. Служба охорони праці суб'єктів господарювання.

§ 3. Засоби захисту працівників на виробництві.

— § 1. УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ ПРАЦІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Досвід розвинених країн свідчить, що соціально-економічний прогрес і покращення рівня життя населення є безпосередньо пов'язаними з матеріальними і духовними благами. Водночас збільшення чисельності населення і задоволення зростання попиту зумовлюють підвищення продуктивності праці та збільшення виробництва з використанням інноваційних досягнень науково-технічного прогресу, а досягнення цієї мети пов'язано з удосконаленням предметів праці й виробництва, впровадженням новітніх технологій і техніки, що, у свою чергу, зумовлює адекватне забезпечення безпеки життєдіяльності людей та охорони праці у суб'єктах господарювання.

Україна за роки незалежності чимало зробила для безпеки життєдіяльності й охорони праці, але треба зробити ще більше і краще для працюючих у різних галузях національного господарства. Протягом 2019 р. на підприємствах України були фатально травмовані 422 людини, що на 3,2 % більше порівняно з 2018 р. (409 осіб). Про це повідомляє Державна служба з питань праці з посиланням на дані оперативного обліку. При цьому загальна кількість нещасних випадків на виробництві зменшилась: в 2019 р. таких зафіксовано 3 876, що на 250 менше (на 6 %), ніж у 2018 р. (4 126 випадків).

Найбільше нещасних випадків зі смертельними наслідками в 2019 р. відбулося в АПК – 80 (на 13 більше, ніж роком раніше), на транспорті – 75 випадків (на 13 менше), у соціально-культурній сфері й торгівлі – 63 (+5 випадків), на будівництві – 61 (на 7 більше).

Найбезпечнішими галузями стали сфера зв'язку і легка промисловість. Найбільше смертельних травм на виробництві зафіксовано в Києві – 52 випадки (на 13 менше, ніж роком раніше) і в Дніпропетровській області – 42 випадки (на 5 менше). Найменше – в Херсонській і Закарпатській областях: 3 і 4 випадки відповідно.

Інформаційний центр з охорони праці Департаменту надзвичайних ситуацій (ДНС) МВС України веде статистику порушень законодавства з охорони праці на виробництві роботодавцями різних організаційних форм господарювання на виробництвах.

У світовому просторі також зростає кількість нещасних випадків і травматизму. За оцінками міжнародної організації праці, близько 2,3 млн чоловіків і жінок щорічно гинуть у результаті нещасних випадків на робочому місці або від пов'язаних із роботою захворювань – в середньому 6 тис. осіб щодня. У всьому світі щорічно реєструється приблизно 340 млн нещасних випадків на виробництві та 160 млн жертв професійних захворювань. Міжнародна організація праці регулярно оновлює ці дані, зміни яких показують зростання кількості нещасних випадків і погіршень стану здоров'я.

Законом України «Про охорону праці», затвердженим 21 листопада 2002 р. за № 229-IV, визначається структура системи управління з охорони праці та основної відповідальності за стан безпеки праці (рис. 2.3.1).

Основну відповідальність за стан організації безпеки життєдіяльності й охорони праці на виробництві суб'єктів господарювання та управління нею несуть керівник або власник підприємства. Загальні основи організації та управління охороною праці є єдиними для всіх суб'єктів господарювання. Керівникові (відповідальному) необхідно ретельно вивчити нормативні положення і методологічні поради ДНС (Державна служба з надзвичайних ситуацій) МВС України щодо організації та управління охороною праці на підприємстві. У цілому їх можна згрупувати в такі складові:

- функціональні обов'язки керівника з охорони праці;
- контроль, облік та аналіз стану охорони праці;
- інструктаж і навчання безпечним методам праці;
- роз'яснення безпечних методів праці;
- нормативно-технічна база охорони праці;
- безпека технологічного процесу;
- стимулювання покращення умов праці;
- планування роботи з охорони праці;
- управлінські рішення з охорони праці;
- виконання управлінських рішень;
- оцінювання стану охорони праці.

Рис. 2.3.1. Структура схема системи управління з охорони праці

Кожна країна розробляє національну систему охорони праці відповідно до своїх потреб. Міжнародна організація праці надає методологічну допомогу в розробленні національної програми. Спільним для більшості країн є:

- створення національних інформаційних і навчальних центрів з охорони праці;
- підготовка національних оглядів з охорони праці;
- розроблення національних програм з охорони праці.

Національну програму з охорони праці та безпеки життєдіяльності працюючих у країні контролює і регулює ДСНС МВС України.

У національному господарстві України суб'єкти економічної діяльності мають різні форми управління і методи господарювання, але незалежно від форм власності та методів господарювання законодавчі вимоги щодо охорони праці в Україні для всіх суб'єктів господарювання є єдиними й обов'язковими для виконання.

Керівник (приватний власник) підприємства, керуючись Законом України «Про охорону праці» та іншими нормативними актами і положеннями, зобов'язаний забезпечити безпеку й охорону праці. Підприємства й інші суб'єкти господарювання мають право внутрішнім розпорядком (наказом керівника) призначати інженера з техніки безпеки й охорони праці. На малих підприємствах, де чисельність працюючих є незначною, а виробництво не пов'язане з використанням складних технологічних обладнань, відповідальність за охорону праці несуть керівник або власник підприємства.

Організація управління охороною праці суб'єктів господарювання передбачає також використання основних принципів законодавства про працю (КЗпП): норм і вимог з техніки безпеки й виробничої санітарії, норм, що регулюють робочий час і час відпочинку, звільнення та переведення на іншу роботу, норм праці щодо жінок, молоді, гігієнічних норм і правил.

У розділі III Закону України «Про охорону праці» визначено обов'язки власника та працівника, а також розглянуто питання про порядок розслідування нещасних випадків та організацію охорони праці. Управління охороною праці на підприємстві здійснює керівник (власник), а у цехах і на виробничих ділянках – керівники відповідних підрозділів та служб. До кола питань з управління охороною праці належить виконання таких основних завдань:

- 1) навчання працюючих з безпеки праці та пропаганда питань з охорони праці;
- 2) забезпечення безпеки виробничого устаткування; забезпечення безпеки виробничих процесів;
- 3) забезпечення безпеки будівель і споруд;
- 4) нормалізація санітарно-гігієнічних умов праці, забезпечення працюючих засобами індивідуального захисту;
- 5) забезпечення оптимального режиму праці та відпочинку працюючих;
- 6) організація лікувально-профілактичного обслуговування працюючих;
- 7) санітарно-побутове обслуговування працюючих;
- 8) професійний відбір працюючих за окремими спеціальностями.

Одним з основних обов'язків власника (керівника) є необхідність створити в кожному структурному підрозділі такі умови праці, які відповідали б нормативним документам, а також забезпечували б права працівників, що гарантуються законодавством про охорону праці. Із цією метою власник забезпечує функціонування системи управління з охорони праці, а саме:

- створює служби з охорони праці та призначає посадових осіб, які забезпечують вирішення конкретних питань з охорони праці, розробляє та реалізує комплексні заходи для виконання основного завдання – створення безпечних умов праці;
- забезпечує уникнення причин, що призводять до нещасних випадків і професійних захворювань;
- організовує проведення лабораторних досліджень з умов праці та атестації робочих місць;
- розробляє та затверджує положення, інструкції та інші нормативні акти про охорону праці;
- здійснює постійний контроль за додержанням працівниками технологічних процесів, правил поведінки з машинами, механізмами, устаткуванням та іншими засобами виробництва;
- організовує пропаганду безпечних засобів праці та співробітництво з працівниками в галузі охорони праці;
- уживає термінових заходів для допомоги потерпілим у разі виникнення на підприємстві надзвичайних ситуацій та нещасних випадків.

Створення безпечних і нешкідливих умов праці на виробництві покладається на власника, який не може вимагати від працівника виконання роботи, небезпечної для нього або людей, що його оточують. Водночас законодавство передбачає конкретне коло обов'язків працівника з цих питань, тому що без цього неможливо повною мірою забезпечити необхідний рівень безпеки праці на виробництві. Обов'язком працівника є насамперед дбайливе ставлення до всіх видів навчання (інструктажу), які проводить власник з метою вивчення вимог нормативних документів про охорону праці, правил поведінки з машинами, механізмами, устаткуванням та іншими засобами виробництва. Працівник повинен знати, що закон забороняє допуск до роботи осіб, які не пройшли навчання, інструктаж або перевірку знань із питань охорони праці. Якщо ж власник не дотримується строків проведення чергового навчання, то працівник нагадує про це керівникові.

Працівник також повинен неухильно дотримуватися вимог безпеки праці, що є запорукою попередження більшості аварій та

нещасних випадків на виробництві. Усім працівникам необхідно постійно пам'ятати, що порушення технологічного процесу, нестосовання засобів індивідуального чи колективного захисту або недотримання інших вимог безпеки праці може призвести до тяжких наслідків. Тому в законі передбачено, що якщо нещасний випадок стався внаслідок невиконання потерпілим вимог нормативних документів про охорону праці, розмір одноразової допомоги може зменшуватись до розрахунку, який визначається трудовим колективом. Крім того, до Кодексу про адміністративні порушення вносяться доповнення про накладання штрафу на працівників за порушення вимог законодавчих та інших нормативних документів про охорону праці або невиконання вимог службових осіб органів Державного нагляду охорони праці щодо усунення порушень законодавства про охорону праці.

Користування відповідним спецодягом, спецвзуттям і запобіжними пристосуваннями під час роботи є обов'язковим для працівника. Усі працівники під час прийняття на роботу та протягом трудової діяльності на важких роботах із шкідливими чи небезпечними умовами праці або таких, де є потреба у професійному доборі, повинні проходити попередній та періодичний медичні огляди (ст. 17 Закону України «Про охорону праці»). Працівники молодше 18-ти років незалежно від того, на яких роботах вони працюватимуть, приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду та до досягнення 21-го року щороку підлягають обов'язковому медичному обстеженню. У разі погіршення стану здоров'я працівника на його прохання або за ініціативою власника може проводитися позачерговий медичний огляд.

Якщо працівники ухиляються від проходження обов'язкового медичного огляду, то вони можуть бути притягнені до дисциплінарної відповідальності та відсторонені від роботи без збереження заробітної платні. До обов'язків працівника входить співробітництво з власником підприємства у справі та організації безпечних і нешкідливих умов праці (ст. 159 КЗпП України). Це насамперед життя особисто працівником посильних заходів щодо усунення будь-якої загрозової виробничої ситуації, яка може призвести до нещасного випадку або аварії, а також повідомлення посадової особи про небезпеку, що загрожує життю та здоров'ю працівників, інших громадян чи навколишньому середовищу.

Обов'язки працівника та власника можуть конкретизуватися та уточнюватися в локальних нормативних актах: правилах внутрішнього трудового розпорядку та колективному договорі цього

підприємства. Зокрема, там можуть визначатися порядок інформування керівника працівником про виникнення небезпечної ситуації, перелік заходів і дій, яких він має вжити, щоб запобігти тяжким наслідкам, або порядок підтвердження небезпечної виробничої ситуації, за якої працівник має право відмовитись від роботи. Деталізація з питань безпеки праці може здійснюватися і в трудовому договорі.

У разі невиконання працівником обов'язків, що випливають із необхідності співробітництва із власником у справі організації безпечних і нешкідливих умов праці, до працівника можуть бути застосовані заходи дисциплінарного впливу, передбачені ст. 147 КЗпП України (догана, звільнення), тому що це є порушенням трудової дисципліни. Такий захід впливу, як звільнення, може застосовуватись як до працівників, так і до керівників, якщо вони раніше притягались до відповідальності. Працівник притягується до відповідальності відповідно до пункту 3 ст. 40 КЗпП України, а керівник працівника – відповідно до п. 1 ст. 41 КЗпП України. Притягнення до дисциплінарної відповідальності відбувається після одержання від порушника письмового пояснення (ст. 148, 149 КЗпП України) в місячний строк з дня виявлення порушення.

Загальний нагляд за додержанням норм охорони праці покладено на державні й відомчі спеціалізовані інспекції (Держгіртехнагляд, Держенергонагляд тощо), відомчі комісії та професійні спілки.

Керуючись положеннями Закону України «Про охорону праці» й іншими нормативними актами, кожен працюючий має право отримати інформацію про стан безпеки праці в інформаційному буклеті, на дошці оголошень, стенді тощо. Інженер з техніки безпеки або відповідальна особа згідно з внутрішнім розпорядком підприємства здійснює плановий і неплановий інструктаж, веде облік журналу проведення заходу, оновлює стенди, проводить особистий інструктаж за умов зміни техніки і технологій та забезпечує індивідуальними засобами безпеки.

Великі підприємства можливих регіонів відповідно до власних особливостей розробляють систему охорони праці виробництва і підготовку кадрів. Спільним моментом для всіх суб'єктів господарювання та підприємств (фірм) України є створення національного інформаційного центру з охорони праці, підготовка національних кадрів, розроблення та вдосконалення національної програми з охорони праці з метою збереження життя і зменшення рівня травматизму на виробництві.

— § 2. СЛУЖБА ОХОРОНИ ПРАЦІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Згідно із Законом України «Про охорону праці» служба охорони праці створюється суб'єктом господарювання для організації виконання правових, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних, соціально-економічних і лікувально-профілактичних заходів, спрямованих на запобігання нещасним випадкам, професійним захворюванням та аваріям у процесі трудової діяльності. На основі Типового положення про службу охорони праці з урахуванням специфіки виробництва та видів діяльності, чисельності працівників, умов праці та інших факторів суб'єкт господарювання розробляє і затверджує Положення про службу охорони праці відповідного підприємства, визначає структуру служби охорони праці, її чисельність, основні завдання, функції та права її працівників відповідно до законодавства.

Служба охорони праці підпорядковується безпосередньо суб'єкту господарювання. Вона створюється на підприємствах з кількістю працюючих 50 і більше осіб. На підприємстві з кількістю працюючих менше 50-ти осіб функції служби охорони праці можуть виконувати в порядку сумісництва особи, які мають відповідну підготовку. На підприємстві з кількістю працюючих менше 20-ти осіб для виконання функцій служби охорони праці можуть залучатися сторонні спеціалісти на договірних засадах, які мають відповідну підготовку. Ліквідація служби охорони праці допускається лише в разі ліквідації підприємства чи припинення використання найманої праці фізичною особою.

Робота служби охорони праці підприємства має здійснюватися відповідно до плану роботи та графіків обстежень, затверджених роботодавцем. Робочі місця працівників служби охорони праці мають розміщуватись (як правило) в окремому приміщенні, забезпечуватись належною оргтехнікою і технічними засобами зв'язку і бути зручними для прийому відвідувачів. Для проведення навчання, інструктажів, семінарів, лекцій і виставок може створюватись кабінет з охорони праці. Роботодавець забезпечує стимулювання ефективної роботи працівників служби охорони праці. Працівники служби охорони праці не можуть залучатися до виконання функцій і завдань, не передбачених Законом України «Про охорону праці» і Типовим положенням та системою управління охороною праці на підприємстві.

Служба охорони праці взаємодіє з іншими структурними підрозділами, службами, фахівцями підприємства та представниками профспілки, а за її відсутності – з уповноваженими найманими працівниками особами з питань охорони праці. Навчання та перевірка знань з питань охорони праці працівників цієї служби проводяться в установленому законодавством порядку під час прийняття на роботу та періодично один раз на три роки.

Спеціалісти служби охорони праці *мають право*:

- видавати керівникам структурних підрозділів підприємства обов'язкові для виконання приписи (за формою згідно з додатком) щодо усунення наявних недоліків, одержувати від них необхідні відомості, документацію і пояснення з питань охорони праці; припис спеціаліста з охорони праці може скасувати лише роботодавець, цей припис складається в 2-х примірниках, один із яких видається керівникові робіт, об'єкта чи цеху, другий залишається та реєструється у службі охорони праці і зберігається протягом 5-ти років, якщо керівник структурного підрозділу підприємства відмовляється від підпису в одержанні припису, спеціаліст з охорони праці надсилає відповідне подання на ім'я особи, якій адміністративно підпорядковано цей структурний підрозділ, або роботодавцю;

- зупиняти роботу виробництв, дільниць, машин, механізмів, устаткування та інших засобів виробництва у разі порушень, які створюють загрозу життю або здоров'ю працівників;

- вимагати відсторонення від роботи осіб, які не пройшли передбачених законодавством медичного огляду, навчання, інструктажу та/або перевірки знань і не мають допуску до відповідних робіт або не виконують вимоги нормативно-правових актів з охорони праці;

- надсилати роботодавцю подання про притягнення до відповідальності посадових осіб та працівників, які порушують вимоги щодо охорони праці;

- за поліпшення стану безпеки праці вносити пропозиції про заохочення працівників за активну працю;

- за погодженням з роботодавцем і керівниками підрозділів підприємства залучати спеціалістів підприємства для проведення перевірок стану охорони праці.

Основні завдання служби охорони праці:

- 1) опрацювання ефективної системи управління охороною праці на підприємстві та сприяння вдосконаленню діяльності у цьому напрямку кожного структурного підрозділу і кожного працівника; забезпечення фахової підтримки рішень роботодавця з цих питань;

2) організація проведення профілактичних заходів, спрямованих на усунення шкідливих і небезпечних виробничих факторів, запобігання нещасним випадкам на виробництві, професійним захворюванням та іншим випадкам загрози життю або здоров'ю працівників;

3) вивчення та сприяння впровадженню у виробництво досягнень науки і техніки, прогресивних і безпечних технологій, сучасних засобів колективного та індивідуального захисту працівників;

4) контроль за дотриманням працівниками вимог законів та інших нормативно-правових актів з охорони праці, положень (у разі наявності) галузевої угоди, розділу «Охорона праці» колективного договору та актів з охорони праці, що діють у межах підприємства;

5) інформування та надання роз'яснень працівникам підприємства з питань охорони праці.

Функції служби охорони праці:

1) розроблення спільно з іншими підрозділами підприємства комплексних заходів для досягнення встановлених нормативів та підвищення наявного рівня охорони праці, планів і програм з поліпшення умов праці, запобігання виробничому травматизму та професійним захворюванням, надання організаційно-методичної допомоги у виконанні запланованих заходів;

2) підготовка проєктів наказів (розпоряджень) з питань охорони праці та внесення їх на розгляд роботодавцю;

3) проведення спільно з представниками інших структурних підрозділів і за участю представників професійної спілки підприємства або в разі її відсутності уповноважених найманими працівниками осіб з питань охорони праці перевірок дотримання працівниками вимог нормативно-правових актів з охорони праці;

4) складання звітності з охорони праці за встановленими формами;

5) ведення обліку та проведення аналізу причин виробничого травматизму, професійних захворювань, аварій на виробництві та заподіяної ними шкоди;

6) забезпечення належного оформлення і зберігання документації з питань охорони праці, а також своєчасного передання її до архіву для тривалого зберігання згідно з установленим порядком;

7) складання за участю керівників підрозділів підприємства переліків професій, посад і видів робіт, на які мають бути розроблені інструкції з охорони (безпеки) праці, що діють у межах підприємства, надання методичної допомоги під час їх розроблення;

8) інформування працівників про основні вимоги законів, інших нормативно-правових актів та актів з охорони праці, що діють у межах підприємства;

9) розгляд: питань про підтвердження наявності небезпечної виробничої ситуації, що стала причиною відмови працівника від виконання дорученої роботи, відповідно до законодавства (у разі необхідності); листів, заяв і скарг працівників підприємства, що стосуються питань додержання законодавства про охорону праці;

10) організація: забезпечення підрозділів нормативно-правовими актами з охорони праці та актами з охорони праці, що діють у межах підприємства, посібниками й навчальними матеріалами з цих питань; роботи кабінету з охорони праці, підготовки інформаційних стендів і кутків з охорони праці тощо; нарад, семінарів, конкурсів тощо з питань охорони праці; пропаганди з питань охорони праці з використанням інформаційних засобів;

11) участь у: розслідуванні нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві відповідно до Порядку проведення розслідування та ведення обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р.; складанні санітарно-гігієнічної характеристики умов праці працівників, які проходять обстеження щодо наявності професійних захворювань (отруєнь); проведенні внутрішнього аудиту охорони праці й атестації робочих місць на відповідність нормативно-правовим актам з охорони праці; роботі комісії з приймання в експлуатацію закінчених будівництвом, реконструкцією або технічним переозброєнням об'єктів виробничого та соціально-культурного призначення, відремонтованого або модернізованого устаткування в частині дотримання вимог охорони (безпеки) праці; розробленні положень, інструкцій, розділу «Охорона праці» колективного договору й інших актів з охорони (безпеки) праці, що діють у межах підприємства; складанні переліків професій і посад, згідно з якими працівники повинні проходити обов'язкові попередні та періодичні медичні огляди; організації навчання з питань охорони праці; роботі комісії з перевірки знань з питань охорони праці;

12) забезпечення організаційної підтримки (в разі наявності) роботи комісії з питань охорони праці підприємства;

13) контроль за: виконанням заходів, передбачених програмами, планами щодо поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища, колективним договором та заходами, спрямованими на усунення причин нещасних випадків і професійних

захворювань та аварій на виробництві; проведенням ідентифікації та декларуванням безпеки об'єктів підвищеної небезпеки; наявності в структурних підрозділах інструкцій з охорони праці згідно з переліком професій, посад і видів робіт, своєчасним внесенням у них змін; своєчасним проведенням необхідних випробувань і технічних оглядів устаткування; станом запобіжних і захисних пристроїв та вентиляційних систем; своєчасним проведенням навчання з питань охорони праці та всіх видів інструктажу з охорони праці; забезпеченням працівників відповідно до законодавства спецодягом, спецвзуттям та іншими засобами індивідуального та колективного захисту, мийними та знешкоджувальними засобами; організацією зберігання, прання, хімічного чищення, сушіння, знепилювання і ремонту спеціального одягу, спеціального взуття та інших засобів індивідуального захисту; санітарно-гігієнічними і санітарно-побутовими умовами працівників згідно з нормативно-правовими актами; своєчасним і правильним наданням працівникам пільг і компенсацій за важкі та шкідливі умови праці, забезпеченням їх лікувально-профілактичним харчуванням, молоком або рівноцінними йому харчовими продуктами, газованою солоною водою, наданням оплачуваних перерв санітарно-оздоровчого призначення тощо відповідно до вимог законодавства та колективного договору; дотриманням у належному безпечному стані території підприємства, внутрішніх доріг та пішохідних доріжок; організацією робочих місць відповідно до нормативно-правових актів з охорони праці; використанням цільових коштів, виділених для виконання комплексних заходів для досягнення встановлених нормативів та підвищення наявного рівня охорони праці; застосуванням праці жінок, інвалідів та осіб, молодших 18-ти років, відповідно до законодавства; виконанням приписів посадових осіб органів державного нагляду за охороною праці та поданням страхового експерта з охорони праці; проведенням попередніх (під час прийняття на роботу) і періодичних (протягом трудової діяльності) медичних оглядів працівників, зайнятих на важких роботах, роботах із шкідливими чи небезпечними умовами праці або таких, де є потреба у професійному доборі, щорічних обов'язкових медичних оглядів осіб віком до 21-го року.

— § 3. ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ НА ВИРОБНИЦТВІ

Методи і засоби гарантування безпеки праці обирають на основі виявлених небезпечних факторів, специфічних для кожного технологічного процесу і виду робіт, а також після ретельного вивчення

зони дії (небезпечної зони) та особливостей кожного виявленого фактора.

Небезпечна зона – це простір, у якому може спостерігатися дія небезпечних і шкідливих виробничих факторів на працюючих.

Основними *технічними способами* *убезпечення від виробничого травматизму огорожденням* є огороджувальні, запобіжні та попереджувальні пристрої, блокування і профілактичне апробування машин.

Основні вимоги, які висувають до технічних способів *убезпечення*, – це підвищення продуктивності праці, зниження небезпечності та шкідливості під час обслуговування устаткування і виконання технологічних операцій, надійність і міцність, зручність під час обслуговування устаткування і способів захисту та виконання вимог технічної естетики.

Важливу роль у справі гарантування безпеки відіграє використання комплексної механізації, автоматизації і дистанційного управління в тих випадках, коли дію небезпечних і шкідливих виробничих факторів не можна усунути.

Огороджувальні пристрої застосовують для ізоляції людини, частин її тіла й одягу від механізмів, що рухаються (обертаються), від небезпечних струмопровідних частин устаткування, які перебувають під напругою, а також зон високих температур, шкідливих випромінювань і місць, де може відбуватися виліт деталей під час їх обробки чи внаслідок вибуху. Огороджувальні пристрої обирають згідно з видом небезпечного фактора, враховуючи основні параметри, способи установки, місця установки тощо. Скажімо, необхідно виключити можливість випадкового дотику працюючих до устаткування, що має температуру понад 45°C. У разі неможливості проведення цього захисного заходу поверхні устаткування мусять мати теплоізоляцію чи огородження.

Роботи на устаткуванні, з якого знято передбачене огородження, чи воно несправне, забороняються.

У цілому засоби захисту можуть бути об'єктивними (огородження, блокування, захисне укриття, запобіжні та вимикаючі пристрої, ізоляція, герметизація, заземлення, блискавкозахист тощо) і суб'єктивними (застережливі написи, таблички, сигнальні пристрої, контрольно-вимірювальні прилади тощо).

Суб'єктивні засоби захисту не можуть гарантувати надійного захисту від дії шкідливих факторів, тому що загальний стан людини та її увага внаслідок втоми, поганого самопочуття, шуму, вібрації, поганого освітлення тощо можуть погіршуватися, що призводить

до підвищення імовірності настання нещасного випадку. *Об'єктивні засоби захисту* є більш надійними. Так, огорожувальні пристрої використовують для ізоляції людини від елементів, що рухаються, від небезпечних струмопровідних мереж, небезпечних зон впливу низьких чи високих температур і шкідливих випромінювань. Огорожувальні пристрої поділяються на стаціонарні, відкидні чи розсувні, знімні та переносні (тимчасові).

Стаціонарні огороження ізолюють небезпечні зони, механізми різних машин та окремі ділянки робочих місць. Усі приводні й передавальні механізми та робочі органи, якщо це можливо за технологією, розміщуються в корпусі машини. За своїм конструктивним оформленням стаціонарне огороження виконується як невід'ємна частина устаткування чи обладнання.

Відкидні чи *розсувні* огороження (кожухи, футляри, кришки, дверцята тощо) використовуються для укриття робочих органів, передавальних систем, систем огляду та інших механізмів, що вимагають частого налагодження, чищення, змашування та оглядів між плановими ремонтами машин і устаткування. Вони приєднуються до нерухомих частин машин (корпусів) за допомогою петель чи навісів і можуть відкриватися без допомоги спеціальних інструментів.

Знімні огороження використовують для укриття приводних і передавальних механізмів, що не вимагають налагодження, чищення та огляду під час усього міжремонтного періоду роботи устаткування. Такі огороження можуть застосовуватися замість відкидних і розсувних, якщо останні не можна встановити на агрегатах із конструктивних міркувань. Знімні огороження закріплюються на машини чи на верстатах болтами, гвинтами тощо. Для того щоб їх зняти, потрібен інструмент.

Переносні (тимчасові) огороження використовують під час ремонтних і налагоджувальних робіт для захисту людини від випадкових дотиків до механізмів, що рухаються, до струмопровідних частин тощо.

Технологічне устаткування, обслуговування якого пов'язано з переміщеннями працюючого на висоті, мусить мати безпечні та зручні за конструкцією і розмірами робочі майданчики, переходи і сходи. Майданчики і сходи висотою понад 0,5 м від підлоги обладнують поручнями висотою не менше 1 м.

Запобіжні пристрої застосовуються для обмеження перевищень заданими небезпечними параметрами устаткування допустимих меж. Цими параметрами можуть бути статичні й динамічні навантаження, довжина шляху пересування механізму, рівень рідини,

швидкість пересування, тиск рідини, пари, газу, температура, сила струму тощо. Запобіжні пристрої спрацьовують автоматично, вимикаючи джерело контрольованого параметра чи створюючи умови для зменшення його впливу.

До запобіжних пристроїв відносять плавкі запобіжники, запобіжні клапани і мембрани, обмежники та блокуючі пристрої.

Плавкі запобіжники, або автомати відімкнення забезпечують захист електроустановок від виникнення перевантажень і коротких замикань, що можуть призвести до пошкодження ізоляції та пожежі. У разі підвищення сили струму понад допустиму межу в запобіжнику плавиться спеціальний елемент, ланцюг розривається, і електричний струм вимикається.

Запобіжні клапани і мембрани забезпечують автоматичний викид надлишку газу, пари чи рідини із систем підвищеного тиску в систему низького тиску чи в атмосферу, щоб уникнути вибуху. Запобіжні клапани автоматично відновлюються після спрацьовування, а мембрани руйнуються і вимагають подальшої заміни.

Обмежники сприяють роботі механізмів чи окремих елементів механізму у визначених параметрах і тим самим попереджають їх поломку й аварії.

Широко розповсюдженими є *запобіжні гальмові пристрої* для екстреного гальмування машин і механізмів у разі аварійної ситуації і вимикання електроенергії, наприклад аварійна гальмова система в автомобілі.

Блокуючі пристрої використовуються для відімкнення чи попередження можливості появи джерела небезпеки у разі відсутності захисного пристрою. За принципом дії вони поділяються на механічні, електронні, пневматичні й комбіновані та застосовуються разом із захисними пристроями.

Прикладом блокування руху людини виступають ремені безпеки, що застосовуються в автомобілях, – вони значною мірою знижують травматизм під час дорожньо-транспортних пригод. За статистикою, кількість поранених серед тих, хто ними користується, є меншою у 2,4 рази, а кількість загиблих – у 3,7 рази порівняно з тими, хто не користувався ременем безпеки. Кількість випадків стусу головного мозку скорчується з 86 % до 21,6 %, а травми хребта і грудної клітини – з 47 % до 7,8 %.

Під час застосування ременів безпеки необхідно виконувати кілька правил:

- між ременем і тілом на рівні грудей має проходити долоня (зазор близько 2,5 см);

– не пристебнутий, а лише накинута ремінь у разі дорожньо-транспортної пригоди може травмувати людину, яка сидить поруч;

– ремінь не має бути брудним і скрученим.

Сигналізація про небезпеку застосовується в колективних засобах захисту від шкідливих і небезпечних факторів. Вони повідомляють людину про наявність передбаченого різновиду небезпеки. Сигналізація призначається для попередження працюючих про пуск і зупинку устаткування, порушення технологічного процесу, аварійну ситуацію або пожежну небезпеку. За принципом дії вона може бути світловою, звуковою, кольоровою тощо. З метою сигналізації про небезпеку можуть використовуватися спеціальні прилади та пристрої.

Дуже важливим фактором безпечної праці є **нормальне освітлення**, що надає можливість вчасно помітити небезпеку і зберегти нормальний зір. Норми освітлення залежать від виду роботи і розмірів об'єкта, з яким працює людина. Існують такі види освітлення: *робоче, аварійне, чергове, охоронне та евакуаційне*.

Сигнальні пристрої контролюють температуру, тиск, швидкість руху, вміст у повітрі шкідливих речовин, шум, вібрацію та рівень шкідливих випромінювань, повідомляють про несанкціонований доступ, вторгнення на об'єкти охорони тощо.

За своїм функціональним призначенням сигнальні пристрої поділяють на такі:

– аварійні (сповіщають про виникнення небезпечного режиму в роботі);

– інформаційні (інформують про вид і значення параметрів, що визначають безпеку);

– попереджувальні (попереджають про необхідність дотримання вимог безпеки).

Світлову сигналізацію використовують на транспортних засобах (проблискові вогні), в електроустановках і на пультах управління. Засоби світлової сигналізації обладнують світлофільтрами, які мають червоний, жовтий, зелений і синій кольори. В оперативно-слідчій роботі місця вчинення злочинів для виключення сторонніх втручань і впливів огорожують. Ці огороження виконують у вигляді бар'єрів, стрічок або натягнутого троса бажано червоного чи іншого яскравого кольору, що сигналізують оточуючим про неприступність перебування сторонніх у цьому місці.

Широкого розповсюдження в роботі МВС набула звукова сигналізація. Гудки, сирени та дзвоники часто використовуються для

позначення можливої небезпеки чи нападу. Наприклад, протиугінна сигналізація повідомляє про спробу викрадення автомобіля, сигналізація на об'єкті – про несанкціоноване проникнення на об'єкт, а сирена міліцейського автомобіля попереджає громадян про підвищення небезпечності дорожнього руху.

З метою підвищення уваги працюючих і попередження їх про можливі загрози на робочому місці застосовують *кольорову сигналізацію*. Рекомендується фарбувати машини, механізми і приміщення в сигнальні кольори.

Колір трубопроводів і ємностей, наприклад, має таке сигнальне фарбування, що вказує на небезпечність речовин у ньому:

- кислот – жовтогарячий;
- лугів – фіолетовий;
- парів – червоний;
- паливних газів – жовтий;
- паливних рідин – коричневий.

Крім того, кожен використовуваний колір має загальне сигнальне значення. Так, **червоний сигнальний колір** означає заборону, безпосередню небезпеку й засоби пожежогасіння. Він застосовується на заборонних знаках, у написах і символах на знаках пожежної безпеки, для позначення вимикаючих пристроїв механізмів і машин, серед іншого аварійних, люків і кожухів, які можуть відкриватися, огорожень рухомих елементів, руків'їв кранів аварійного зниження тиску, корпусів масляних вимикачів, що перебувають під напругою, позначення пожежної техніки, сигнальних ламп, які сповіщають про порушення умов безпеки (з написом «Тривога» тощо), двері шаф струмопровідних елементів, електромашини і трубопроводу гарячої води.

Жовтий сигнальний колір означає попередження, можливу небезпеку. Застосовується в попереджувальних знаках, зокрема для:

- фарбування елементів будівельних конструкцій, що можуть бути причиною одержання травм, місць звуження проходів і проїздів, у місцях інтенсивного потоку людей і транспорту;
- фарбування елементів будівельного устаткування, необережне поводження з якими може призвести до одержання травми працюючими (рухомі елементи), і меж небезпечних зон, що огорожують конструкції робочих майданчиків;
- фарбування елементів транспортних засобів, рух чи розміщення яких може спричинити травмування працюючих, елементів огорожень конструкцій у разі робіт біля траншей, ям, котлованів, виносних площадок, рухомих частин вишок і сходів;

– фарбування ємностей, що містять небезпечні та шкідливі речовини.

Зелений сигнальний колір означає дозвіл і безпечність. Застосовується для наказових знаків, дверей і світлових табло евакуаційних і запасних виходів, сигнальних ламп нормального режиму роботи обладнання.

Синій сигнальний колір означає вказівку, інформацію. Застосовується для вказівних знаків. Допускається використовувати при цьому додаткові таблички білого кольору з чорними стрілками.

Сигнальне фарбування застосовується також для виділення травмонебезпечних елементів машин та устаткування. Травмонебезпечні елементи виділяються смугами жовтого та чорного кольору, що чергуються, які мають нахил 45° до горизонталі. Небезпечні виробничі складські приміщення, будівлі та конструкції фарбують у червоний колір, а безпечні – у чорний колір. Для кращого сприймання сигнальні кольори слід виконувати на тлі контрастних кольорів: жовтий на чорному, зелений чи червоний на білому.

Особливу увагу приділяють кольорам одягу осіб, які працюють у небезпечній зоні. Колір їхнього одягу має виділятися, різко контрастувати з тлом місцевості. Останнім часом кольори виконуються флуоресцентними фарбами, наприклад світловідбиваючі жилети працівників державної автоінспекції.

Знаки безпеки і попереджувальні написи

Знаки безпеки призначаються для привернення уваги працюючих до безпосередньої чи можливої небезпеки, вказують на дозвіл виконання відповідних дій, на необхідність і напрямок дій з метою гарантування безпеки, а також на необхідну інформацію. Евакуаційні виходи на сходові клітки та назовні, найкоротший шлях людей до виходів, стаціонарних сходів і відстійників, місцезнаходження щитів пожежної автоматики та вогнегасників обов'язково мають чітко позначатися знаками безпеки.

Працівників МВС знаки безпеки допомагають розпізнати вид загрози для належного упередження чи реагування, допомагають під час виконання службових обов'язків указати напрямок подальших дій тощо.

Дорожні знаки є знаками безпеки, які мають покращувати безпеку учасників дорожнього руху і є для них обов'язковими. Але серед них є знаки, що знижують ступінь небезпечності не лише для учасників дорожнього руху, але і для збереження життя і здоров'я людей, які перебувають поруч, наприклад знаки «Подачу звукового сигналу заборонено», «Рух транспортних засобів, що перевозять

небезпечні вантажі, заборонено», «Рух транспортних засобів, що перевозять вибухівку, заборонено», «Рух транспортних засобів, що перевозять речовини, які забруднюють воду, заборонено», сервіс-знак «Вогнегасник», таблички «Стоянка з непрацюючим двигуном», «Ожеледь», «Сліпі пішоходи» тощо.

У випадках, коли знак безпеки встановлено на воротах чи входних дверях приміщення, при в'їзді на об'єкт чи ділянку, це означає, що його дія поширюється на все приміщення, на весь об'єкт чи ділянку.

Форма, розмір і колір знаків безпеки, а також їх розміщення мають відповідати таким чинним стандартам:

1. ГОСТ 12.4.026-76 «Кольори сигнальні і знаки безпеки. Система стандартів безпеки праці»;
2. ДСТУ 3237-95 «Кольори сигнальні та знаки пожежної безпеки в суднобудуванні. Загальні положення»;
3. ISO 6309; 1987 «Міжнародний стандарт. Протипожежний захист. Знаки безпеки»;
4. ISO 3864; 1984 «Міжнародний стандарт. Кольори попереджувальні та знаки безпеки».

Знаки безпеки поділяють на:

- заборонні;
- попереджувальні;
- вказівні;
- наказові.

Знаки безпеки мають контрастно виділятися на навколишньому тлі й перебувати в полі зору людей у призначених місцях.

Широко використовуються пояснювальні написи, що додатково інформують про можливу небезпеку. У пояснювальному написі заборонного знака завжди є слово «Заборонено», наприклад «Заборонено використання відкритого вогню», «Заборонено палити».

Пояснювальні написи нерідко починають також словом «Стій», наприклад: «Стій! Охоронна зона ЛЕП. Роботи заборонено», «Стій! Обрив проводу. Не підходити», «Стій! Заборонна зона».

Знаки небезпечних зон попереджають, наприклад, про розташування зон обвалів, сховищ, зон дії отруйних чи шкідливих речовин. У попереджувальних знаках може бути пояснювальний напис, що залежить від конкретних умов, наприклад: «Небезпечна зона. Працює кран», «Небезпечна зона. Тихий хід».

Знаки загрози падіння необхідно встановлювати при відкритих і необгороджених ямах, котлованах тощо. Основне слово на таких знаках «Бережися». Наприклад: «Бережися. Падіння (яма, котлован тощо)».

Знаки загрози поранення попереджають про небезпеку, пов'язану з гострими предметами, арматурою тощо. Основне слово – «Обережно». Наприклад: «Обережно. Гострі предмети».

Знаки загрози від руху попереджають про небезпеку, пов'язану з рухом транспорту, будівельних машин тощо. Наприклад: «Бережися. Рух транспорту», «Бережися. Виїзд автомобіля», «Бережися. Повороти стріли».

На вказівних знаках можуть бути такі пояснювальні слова: «Вихід», «Вхід», «Безпечний прохід ліворуч», «Запасний вихід».

— ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як створюється служба охорони праці?
2. Як проходять навчання та інструктаж з охорони праці на підприємстві?
3. Як відбувається державний нагляд з охорони праці?
4. Як відбувається громадський контроль з охорони праці?
5. Завдяки яким показникам забезпечується економічна ефективність охорони праці?
6. Назвіть основні чинники травматизму на підприємстві.
7. Хто зобов'язаний складати акт про нещасний випадок на виробництві й заповнювати журнал реєстрації інструктажів?
8. Хто призначає відповідального за охорону праці?
9. Хто несе відповідальність за охорону праці на малих підприємствах?
10. Хто відповідає і проводить інструктаж з охорони праці в нічну зміну?

Рекомендовані джерела

1. Лисенко Г. Г. Довідник з охорони праці для керівників та спеціалістів / Г. Г. Лисенко. – Київ : Основи, 2008. – 288 с.
2. Основи охорони праці : посібник / за ред. М. С. Одарченко. – Харків : ХДУХТ, 2017. – 334 с.
3. Про затвердження Типового положення про службу охорони праці : Наказ Держ. комітету України з нагляду за охороною праці від 15.11.2004 № 255 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1526-04>.
4. Управління охороною праці : навч. програма / уклад. В. М. Іванов. – Харків : ХНАМГ, 2011. – 18 с.
5. Шапошникова С. В. Система управління охороною праці : навч. посіб. / С. В. Шапошникова, В. В. Чигарьов. – Донецьк : Ноулідж, 2012. – 112 с.

ТЕМА № 4. ПРОФІЛАКТИКА ВИРОБНИЧОГО ТРАВМАТИЗМУ

§ 1. Основні групи причин виробничого травматизму і професійної захворюваності.

§ 2. Організаційні і технічні заходи профілактики виробничого травматизму.

§ 3. Порядок розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві.

§ 4. Специфіка травматизму працівників правоохоронних органів.

— § 1. ОСНОВНІ ГРУПИ ПРИЧИН ВИРОБНИЧОГО ТРАВМАТИЗМУ І ПРОФЕСІЙНОЇ ЗАХВОРИВАНОСТІ

Обов'язок з організації безпечних та нешкідливих умов праці покладається на власника підприємства, установи чи організації. Обов'язок неухильного виконання вимог законодавства про охорону праці покладено як на власника підприємства, установи чи організації, так і на кожного працівника безпосередньо.

Виробничий травматизм є наслідком порушення відповідними працівниками, їх безпосередніми керівниками та власниками підприємств вимог законодавства у сфері охорони праці з організації безпечних і здорових умов праці.

Виробничий травматизм – це явище, що характеризується сукупністю виробничих травм і нещасних випадків на виробництві.

Виробничі травми – це травми, одержані працівником на виробництві внаслідок недотримання вимог охорони праці.

Нещасний випадок на виробництві – це раптовий вплив на працівника небезпечного виробничого фактора чи середовища, внаслідок якого здоров'ю працівника було завдано шкоду, чи такий, що призвів до його смерті.

Безпосередньо причин виникнення виробничого травматизму досить багато, тому доцільно класифікувати їх за такими групами: *технічно-технологічні, організаційні, санітарно-гігієнічні та особисті.*

Технічно-технологічні причини охоплюють як порушення технологічного процесу виробництва продукції (*технологічні*), так і конструктивні недоліки інструментів чи механізмів та їх несправність

(технічні). Прикладом *технологічних* причин виникнення виробничого травматизму може бути відсутність або недостатня потужність системи охолодження у виробничих процесах із високими температурами, внаслідок якої робітник може зазнати шкідливого або наднормового впливу високих температур. Зношення інструментів праці або розхитування кріплень у рухомих частинах механізмів унаслідок довгострокової дії вібрації може бути прикладом уже *технічних* причин.

До *організаційних* причин належать несвоєчасне або недостатньо якісне проведення інструктажів з охорони праці, неповне забезпечення посадовими інструкціями, недостатній рівень контролю за виконанням вимог у сфері охорони праці тощо.

Санітарно-гігієнічні причини – це порушення нормативів безпечної концентрації шкідливих речовин у повітрі, незадовільний рівень шумів, вібрацій чи освітлення, антисанітарний стан приміщень, недотримання правил особистої гігієни тощо.

Особисті причини виникнення виробничого травматизму – грубі помилки в роботі. Ці причини поділяються на декілька підгруп: *психофізіологічні, суб'єктивні й економічні*.

До *психофізіологічних* причин належать виснаженість, монотонність і висока напруженість праці, невідповідність фізіологічних та психічних особливостей організму умовам праці, відносини в колективі тощо.

Суб'єктивні причини виникнення виробничого травматизму – особиста недисциплінованість працівника, невиконання інструкцій і приписів у сфері охорони праці, перебування на робочому місці у стані алкогольного сп'яніння тощо. Вони є проявом характеру та особистості працівника і впливають із них.

Економічними причинами можна назвати порушення роботодавцем власного обов'язку контролю за охороною праці на власному підприємстві внаслідок бажання отримати надмірні прибутки або зменшити видатки замість безпеки, життя і здоров'я працівників.

Нещасний випадок часто обумовлюється поєднанням одразу декількох причин, які разом узяті призводять до настання негативних наслідків. Часто усунення хоча б однієї з причин може запобігти настанню негативних наслідків.

Професійне захворювання – це хронічне або гостре захворювання, причиною якого став тривалий вплив на працівника шкідливих виробничих факторів. Якщо в результаті розслідування буде доведено, що причиною захворювання не був вплив виробничих факторів, – таке захворювання вважається *загальним*. Професійні

захворювання можуть спричинити тимчасову чи постійну втрату працездатності працівника або інвалідність, а іноді навіть призвести до смерті постраждалого. Кабінет Міністрів України Постановою від 8 листопада 2000 р. № 1662 затвердив перелік професійних захворювань, яким поділив перелічені захворювання на 7 груп.

1. *Захворювання, що виникають під впливом хімічних факторів.* До цієї групи належать хронічні отруєння та їх наслідки, самостійні чи в поєднанні з іншими ураженнями: анемією, нефропатією, гепатитом, ураженням очей, кісток, нервової системи та/або органів дихання токсичного характеру; деякі хвороби шкіри.

2. *Захворювання, спричинені впливом промислових аерозолів.* У цій групі – пневмоконіози, професійні бронхіти, бісиноз, емфізема легенів, дистрофічні зміни верхніх дихальних шляхів.

3. *Захворювання, спричинені дією фізичних факторів.* До таких відносять вібраційну та шумову хворобу, захворювання, пов'язані з впливом контактного ультразвуку (вегетативний поліневрит, ангіоневроз рук), променеві захворювання – місцеві променеві ураження (гострі або хронічні), пневмосклероз, місцеве ушкодження тканин лазерним випроміненням, гіпертермія тощо.

4. *Захворювання, пов'язані з фізичним перевантаженням та перенапруженням окремих органів і систем.* У цій групі зосереджено хвороби, пов'язані з розладом функціонування окремих систем організму: неврози, радикулопатії, різні захворювання кістково-м'язової системи та сполучної тканини, варикозне розширення вен і деякі статеві хвороби.

5. *Захворювання, спричинені дією біологічних факторів,* – інфекційні та паразитарні хвороби, набуті в процесі професійної діяльності в результаті контакту з хворими, інфікованими матеріалами чи переносниками захворювань. До таких відносять вірусні гепатити, туберкульоз, кліщовий енцефаліт, СНІД, сифіліс, сибірську виразку, дисбактеріоз, COVID-19 тощо.

6. *Алергічні захворювання* – прояви алергії, що виникли внаслідок контакту з речовинами та сполуками, які містять алергени: кон'юнктивіт, дерматит, астма, екзема, анафілактичний шок тощо.

7. *Злоякісні новоутворення* (професійний рак). До цієї групи входять пухлини шкіри, порожнини рота, органів дихання, печінки, сечового міхура, кісток, шлунку, лейкози, мезотеліоми і неходжкінські лімфоми.

Цей перелік не є вичерпним і слугує скоріше орієнтиром. Належність окремих набутих хвороб до професійних виявляється фахівцями в результаті всебічного розслідування.

Окрім зазначених груп професійних захворювань, можна також виділити *гостру* та *хронічну* форму перебігу захворювання.

Гостре захворювання виникає раптово, після одноразового (протягом не більше однієї робочої зміни) впливу високих концентрацій хімічних речовин, що містяться в середовищі робочої зони. Це хімічні опіки, алергічні реакції, ураження очей і м'яких тканин хімічними речовинами чи оптичним випроміненням.

Хронічне професійне захворювання розвивається внаслідок тривалого систематичного впливу на організм шкідливих виробничих факторів. Особливістю хронічних професійних хвороб є поступове збільшення прояву симптомів захворювання.

— § 2. ОРГАНІЗАЦІЙНІ І ТЕХНІЧНІ ЗАХОДИ ПРОФІЛАКТИКИ ВИРОБНИЧОГО ТРАВМАТИЗМУ

Зниження рівня травматизму, професійних захворювань і наслідків від них здійснюється завдяки застосуванню організаційних, технічних і лікувально-профілактичних заходів, запровадженню системи відповідальності за порушення вимог законодавства у сфері охорони праці, нормативно-правовому регулюванню питань охорони праці й іншим заходам.

Якісне проведення інструктажів та навчання працівників, залучення їх до роботи за спеціальністю, організація раціонального режиму роботи і відпочинку та забезпечення працівників засобами індивідуального захисту становлять **організаційні заходи захисту на виробництві**. Організаційні заходи продиктовано тими чи іншими нормативно-правовими актами: законами України, постановами Кабінету Міністрів України тощо.

У контексті запобігання травматизму основне місце посідають *технічні заходи захисту*. Якщо певні верстати, механізми, устаткування чи виробничі лінії розроблено так, що вони повністю унеможливають проникнення тих чи інших шкідливих речовин чи шкідливого впливу в робочу зону, небезпечні зони обмежено чи зроблено недоступними, а корпуси механізмів заземлено тощо, то ймовірність завдання травм працівникові зводиться до мінімуму навіть за відсутності інших заходів з охорони праці.

Зниження рівня травматизму на виробництві досягається також завдяки використанню *комплексу лікувально-профілактичних заходів*, що здійснюються відповідно до вимог законодавства: проведення обов'язкових медичних оглядів, забезпечення працівників лікувально-профілактичним харчуванням, скорочення для них

тривалості робочого дня та надання їм додаткових відпусток. Особи, що вже зазнали шкідливого впливу на життя чи здоров'я, отримують право на компенсацію, безкоштовне лікування, медичний догляд та інші гарантії за рахунок підприємства чи відповідних фондів.

Соціально-економічні заходи профілактики виробничого травматизму полягають у законодавчому закріпленні пільг та компенсацій для працівників, що працюють зі шкідливими чи небезпечними умовами праці, страхуванні життя та здоров'я працівників роботодавцем, відшкодуванні ним працівникам збитків у разі каліцтва тощо.

Зниженню рівня травматизму також сприяє *дисциплінарна, адміністративна, матеріальна та кримінальна відповідальність* працівників за порушення у сфері охорони праці. За результатами роботи відповідної системи розслідування нещасних випадків і професійних захворювань на виробництві відповідні особи притягуються до відповідальності у разі порушення вимог охорони праці.

Питання охорони праці на підприємстві, в установі чи організації регламентуються великою кількістю *нормативно-правових актів*, серед яких є як закони України, так і підзаконні нормативно-правові акти у вигляді правил, стандартів, норм, регламентів, положень, інструкцій та інших норм, обов'язкових до виконання. У міру впровадження досягнень науки і техніки відповідні нормативно-правові акти у сфері охорони праці переглядають, коригують чи скасовують. Опрацювання та перегляд, ухвалення нових і скасування чинних нормативно-правових актів з охорони праці здійснюються Державною службою України з питань праці за участю міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Фонду соціального страхування України і всеукраїнських організацій роботодавців та профспілок.

Стандарти, технічні умови й інші нормативно-технічні документи на засоби праці та технологічні процеси мають містити в собі вимоги щодо охорони праці й погоджуватися з органами державного нагляду за охороною праці.

Санітарні правила та норми затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі охорони здоров'я.

Нормативно-правові акти про охорону праці є обов'язковими для виконання у виробничих майстернях, лабораторіях, цехах, на дільницях та в інших місцях трудового і професійного навчання молоді, обладнаних у школах, міжшкільних комбінатах, училищах, вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, будинках самодіяльної технічної творчості тощо.

— § 3. ПОРЯДОК РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ОБЛІКУ НЕЩАСНИХ ВИПАДКІВ, ПРОФЕСІЙНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ ТА АВАРІЙ НА ВИРОБНИЦТВІ

Особливе місце у профілактиці травматизму посідають облік і розслідування нещасних випадків, що сталися під час робочого дня. Для аналізу травматизму використовують **чотири основні методи: статистичний, монографічний, топографічний та економічний.**

Найбільш розповсюдженим методом аналізу травматизму є *статистичний* метод, який ґрунтується на складанні статистичних таблиць, що відбивають усі обставини нещасного випадку. У результаті розробляються висновки про те, який контингент працюючих, за яких обставин і з яких причин найбільшою мірою потерпає від нещасних випадків.

Монографічний метод ґрунтується на детальному вивченні устаткування, інструменту та процесу роботи, наявності небезпечних і шкідливих факторів та їх ступеня небезпечності, особливостей режиму праці та відпочинку. Відтворюються обстановка й обставини нещасних випадків, що надає можливість виявити не лише причини нещасного випадку, але й потенційно наявні небезпеки.

Топографічний метод ґрунтується на побудові картограм, де відзначені ділянки, на яких ставалися нещасні випадки, і формуванні карти травматизму.

Економічний метод ґрунтується на аналізі й обліку економічних збитків унаслідок утрат від нещасного випадку, професійних захворювань, оплати втрати працездатності, відшкодування втрат постраждалим і витрат на відновлення здоров'я, враховується і вартість зіпсованого устаткування.

Статистичний метод містить у собі визначення двох показників: коефіцієнта ваги травматизму (K_v) і коефіцієнта ймовірності (частоти) травматизму (K_t). При цьому

$$K_v = \frac{D}{T},$$

де T – кількість травм за звітний період;

D – загальна кількість днів непрацездатності за визначений календарний період,

$$K_t = 1000 * \frac{T}{N},$$

де N – середньооблікова кількість працюючих на об'єкті за визначений календарний період.

Коефіцієнт ваги травматизму характеризує середню непрацездатність, спричинену одним нещасним випадком. *Коефіцієнт імовірності травматизму* характеризує кількість травм на 1 тис. працюючих. Для більш об'єктивного оцінювання травматизму використовується комплексний показник, який дорівнює добутку коефіцієнтів ваги та імовірності. Чим вищі значення мають усі показники травматизму, тим небезпечнішими є перебування на об'єкті.

Усі зазначені методи використовують для успішного вирішення питань зниження рівня виробничого травматизму і профзахворювань на об'єкті, аналізу причин їх виникнення, що в результаті надає можливість розробляти конкретні плани щодо запобігання нещасним випадкам під час виконання робіт.

Ці причини можна поділити на дві групи: *виробничо-технічні* й *психофізіологічні* (ті, які визначаються психологічними і фізіологічними особливостями працюючих).

Виробничо-технічні причини, у свою чергу, поділяють на такі:

- 1) організаційні, до яких відносять:
  - низьку виробничу дисципліну;
  - неякісне навчання безпечним методам виконання робіт і проведення інструктажів;
  - відсутність інструкцій на робочому місці;
  - порушення режиму праці й відпочинку працюючих;
  - неукомплектованість необхідною технологічною документацією;
  - недостатній контроль за дотриманням норм і правил охорони праці.
- 2) технічні, до яких відносять:
  - відсутність елементів устаткування і пристроїв на машинах, механізмах і технологічному устаткуванні, які підвищують безпечність їх роботи;
  - незадовільний технічний стан машин, механізмів і технологічного оснащення;
  - порушення технологічного процесу;
  - низький рівень механізації та автоматизації робочих процесів;
  - неякісне проведення технічного обслуговування і ремонту машин і механізмів;
- 3) санітарно-гігієнічні причини або фактори, показники яких перевищують гігієнічні й санітарні норми для людей у робочій зоні:
  - метеорологічні умови;
  - запилення і загазованість;
  - шум і вібрація;

- санітарний стан робочих і побутових приміщень;
- природне і штучне освітлення;
- електромагнітні поля;
- іонізуюче випромінювання тощо.

До *психофізіологічних* причин відносять такі:

- незадовільний психологічний клімат у колективі чи родині;
- антропологічну невідповідність працюючого умовам праці;
- незадоволеність працею;
- алкогольне чи наркотичне сп'яніння.

Для попередження причин нещасних випадків та уникнення випадків травматизму під час виконання різних робіт, а також виникнення професійних захворювань необхідно здійснювати **спеціальні заходи**, які можна поділити на *технічні та організаційні*.

До *технічних* відносять заходи з підтримки санітарії та гігієни праці (створення комфортних умов, забезпечення нормальної освітленості, забезпечення нормального режиму роботи і відпочинку, видалення небезпечних об'єктів на безпечну відстань, заміна небезпечних речовин і матеріалів на безпечні, зниження рівня шуму й вібрації тощо), а також з техніки безпеки (роботизація та автоматизація робочих процесів, використання огороження, сигналізації та знаків безпеки, застосування засобів захисту, використання безпечного устаткування тощо).

До *організаційних* заходів відносять такі: правильну організацію праці, планування заходів з охорони праці, проведення навчання, стажувань та інструктажів, організацію планово-попереджувального ремонту небезпечного устаткування, пропаганду безпечної праці, висвітлення проблем охорони праці, фактів і причин травматизму й аварій у засобах масової інформації тощо.

У разі втрати працездатності працівниками об'єкта загальнодержавні збитки за рік складаються з витрат унаслідок недоданої продукції, заміни непрацездатного працівника, компенсації за тимчасову втрату працездатності, а також з витрат на лікування потерпілого та санаторне лікування, на переведення потерпілого на більш легку роботу, виплат з інвалідності тощо.

Для визначення економічної шкоди можна застосовувати методику, запропоновану В. М. Золотницьким:

$$E = (0,6 N + 1,28 D) b + 8 N,$$

де E – економічна шкода за рік у разі втрати працездатності на об'єкті в гривнях; N – кількість нещасних випадків на об'єкті за рік; D – сумарна кількість днів втраченої працездатності на об'єкті за рік; b – середня заробітна плата працівників на об'єкті.

Доцільність проведення заходів з охорони праці можна визначити за формулами, поданими нижче.

$$\Delta E = E - Z,$$
$$\Delta E = k * (K_T^1 * T^1 - K_T^2 * T^2) * b - Z,$$

де ΔE – економічна ефективність заходів з охорони праці;

K_T^1, K_T^2 – коефіцієнти тяжкості травматизму за попередній рік та за звітний період; T^1, T^2 – кількість травм за попередній рік та за звітний період; k – коефіцієнт, який урахує страхування, санаторне та амбулаторне лікування та інші витрати; b – середня заробітна плата працівників на об'єкті; Z – капітальні витрати на заходи з охорони праці.

У статті 22 «Розслідування та облік нещасних випадків, професійних захворювань і аварій» Закону України «Про охорону праці» йдеться про «розслідування й облік нещасних випадків, професійних захворювань і аварій», тут же зазначено основні вимоги стосовно розслідувань та обліку нещасних випадків.

Нещасні випадки з працівниками підрозділів Державної служби охорони при МВС, а також інших охоронних підрозділів, які мають юридичний статус і спеціальний дозвіл (ліцензію) на цей вид діяльності, що сталися під час виконання обов'язків з охорони підприємства, беруться на облік цими підрозділами. У розслідуванні цих нещасних випадків повинні брати участь представники підприємства.

Про кожен нещасний випадок очевидець чи сам потерпілий повинні доповісти керівникові робіт (майстрові, бригадиrowі, начальникові).

Цей керівник, у свою чергу, зобов'язаний:

- терміново організувати надання медичної допомоги потерпілим;
- повідомити про те, що сталося, власників (керівників) підприємства, підрозділу чи об'єкта;
- якщо потерпілий є працівником іншого підрозділу, повідомити керівника цього підрозділу;
- у разі, якщо нещасний випадок відбувся внаслідок пожежі, повідомити місцеві органи пожежної охорони;
- якщо сталося гостре професійне отруєння, повідомити санепідемстанцію;
- зберегти до прибуття комісії з розслідування обстановку на робочому місці й устаткування в такому стані, в якому вони перебували на момент події (якщо це не загрожує життю і здоров'ю інших працівників і не спричинить настання тяжких наслідків).

Відповідно до «**Порядку розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві**», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 17 квітня 2019 р. № 337, визначено процедуру проведення розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві, що сталися з особами, визначеними ч. 1 ст. 35 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування».

Дія цього Порядку **не поширюється на:**

– військовослужбовців Служби зовнішньої розвідки, Збройних сил, Управління державної охорони, СБУ, Держспецзв'язку, Держспецтрансслужби;

– осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ, поліцейських, військовослужбовців Національної гвардії, курсантів (слухачів) закладів освіти МВС і Національної гвардії;

– осіб, що утримуються в установах виконання покарань або слідчих ізоляторах, крім випадків, коли зазначені особи залучаються до трудової діяльності на виробництві цих установ або на інших підприємствах за спеціальними договорами;

– осіб рядового та начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби;

– осіб рядового та начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту ДСНС;

– військовослужбовців Адміністрації Держприкордонслужби та її регіональних управлінь, Морської охорони, органів охорони державного кордону, розвідувального органу Адміністрації Держприкордонслужби, закладів освіти, науково-дослідних установ та органів забезпечення Держприкордонслужби у період проходження ними військової служби;

– осіб начальницького складу Національного антикорупційного бюро, порядок проведення розслідування та ведення обліку нещасних випадків щодо яких устанавлюється Директором Національного антикорупційного бюро.

Розслідування та облік нещасних випадків щодо зазначених осіб здійснюються у порядку, визначеному міністерствами та іншими державними органами, в управлінні яких перебувають військові частини, установи, організації, заклади освіти та підрозділи, де проходять службу або утримуються такі особи.

Порядок проведення розслідування та обліку нещасних випадків, що сталися з вихованцями, учнями, студентами, курсантами, слухачами, стажистами, клінічними ординаторами, аспірантами та докторантами під час навчально-виховного процесу, визначається МОН за погодженням з відповідним профспілковим органом.

Розслідування проводиться комісією в такому складі: голова комісії – керівник об'єкта (спеціаліст служби охорони праці), представник профспілкової організації або уповноважений трудового колективу з питань охорони праці та представник органів управління (керівник структурного підрозділу), а у разі гострих професійних захворювань (отруєнь) також спеціаліст санепідемстанції. У підрозділах МВС доцільно залучати до складу комісії особу, відповідальну за охорону праці, начальника підрозділу, заступника начальника з кадрової роботи.

Результати розслідування нещасного випадку під час виконання службового обов'язку, що спричинило втрату працездатності не менше одного робочого дня, оформляються адміністрацією протягом трьох днів.

Комісія з розслідування зобов'язана протягом трьох днів з моменту події:

- обстежити місце нещасного випадку, опитати очевидців і причетних осіб та одержати пояснення потерпілого (якщо це можливо);
- оцінити відповідність умов праці й засобів виробництва проекту і паспортам, а також дотримання вимог нормативно-технічної документації експлуатації устаткування і нормативних актів з охорони праці;
- установити обставини і причини нещасного випадку, визначити відповідальних за це осіб, а також розробити заходи щодо запобігання таким випадкам у майбутньому;
- перевірити журнали проведення інструктажів, наявність підписів потерпілого;
- скласти акт за формою Н-1.

За підсумками розслідування нещасного випадку складається акт за формою Н-1 у п'яти екземплярах. Один екземпляр у триденний термін слід передати постраждалому чи іншій зацікавленій особі. Затверджується документ керівником організації чи установи.

Розслідуванню підлягають також ті нещасні випадки, що сталися на території об'єкта, під час приходу на роботу чи виходу з роботи, а також у разі виконання своїх функціональних обов'язків поза територією об'єкта, а також ті, що сталися під час:

- перебування на робочому місці, на території об'єкта або в іншому місці роботи протягом робочого часу або за дорученням начальника об'єкта (власника) в неробочий час, під час відпустки, у вихідні та святкові дні;
- приведення в порядок знарядь, засобів захисту й одягу перед початком роботи і після її закінчення, виконання заходів особистої гігієни;

– проїзду на роботу чи з роботи на службовому транспорті або на транспорті сторонньої організації, яка надала його згідно з договором (заявкою), за наявності розпорядження начальника об'єкта (власника);

– використання власного транспорту в інтересах службових обов'язків з дозволу або за дорученням начальника об'єкта (власника);

– провадження дій в інтересах служби;

– ліквідації аварій, пожеж та наслідків стихійного лиха на об'єктах і транспортних засобах, що використовуються підрозділом;

– надання підрозділом шефської допомоги;

– перебування у транспортному засобі або на його стоянці, на території вахтового селища, серед іншого під час змінного відпочинку, якщо причина нещасного випадку є пов'язаною з виконанням потерпілим трудових (посадових) обов'язків або з впливом на нього виробничих факторів чи середовища;

– пересування працівника до об'єкта (або між об'єктами обслуговування за затвердженими маршрутами або до будь-якого об'єкта за дорученням начальника об'єкта (власника).

Умовою виплати матеріального утримання є рішення комісії про наявність виробничої травми. Потерпілий зобов'язаний одержати повне відшкодування збитків, заподіяних йому в результаті нещасного випадку, втрачений заробіток у повному розмірі, а також одноразову допомогу. Якщо нещасний випадок стався внаслідок невиконання потерпілим вимог нормативних актів з охорони праці, розмір одноразової допомоги може бути зменшений у порядку, обумовленому трудовим колективом за поданням власника і профспілкового комітету, але не більше ніж на 50 %.

Існують випадки, коли травму завдано на робочому місці, але вона не є виробничою травмою. До таких відносять травми, отримані:

– у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння;

– у результаті дій, вчинених у корисливих цілях;

– під час спортивних ігор на перерві;

– у результаті невдалої спроби самогубства.

У разі якщо травму визнано не виробничою, складається акт за формою НТ (невиробничий травматизм). У такому разі заходи із соціального захисту не проводяться.

Про подію нещасного випадку потерпілий чи очевидець повідомляють безпосереднього начальника. Безпосередній начальник організує першу медичну допомогу і направляє потерпілого до медичного пункту, а після цього інформує начальника підрозділу чи

керівника робіт. Начальник підрозділу повідомляє про інцидент вищому начальнику й у профспілковий комітет. Начальник підрозділу очолює комісію з розслідування нещасного випадку, з'ясовує його обставини і причини, затверджує заходи щодо запобігання у подальшому аналогічним нещасним випадкам на робочому місці. Після оформлення безпосередній начальник направляє акт Н-1 на затвердження керівникові об'єкта чи його першому заступникові. Керівник об'єкта чи установи повинен у добовий термін розглянути і затвердити акт Н-1 і вжити заходів щодо усунення причин нещасного випадку.

За матеріалами розслідування керівник об'єкта видає наказ стосовно усунення причин нещасного випадку з указівкою терміну виконання та відповідальних осіб.

Розслідування нещасного випадку відбувається в такий спосіб:

- обстежується місце, де стався нещасний випадок;
- проводяться бесіди з постраждалими, очевидцями та керівником структурного підрозділу:
- у зазначених осіб збираються письмові пояснення про обставини нещасного випадку;
- перевіряються картки інструктажів і записи в книзі інструктажів, накази з охорони праці на об'єкті, а також виробничі інструкції.

Власник (керівник) об'єкта чи підрозділу повинен розглянути і затвердити акти за формою Н-1 протягом доби після закінчення розслідування, а щодо випадків, які сталися за межами підприємства, – після отримання необхідних матеріалів. Затверджені акти протягом трьох діб надсилаються:

- потерпілому або особі, яка представляє його інтереси;
- керівникові цеху або іншого структурного підрозділу, де стався нещасний випадок, для здійснення заходів щодо запобігання таким випадкам;
- державному інспекторові з охорони праці;
- профспілковій організації, членом якої є потерпілий;
- керівникові (спеціалістові) служби охорони праці підприємства, якому акт надсилається разом з іншими матеріалами розслідування.

У разі втрати працездатності працівником МВС акти Н-1 спрямовуються:

- потерпілому або особі, яка представляє його інтереси;
- до особистої справи працівника МВС;
- у підрозділ, де стався нещасний випадок;
- керівникові (спеціалістові) служби охорони праці об'єкта;
- до контролюючої організації Держнаглядохоронпраці МВС.

На вимогу потерпілого власник зобов'язаний ознайомити потерпілого або особу, яка представляє його інтереси, з матеріалами розслідування нещасного випадку.

Акт Н-1 зберігається на об'єкті, де працював потерпілий, протягом 45 років. У разі порушення законодавства з питань втрати працездатності передбачається відшкодування збитків у судовому порядку на підставі Постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ по позовах про відшкодування шкоди».

В особливому порядку відбувається розслідування групових нещасних випадків та їх облік, а також випадків, що спричинили загибель людей.

До *групових нещасних випадків* відносять надзвичайні події на виробництві, у яких постраждало двоє і більше людей. У таких ситуаціях призначається спеціальна комісія з розслідування нещасного випадку. У зазначених ситуаціях необхідно повідомити про те, що сталося, такі органи:

- прокуратуру за місцем виникнення нещасного випадку;
- місцеві органи Держнаглядохоронпраці;
- орган безпосереднього управління;
- санепідемстанцію (у разі виникнення гострого отруєння);
- профспілкову організацію, членами якої є потерпілі;
- вищий профспілковий орган;
- у разі потреби – місцевий штаб цивільної оборони чи штаб з надзвичайних ситуацій.

Спеціальне розслідування проводиться протягом не більше 10-ти робочих днів. Якщо виникла така необхідність, установлений термін може бути продовжено органом, який призначив розслідування. За результатами розслідування складається акт *спеціального розслідування встановленої форми*

В акті спеціального розслідування нещасного випадку, який стався внаслідок аварії, зазначаються її категорія та розмір заподіяної під час цієї аварії матеріальної шкоди. У цьому документі комісія також дає оцінку діям державних і відомчих органів нагляду та контролю за безпечним веденням робіт на підприємстві.

Акт спеціального розслідування підписується головою і всіма членами комісії. Якщо якийсь член комісії не згоден зі змістом акта, він у письмовій формі додає до акта свою думку.

Акт за формою Н-1 на кожного потерпілого складається згідно з актом спеціального розслідування і затверджується власником протягом доби після одержання ним цих документів. У цьому разі в акті

за формою Н-1 замість підписів членів комісії підприємства робиться запис: «Складено відповідно до акта спеціального розслідування».

До матеріалів спеціального розслідування нещасного випадку належать:

- копія рішення Кабінету Міністрів України або наказу Держнаглядохоронпраці чи його територіального органу про організацію спеціального розслідування нещасного випадку;

- акт спеціального розслідування нещасного випадку;

- протокол огляду місця, де стався нещасний випадок, установленої форми;

- ескіз місця нещасного випадку (встановленої форми), необхідні плани, схеми та фотозйомки місця нещасного випадку, пошкодженого об'єкта, обладнання, устаткування тощо;

- протоколи рішень комісії із спеціального розслідування про розподіл функцій серед членів комісії, які беруть участь у розслідуванні, призначення експертної комісії;

- припис посадової особи органу державного нагляду за охороною праці (якщо він видавався) щодо зв'язку нещасного випадку з виконанням трудових (посадових) обов'язків;

- медичний висновок про причини смерті або характер травми потерпілого, а також про наявність в його організмі алкоголю чи наркотиків;

- висновок лікувально-профілактичного закладу про розслідування гострих професійних захворювань (отруень), результати вимірів і лабораторних досліджень виробничих факторів трудового процесу;

- пояснення та протоколи опитування потерпілих, свідків та інших осіб, причетних до нещасного випадку, встановленої форми;

- копії документів про проходження потерпілим навчання та інструктажів з охорони праці;

- копії приписів, що стосуються нещасного випадку, виданих державними інспекторами до настання нещасного випадку і під час його розслідування;

- виписки з нормативних актів про охорону праці, що були порушені;

- довідка про матеріальну шкоду, заподіяну нещасним випадком, та про надання потерпілому або членом його сім'ї матеріальної допомоги;

- копія наказу власника.

У разі виявлення професійних захворювань також необхідно проводити спеціальне розслідування. Спеціальне розслідування

проводиться після одержання керівником об'єкта висновку клініки науково-дослідного інституту про встановлення остаточного діагнозу щодо професійного захворювання в потерпілого. Зв'язок профзахворювання з умовами праці з'ясовується на підставі клінічних даних і санітарно-гігієнічних умов праці санепідемстанцією за участю фахівців організації.

Розслідування проводиться протягом 10-ти діб комісією у складі представника санепідемстанції (голова комісії), лікувально-профілактичної установи, підрозділу, профспілкової організації чи уповноваженого трудового колективу.

— § 4. СПЕЦИФІКА ТРАВМАТИЗМУ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

За статистикою, кількість навмисних убивств та нещасних випадків серед працівників поліції України під час виконання оперативно-розшукових завдань має в Україні тенденцію до стійкого зростання. Порівняно з 1990 р. у 2000 р. в Україні кількість убивств зросла на 70,24 %, загальна кількість злочинів з 1989 р. збільшилась удвічі – з 322 до 642 тис., навантаження на одного слідчого досягло 62, а з урахуванням нерозкритих злочинів минулих років – 190 справ на рік.

Працівники поліції захищають суспільство й державу від протиправних проявів у різних сферах громадського життя як кримінального походження, так і в разі масових заворушень або терактів. Злочинний світ і правопорушники, у свою чергу, не можуть здійснювати протиправну діяльність, не впливаючи на правоохоронні органи. Найпростіший спосіб такого впливу – це залякування, травмування і знищення працівників поліції. Отже, усуваючи підготовлений і професійний особовий склад правоохоронних органів, правопорушники, організована злочинність, міжнародні терористичні організації становлять серйозну загрозу національній і міжнародній безпеці.

Стабільною є кількість нещасних випадків серед правоохоронців під час несення служби, а максимум смертельних випадків припадає на 1996 р., коли їх кількість становило 89 випадків на рік.

На жаль, кількість злочинів в Україні останніми роками не знижується, натомість кількість санітарних і безповоротних втрат серед працівників правоохоронних органів зростає.

Непокоїть тенденція стійкого підвищення рівня травматизму у 2000–2008 рр. У середньому за період 2000–2008 рр. цей показник

дорівнював 1235 осіб, і динаміка травматизму в поліції залишається без суттєвих змін. Рівень травматизму зі смертельним результатом також залишається незадовільним. За цей період під час несення служби загинуло 312 осіб, у середньому 52 осіб на рік. З урахуванням усіляких випадків кількість загиблих і травмованих у системі МВС України є ще більшою. Якщо порівнювати результати за роками, то цифри вказують на серйозні проблеми у сфері забезпечення особистої безпеки працівників правоохоронних органів. Таке становище можна пояснити вдосконаленням професіоналізму або збільшенням випадків нападу кримінальних елементів. Але в будь-якому разі ці причини істотно впливають на внутрішню безпеку країни в цілому.

Найбільш суттєвим показником стану небезпеки для працівників міліції є кількість загиблих. За роки незалежності України лише під час несення служби щорічно гине в середньому 14–32 працівників міліції (поліції), а загальні втрати є більш ніж у 4 рази вищими. Одержує травми та поранення ще більша кількість правоохоронців, лише під час несення служби санітарні втрати щорічно становлять 218–410 осіб.

Показники загибелі та травматизму є невтішними, і негативна тенденція в цій сфері зберігається з 1998 р. Тому зараз в Україні вже йдеться не про приділення більшої уваги особистій безпеці працівників правоохоронних органів, а про екстрені заходи із залученням юридичних, економічних, технічних та організаційних важелів, адже особиста безпека правоохоронців є однією зі складових національної безпеки держави.

Умови, в яких проходить службу особовий склад органів та підрозділів поліції, серйозно впливають на стан здоров'я співробітників, що може призвести до появи професійної деформації, професійних захворювань, втрати працездатності, травмування, суїциду та загибелі. У свою чергу, стан здоров'я працівників поліції впливає на ефективність та працездатність їхніх підрозділів.

Аналіз причин загибелі працівників поліції вказує на цілу низку складових та проблем, пов'язаних із ними. Так, наприклад, більшість випадків загибелі працівників поліції у 2008 р. сталася внаслідок ДТП (94 випадки, або 55 % всіх випадків), самогубств (34 випадки, або 20 %), низького рівня особистої та службової дисципліни, халатного ставлення керівників та потерпілих до дотримання заходів безпеки. Під час припинення правопорушень та затримання злочинців загинуло 8 працівників міліції та військовослужбовців внутрішніх військ.

Однією з головних причин загибелі персоналу правоохоронних органів залишаються самогубства. У середньому на рік в Україні серед загальної кількості загиблих працівників МВС приблизно 40 % становлять особи, які скоїли самогубство. Випадки суїциду не лише призводять до значних втрат особового складу, а й завдають великої моральної шкоди як сім'ям загиблих працівників, так і авторитету поліції.

Суїцидальна поведінка як людей у силових структурах, так і цивільного населення є результатом складної взаємодії різноманітних соціальних, психологічних, психофізіологічних і соціокультурних чинників, наслідком соціально-психологічної дезадаптації особистості в умовах мікросоціального конфлікту. Особливу роль серед причин самогубств відіграють умови праці працівників поліції (ненормований робочий час, ступінь небезпеки, можливість і страх травмування, великі розумові та фізичні навантаження, дія фізичних та хімічних чинників).

Знизити кількість травмованих та загиблих під час виконання службових обов'язків і під час несення служби поліцейських можна шляхом комплексного підходу до вирішення цієї проблеми. До способів вирішення цієї проблеми належать: удосконалення нормативної бази, покращення професійної підготовки особового складу, технічна оснащеність, удосконалення організації та управління підрозділами Національної поліції, соціальний захист працівників поліції, створення комфортних умов для працівників поліції, дотримання режиму праці та відпочинку. Останніми роками вирішенню цієї проблеми в системі МВС приділяється підвищена увага. Але накази та вказівки МВС України не можуть зрушити вирішення цієї проблеми з мертвої точки, поки не існує механізму забезпечення особистої безпеки працівників поліції в органах і підрозділах внутрішніх справ.

— ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте сучасний стан виробничого травматизму та професійних захворювань в Україні.

2. Порядок проведення розслідування нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві.

3. Назвіть причини виробничого травматизму.

4. Укажіть методи аналізу виробничого травматизму.

5. За яких обставин проводиться розслідування нещасних випадків?

6. *Класифікація причин виробничого травматизму.*
7. *Види виробничо-технічних причин виробничого травматизму.*
8. *Види психофізіологічних причин виробничого травматизму.*
9. *Повноваження комісії з розслідування нещасного випадку під час виконання службових обов'язків.*

Рекомендовані джерела

1. *Забезпечення охорони праці та особистої безпеки в Національній поліції України : навч. посіб. / за заг. ред. В. Г. Грибана, В. А. Глуховері. – Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. – 212 с.*
2. *Запобігання інфікуванню соціально небезпечними хворобами під час виконаних службових обов'язків працівниками органів внутрішніх справ : метод. рек. / О. М. Стрільців, В. В. Юсупов, С. П. Домбровський, С. М. Бортнік ; за ред. М. М. Алексійчука. – Київ, 2014. – 24 с.*
3. *Охорона праці в діяльності органів внутрішніх справ / О. М. Бандурка та ін. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 288 с.*

ТЕМА № 5. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ

§ 1. Державна система цивільного захисту.

§ 2. Суб'єкти цивільного захисту та їх повноваження.

§ 3. Захист населення від надзвичайних ситуацій та ліквідація наслідків.

§ 4. Організація цивільного захисту об'єктів господарювання.

— § 1. ДЕРЖАВНА СИСТЕМА ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Цивільний захист – це функція держави, спрямована на захист населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій шляхом запобігання таким ситуаціям, ліквідації їх наслідків і надання допомоги постраждалим у мирний час та в особливий період.

Основними принципами здійснення цивільного захисту є такі:

1) гарантування та забезпечення державою конституційних прав громадян на захист життя, здоров'я та власності;
2) комплексний підхід до виконання завдань цивільного захисту;
3) пріоритетність завдань, спрямованих на рятування життя та збереження здоров'я громадян;

4) максимально можливе й економічно обґрунтоване зменшення ризику виникнення надзвичайних ситуацій;

5) централізація управління, єдиноначальність, підпорядкованість, статутна дисципліна Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту й аварійно-рятувальних служб;

6) гласність, прозорість, вільне отримання та поширення публічної інформації про стан цивільного захисту, крім обмежень, установлених законом;

7) добровільність – у разі залучення громадян до здійснення заходів цивільного захисту, пов'язаних з ризиком для їхнього життя і здоров'я;

8) відповідальність посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування за дотримання вимог законодавства з питань цивільного захисту;

9) виправданий ризик та відповідальність керівників сил цивільного захисту за забезпечення безпеки під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт.

Основою правового регулювання системи цивільного захисту є розділ II Кодексу цивільного захисту України, а також Положення про єдину державну систему цивільного захисту.

Єдина державна система цивільного захисту являє собою сукупність органів управління, сил і засобів центральних та місцевих органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, виконавчих органів рад, підприємств, установ та організацій, які забезпечують реалізацію державної політики у сфері цивільного захисту.

Основними завданнями єдиної державної системи цивільного захисту є такі:

1) забезпечення готовності міністерств та інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підпорядкованих їм сил і засобів до дій, спрямованих на запобігання і реагування на надзвичайні ситуації;

2) забезпечення реалізації заходів щодо запобігання виникненню надзвичайних ситуацій;

3) навчання населення поведінці та діям у разі виникнення надзвичайної ситуації;

4) виконання державних цільових програм, спрямованих на запобігання надзвичайним ситуаціям, забезпечення сталого функціонування підприємств, установ та організацій, зменшення можливих матеріальних втрат;

5) опрацювання інформації про надзвичайні ситуації, видання інформаційних матеріалів з питань захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій;

6) прогнозування та оцінювання соціально-економічних наслідків надзвичайних ситуацій, визначення на основі прогнозу потреби в силах, засобах, матеріальних та фінансових ресурсах;

7) створення, раціональне збереження і використання резерву матеріальних та фінансових ресурсів, необхідних для запобігання і реагування на надзвичайні ситуації;

8) оповіщення населення про загрозу та виникнення надзвичайних ситуацій, своєчасне й достовірне інформування про фактичну обстановку і вжиті заходи;

9) захист населення у разі виникнення надзвичайних ситуацій;

10) проведення рятувальних та інших невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, організація життєзабезпечення постраждалого населення;

11) пом'якшення можливих наслідків надзвичайних ситуацій у разі їх виникнення;

12) здійснення заходів щодо соціального захисту постраждалого населення;

13) реалізація визначених законом прав у сфері захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій, зокрема осіб (чи їх сімей), що брали безпосередню участь у ліквідації цих ситуацій;

14) інші завдання, визначені законом.

Елементами єдиної державної системи цивільного захисту є:

1) функціональні підсистеми;

2) територіальні підсистеми.

Функціональні підсистеми єдиної державної системи цивільного захисту створюються у відповідних сферах суспільного життя центральними органами виконавчої влади з метою захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій у мирний час та в особливий період, забезпечення готовності підпорядкованих їм сил і засобів до дій, спрямованих на запобігання і реагування на надзвичайні ситуації.

Безпосереднє керівництво діяльністю функціональної підсистеми здійснюється керівником органу чи суб'єкта господарювання, що створив таку підсистему.

Завдання функціональної підсистеми:

1) здійснення заходів цивільного захисту у відповідній сфері суспільного життя;

2) забезпечення готовності підпорядкованих сил і засобів до дій, спрямованих на запобігання виникненню та реагування на надзвичайні ситуації, здійснення заходів щодо запобігання виникненню надзвичайних ситуацій або небезпечних подій;

3) організація та проведення моніторингу і прогнозування виникнення надзвичайних ситуацій та їх розвитку, визначення ризиків виникнення надзвичайних ситуацій у відповідній сфері суспільного життя;

4) своєчасне і достовірне інформування зацікавлених органів виконавчої влади та населення про загрозу виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій на підприємствах, в установах та організаціях, які належать до сфери управління відповідного центрального органу виконавчої влади;

5) проведення рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

6) забезпечення планування заходів цивільного захисту;

7) організація та проведення навчань (тренувань) з підготовки органів управління функціональної підсистеми та підпорядкованих їм сил цивільного захисту;

8) розроблення та здійснення заходів, спрямованих на забезпечення сталого функціонування національної економіки в особливий період, зокрема суб'єктів господарювання, що належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади;

9) навчання населення поведінці та діям у разі виникнення надзвичайної ситуації;

10) здійснення заходів щодо укриття працівників суб'єктів господарювання, які належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, у захисних спорудах цивільного захисту;

11) розроблення та забезпечення виконання галузевих програм і планів з питань цивільного захисту;

12) створення, раціональне збереження і використання резерву матеріальних ресурсів, необхідних для запобігання і реагування на надзвичайні ситуації;

13) інші завдання, визначені законодавством.

Територіальна підсистема єдиної державної системи цивільного захисту являє собою складову частину єдиної державної системи цивільного захисту, яка створюється в Автономній Республіці Крим, областях і містах Києві та Севастополі, до якої входять ланки територіальної підсистеми, органи управління та підпорядковані їм сили цивільного захисту, відповідні суб'єкти господарювання, які виконують завдання цивільного захисту.

Завдання територіальної підсистеми:

1) забезпечення готовності органів управління та підпорядкованих їм сил цивільного захисту до дій, спрямованих на запобігання і реагування на надзвичайні ситуації або небезпечні події;

2) організація та здійснення заходів щодо захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій;

3) планування заходів цивільного захисту;

4) організація та здійснення заходів із запобігання виникненню надзвичайних ситуацій;

5) проведення рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, організація життєзабезпечення постраждалого населення;

6) ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій або небезпечних подій;

7) проведення моніторингу і прогнозування виникнення надзвичайних ситуацій та їх розвитку, визначення ризиків їх виникнення на території відповідного регіону, оцінювання соціально-економічних наслідків надзвичайних ситуацій, визначення на основі прогнозних даних обсягу потреби в силах, засобах, матеріальних та фінансових ресурсах;

8) ліквідація медико-санітарних наслідків надзвичайних ситуацій та епідемій, надання екстреної медичної допомоги постраждалим у зоні надзвичайної ситуації, здійснення заходів медичного забезпечення;

9) навчання населення поведінці та діям у разі виникнення надзвичайної ситуації;

10) організація і проведення підготовки керівного складу та фахівців органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання, діяльність яких є пов'язаною з організацією і здійсненням заходів цивільного захисту;

11) здійснення заходів щодо створення та використання наявного фонду захисних споруд цивільного захисту для укриття населення;

12) створення, збереження і раціональне використання резерву матеріальних ресурсів, необхідних для запобігання і реагування на надзвичайні ситуації;

13) забезпечення сталого функціонування суб'єктів господарювання і територій в особливий період;

14) здійснення заходів щодо соціального захисту постраждалого населення;

15) інші завдання, визначені законом.

Територіальна підсистема складається з ланок, що утворюються:

– у районах Автономної Республіки Крим – Радою міністрів Автономної Республіки Крим;

– у районах, районах у містах Києві та Севастополі – районними, районними у містах Києві та Севастополі держадміністраціями;

– в обласних центрах, містах обласного і районного значення – органами місцевого самоврядування.

Положення про ланку територіальної підсистеми затверджується органом, що її утворив.

Безпосереднє керівництво діяльністю територіальної підсистеми та її ланок здійснюється посадовою особою, яка очолює орган, що створив таку підсистему чи ланку.

Для координації діяльності місцевих органів виконавчої влади, органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим і суб'єктів господарювання у сфері цивільного захисту функціонують:

– на регіональному рівні – комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій Автономної Республіки Крим, області, міст Києва і Севастополя;

– на місцевому рівні – комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій районів, міст, районів у містах і селищ;

– на об'єктовому рівні – комісії з питань надзвичайних ситуацій суб'єктів господарювання.

Регіональні, місцеві та об'єктові комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій провадять свою діяльність відповідно до положень про них.

Для координації робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації на регіональному, місцевому та об'єктовому рівні у разі потреби утворюються спеціальні комісії з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Режими функціонування державної системи цивільного захисту встановлюються залежно від масштабу й особливостей надзвичайної ситуації, що прогнозується або виникла в Україні або в межах конкретної її території. Може бути встановлено один із таких режимів функціонування єдиної державної системи цивільного захисту:

- 1) повсякденного функціонування;
- 2) підвищеної готовності;
- 3) надзвичайної ситуації;
- 4) надзвичайного стану.

Режим повсякденного функціонування єдиної державної системи цивільного захисту діє в умовах нормальної виробничо-промислової, радіаційної, хімічної, сейсмічної, гідрогеологічної, гідрометеорологічної, техногенної та пожежної обстановки і за відсутності епідемій, епізоотій чи епіфітотій.

Режим підвищеної готовності єдиної державної системи цивільного захисту тимчасово вводиться в Україні або в межах конкретної її території за таких підстав:

– на державному рівні – загроза виникнення надзвичайної ситуації державного рівня;

– на регіональному рівні – загроза виникнення надзвичайної ситуації регіонального рівня;

– на місцевому рівні – загроза виникнення надзвичайної ситуації місцевого рівня.

Режим надзвичайної ситуації для єдиної державної системи цивільного захисту тимчасово вводиться в Україні або в межах конкретної її території за таких підстав:

– на державному рівні – виникнення надзвичайної ситуації, що класифікується як ситуація державного рівня;

– на регіональному рівні – виникнення надзвичайної ситуації, що класифікується як ситуація регіонального рівня;

– на місцевому рівні – виникнення надзвичайної ситуації, що класифікується як ситуація місцевого рівня.

Суб'єктами ухвалення рішення про введення режиму підвищеної готовності та режиму надзвичайної ситуації в Україні або в межах конкретної її території є:

– Кабінет Міністрів України – на території всієї держави або її окремих регіонів;

– Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації – на території відповідного регіону;

– райдержадміністрації та органи місцевого самоврядування – на території відповідного району (міста).

Режим надзвичайного стану для єдиної державної системи цивільного захисту відповідно до Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях у разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат і створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або в разі спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини та громадянина і прав та законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Надзвичайний стан може бути введений у разі:

1) виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення;

2) здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення;

3) виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну

діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

4) виникнення масових заворушень, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи;

5) спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства;

6) масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

7) необхідності відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади.

Надзвичайний стан в Україні або в окремих її місцевостях вводиться Указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента України.

Основними завданнями, що виконуються єдиною державною системою цивільного захисту, є такі:

1) у режимі повсякденного функціонування:

– забезпечення спостереження, гідрометеорологічного прогнозування та здійснення контролю за станом навколишнього природного середовища та небезпечних процесів, що можуть призвести до виникнення надзвичайних ситуацій на потенційно небезпечних об'єктах, об'єктах підвищеної небезпеки і прилеглих до них територіях, а також на територіях, на яких існує загроза виникнення геологічних та гідрогеологічних явищ і процесів;

– забезпечення здійснення планування заходів цивільного захисту;

– здійснення цілодобового чергування пожежно-рятувальних підрозділів;

– розроблення і виконання цільових та науково-технічних програм щодо запобігання виникненню надзвичайних ситуацій і зменшення можливих втрат;

– здійснення планових заходів щодо запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, забезпечення безпеки та захисту населення і територій від таких ситуацій, а також заходів щодо підготовки до дій за призначенням органів управління та сил цивільного захисту;

– забезпечення готовності органів управління та сил цивільного захисту до дій за призначенням;

– організація підготовки фахівців цивільного захисту, підготовка керівного складу та фахівців, діяльність яких є пов'язаною з організацією і здійсненням заходів щодо цивільного захисту, навчання населення діям у разі виникнення надзвичайних ситуацій;

- створення і поновлення матеріальних резервів для запобігання виникненню надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків;
- організація та проведення моніторингу надзвичайних ситуацій, визначення ризиків їх виникнення;
- підтримання у готовності автоматизованих систем централізованого оповіщення про загрозу або виникнення надзвичайних ситуацій;

2) у режимі підвищеної готовності:

- здійснення оповіщення органів управління та сил цивільного захисту, а також населення про загрозу виникнення надзвичайної ситуації та інформування його про дії у можливій зоні надзвичайної ситуації;

- формування оперативних груп для виявлення причин погіршення обстановки та підготовки пропозицій щодо її нормалізації;

- посилення спостереження та контролю за гідрометеорологічною обстановкою, ситуацією на потенційно небезпечних об'єктах, території об'єкта підвищеної небезпеки та/або за його межами, території, на якій існує загроза виникнення геологічних та гідрологічних явищ і процесів, а також здійснення постійного прогнозування можливості виникнення надзвичайних ситуацій та їх масштабів;

- уточнення (у разі потреби) планів реагування на надзвичайні ситуації, здійснення заходів щодо запобігання їх виникненню;

- уточнення та здійснення заходів щодо захисту населення і територій від можливих надзвичайних ситуацій;

- приведення у готовність наявних сил і засобів цивільного захисту, залучення у разі потреби додаткових сил і засобів;

3) у режимі надзвичайної ситуації:

- здійснення оповіщення органів управління та сил цивільного захисту, а також населення про виникнення надзвичайної ситуації та інформування його про дії в умовах такої ситуації;

- призначення керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації та утворення у разі потреби спеціальної комісії з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації;

- визначення зони надзвичайної ситуації;

- здійснення постійного прогнозування зони можливого поширення надзвичайної ситуації та масштабів можливих наслідків;

- організація робіт з локалізації і ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, залучення для цього необхідних сил і засобів;

- організація та здійснення заходів щодо життєзабезпечення постраждалого населення;

- організація та здійснення (у разі потреби) евакуаційних заходів;
- організація і здійснення радіаційного, хімічного, біологічного, інженерного та медичного захисту населення і територій від наслідків надзвичайної ситуації;

- здійснення безперервного контролю за розвитком надзвичайної ситуації та обстановкою на аварійних об'єктах і прилеглих до них територіях;

- інформування органів управління цивільного захисту та населення про розвиток надзвичайної ситуації та заходи, що здійснюються;

4) у режимі надзвичайного стану:

- виконання завдань відповідно до Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», а саме: усунення загрози та якнайшвидша ліквідація особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру, нормалізація обстановки, відновлення правопорядку в разі спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, для відновлення конституційних прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, створення умов для нормального функціонування органів державної влади й органів місцевого самоврядування та інших інститутів громадянського суспільства.

— § 2. СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ ТА ЇХ ПОВНОВАЖЕННЯ

Суб'єкти цивільного захисту – це суб'єкти, уповноважені нормами Кодексу цивільного захисту України та Закону України «Про національну безпеку України» захищати населення, території, навколишнє природне середовище і майно у мирний час згідно з вимогами Кодексу цивільного захисту України, а в особливий період – у межах реалізації заходів держави щодо оборони України.

Систему суб'єктів цивільного захисту відповідно до Кодексу цивільного захисту України становлять:

1) Рада національної безпеки і оборони України;

2) Кабінет Міністрів України;

3) Державна служба України з надзвичайних ситуацій;

4) комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій:

а) Державна комісія з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій, яка утворюється Кабінетом Міністрів України;

б) регіональні комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій, які утворюються Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями;

в) місцеві комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій, які утворюються районними державними адміністраціями, виконавчими органами міських рад, районними у містах та селищними радами;

г) комісії з питань надзвичайних ситуацій підприємств, установ та організацій, що утворюються відповідними керівними органами;

5) місцеві державні адміністрації;

6) органи місцевого самоврядування;

7) суб'єкти господарювання;

8) громадяни України.

Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки й оборони при Президентові України. Діяльність Ради національної безпеки і оборони України регулюється Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України».

Функціями Ради національної безпеки і оборони України є такі:

1) внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки й оборони;

2) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки й оборони у мирний час;

3) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки й оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та у разі виникнення кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

До повноважень Кабінету Міністрів України у сфері цивільного захисту належать такі:

– керівництво єдиною державною системою цивільного захисту;

– організація здійснення заходів щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

– становлення порядку віднесення міст до відповідних груп цивільного захисту, а суб'єктів господарювання – до відповідних категорій цивільного захисту;

– віднесення міст до груп цивільного захисту, затвердження їх переліку;

– створення резерву засобів індивідуального захисту і матеріальних резервів для запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, визначення їх обсягу і порядку використання;

- ужиття заходів щодо забезпечення готовності єдиної державної системи цивільного захисту до дій в умовах надзвичайних ситуацій та в особливий період;
- визначення порядку переведення єдиної державної системи цивільного захисту з режиму функціонування у мирний час на функціонування в умовах особливого періоду;
- залучення сил цивільного захисту до проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій і гуманітарних операцій за межами України;
- забезпечення здійснення заходів щодо соціального захисту постраждалих унаслідок надзвичайних ситуацій;
- розроблення та здійснення заходів, спрямованих на забезпечення сталого функціонування суб'єктів господарювання в особливий період;
- забезпечення реалізації вимог техногенної та пожежної безпеки;
- визначення мобілізаційного завдання для задоволення потреб цивільного захисту та порядку накопичення;
- визначення порядку розроблення планів цивільного захисту на особливий період та інших планів у сфері цивільного захисту;
- визначення порядку навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях;
- здійснення інших повноважень, передбачених цивільного захисту України Кодексом та іншими законодавчими актами.

Державна служба України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності. Відповідно до Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій основними завданнями ДСНС є такі:

1) реалізація державної політики у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності;

2) здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням і виконанням вимог законодавства у сфері цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки й діяльності аварійно-рятувальних служб;

3) внесення на розгляд Міністра внутрішніх справ пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у зазначених сферах;

4) реалізація в межах повноважень, передбачених законом, державної політики у сфері волонтерської діяльності.

Повноваження Державної служби України з надзвичайних ситуацій:

– здійснює безпосереднє керівництво діяльністю єдиної державної системи цивільного захисту;

– формує проекти планів у сфері цивільного захисту державного рівня на мирний час та особливий період і подає їх на розгляд Кабінету Міністрів України, організовує планування заходів цивільного захисту центральними та місцевими органами виконавчої влади;

– проводить підготовку органів управління функціональних і територіальних підсистем єдиної державної системи цивільного захисту та їх ланок;

– здійснює оповіщення та інформування центральних і місцевих органів виконавчої влади про загрозу та виникнення надзвичайних ситуацій, здійснює методичне керівництво щодо створення і належного функціонування систем оповіщення цивільного захисту різних рівнів;

– залучає підрозділи пошуково-рятувальних сил та аварійно-рятувальних служб центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій усіх форм власності й координує їх діяльність під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій державного і регіонального рівнів, організовує проведення пошуково-рятувальних робіт та здійснює контроль за їх проведенням;

– забезпечує гасіння пожеж, рятування людей та надання допомоги в ліквідації наслідків аварій, катастроф або стихійного лиха та інших деяких видів небезпечних подій, що становлять загрозу життю або здоров'ю населення чи призводять до завдання матеріальних збитків;

– організовує та забезпечує охорону від пожеж підприємств, установ, організацій та інших об'єктів на підставі договорів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

– здійснює організацію авіаційного пошуку і рятування повітряних суден, що зазнають або зазнали лиха, координує проведення

аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт авіаційними силами і засобами центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій усіх форм власності;

- бере участь у роботі комісій з розслідування авіаційних подій;
- здійснює безпосереднє управління заходами з переведення єдиної державної системи цивільного захисту з режиму функціонування у мирний час на функціонування в умовах особливого періоду;

- бере участь у розробленні мобілізаційного плану держави;
- розгортає у разі проведення мобілізації спеціальні формування, призначені для виконання окремих завдань цивільного захисту міст, віднесених до груп цивільного захисту, та суб'єктів господарювання, віднесених до категорій цивільного захисту;

- веде облік осіб, які проходять службу цивільного захисту, а також тих, які уклали контракт про перебування у резерві служби цивільного захисту;

- визначає потребу в фінансових і матеріально-технічних ресурсах органів та підрозділів цивільного захисту для виконання ними завдань особливого періоду та у разі проведення цільової мобілізації;

- здійснює координацію, організацію та методичне керівництво щодо визначення стану готовності функціональних і територіальних підсистем до вирішення завдань цивільного захисту у мирний час та в особливий період;

- формує та реалізує заходи державної політики щодо створення, утримання та реконструкції фонду захисних споруд цивільного захисту й ведення їх обліку;

- формує та реалізує заходи державної політики щодо впровадження інженерно-технічних заходів цивільного захисту, забезпечує нормативно-правове регулювання у цій сфері, здійснює роботу щодо віднесення населених пунктів та об'єктів національної економіки до груп (категорій) із цивільного захисту, виконує функції з нормування у будівництві щодо заходів цивільного захисту під час проєктування та будівництва;

- формує та реалізує заходи державної політики у сфері радіаційного і хімічного захисту, координує та контролює здійснення заходів щодо захисту населення і територій у разі виникнення радіаційних аварій та надзвичайних ситуацій, пов'язаних з виливом (викидом) небезпечних хімічних речовин, установлює вимоги для засобів радіаційного і хімічного захисту населення та аварійно-рятувальних формувань;

- здійснює прогнозування спільно із центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування,

підприємствами, установами й організаціями імовірності виникнення надзвичайних ситуацій, визначає показники ризику та здійснює районування території України щодо ризику виникнення надзвичайних ситуацій;

- здійснює реалізацію державної політики стосовно заходів з евакуації населення, координує діяльність центральних та місцевих органів виконавчої влади і суб'єктів господарювання з цих питань;

- забезпечує у межах своїх повноважень реалізацію державної політики з питань медичного та біологічного захисту населення у разі виникнення надзвичайних ситуацій;

- здійснює ліквідацію медико-санітарних наслідків надзвичайних ситуацій, надання екстреної медичної допомоги у зоні надзвичайної ситуації (осередку ураження) постраждалим та рятувальникам, заходи з медичного забезпечення;

- видає експертні висновки про рівень надзвичайної ситуації, веде їх облік;

- забезпечує виконання заходів з мінімізації та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

- виконує піротехнічні роботи, пов'язані зі знешкодженням вибухонебезпечних предметів, що залишилися на території України після воєн, сучасних боєприпасів та підірваних засобів;

- затверджує статут дій у надзвичайних ситуаціях органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту;

- затверджує порядок організації внутрішньої, гарнізонної та караульної служб у підпорядкованих органах і підрозділах;

- здійснює атестацію та сертифікацію аварійно-рятувальних служб і рятувальників;

- здійснює міжнародне співробітництво у сфері цивільного захисту;

- створює та веде Державний реєстр потенційно небезпечних об'єктів;

- здійснює інші повноваження відповідно до Конституції та законів України.

До повноважень комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій належать такі:

- забезпечення цивільного захисту у сфері суспільного життя, в якій реалізує державну політику відповідний орган виконавчої влади;

- здійснення заходів щодо захисту населення і територій під час надзвичайних ситуацій;

- забезпечення виконання завдань цивільного захисту створеними ними функціональними підсистемами;

- розроблення та забезпечення реалізації галузевих програм і планів заходів з питань цивільного захисту;
- розроблення та здійснення заходів, спрямованих на забезпечення сталого функціонування національної економіки в особливий період;
- забезпечення реалізації вимог техногенної безпеки на потенційно небезпечних об'єктах;
- керівництво створеними ними аварійно-рятувальними службами, суб'єктами господарювання, основну діяльність яких спрямовано або може бути спрямовано на виконання завдань із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, спеціалізованими службами цивільного захисту, забезпечення їх діяльності та здійснення контролю за готовністю до дій за призначенням;
- забезпечення виконання аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, заходів і робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;
- організація здійснення заходів щодо створення, утримання та використання фонду захисних споруд цивільного захисту суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління;
- організація обліку фонду захисних споруд цивільного захисту суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління, та захисних споруд цивільного захисту державної власності, що перебувають на балансі суб'єктів господарювання приватної форми власності;
- організація проведення технічної інвентаризації фонду захисних споруд цивільного захисту суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління;
- видалення за погодженням з центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, сховищ та протирадіаційних укріплень з фонду захисних споруд цивільного захисту;
- віднесення суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління, до категорій цивільного захисту відповідно до основних показників та затвердження їх переліку;
- організація створення автоматизованих систем раннього виявлення загрози виникнення надзвичайних ситуацій та оповіщення населення у разі їх виникнення на об'єктах підвищеної небезпеки, що належать до сфери їх управління;
- створення і використання матеріальних резервів для запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;
- забезпечення навчання з питань цивільного захисту, техногенної та пожежної безпеки посадових осіб міністерств та інших

центральної влади, а також суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління;

- створення та ведення Державного реєстру потенційно небезпечних об'єктів;

- здійснення інших повноважень у сфері цивільного захисту, передбачених законодавчими актами.

До повноважень місцевих державних адміністрацій у сфері цивільного захисту належать такі:

- забезпечення цивільного захисту на відповідній території;

- забезпечення виконання завдань створеними ними територіальними підсистемами та їх ланками;

- забезпечення реалізації вимог техногенної безпеки на потенційно небезпечних об'єктах та інших суб'єктах господарювання, які можуть створити реальну загрозу виникнення аварії, що належать до сфери їх управління;

- розроблення та забезпечення реалізації регіональних і місцевих програм та планів заходів у сфері цивільного захисту;

- керівництво створеними ними аварійно-рятувальними службами, формуваннями та спеціалізованими службами цивільного захисту, місцевою і добровільною пожежною охороною, забезпечення їх діяльності та здійснення контролю за готовністю до дій за призначенням;

- створення та підтримання у постійній готовності територіальної системи централізованого оповіщення, здійснення її модернізації та забезпечення функціонування;

- організація аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт;

- організація та керівництво проведенням відновлювальних робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

- організація та здійснення евакуації населення та майна у небезпечні райони, їх розміщення, створення служб медицини катастроф, необхідних для надання екстреної медичної допомоги та життєзабезпечення населення;

- контроль за станом навколишнього природного середовища, санітарно-гігієнічною та епідемічною ситуацією, за місцями захоронення біологічних матеріалів, заражених активними формами бактерій;

- розроблення та здійснення на відповідній території заходів, спрямованих на забезпечення сталого функціонування суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління, в особливий період;

- створення і використання матеріальних резервів для запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

– завчасне накопичення і підтримання у постійній готовності засобів індивідуального захисту для населення, яке проживає у прогнозованих зонах хімічного забруднення і зонах спостереження суб'єктів господарювання радіаційної небезпеки I і II категорій, та формувань цивільного захисту, а також приладів дозиметричного і хімічного контролю та розвідки;

– організація та забезпечення життєдіяльності постраждалих від надзвичайних ситуацій, а також під час ведення воєнних (бойових) дій або внаслідок таких дій;

– забезпечення соціального захисту постраждалих унаслідок надзвичайної ситуації, зокрема виплати матеріальної допомоги;

– створення на регіональному та місцевому рівнях комісій з питань техногенно-екологічної безпеки і надзвичайних ситуацій;

– забезпечення навчання з питань цивільного захисту;

– організація виконання вимог законодавства щодо створення, використання, утримання та реконструкції фонду захисних споруд цивільного захисту;

– визначення потреби фонду захисних споруд цивільного захисту;

– здійснення контролю за утриманням та станом готовності захисних споруд цивільного захисту;

– організація проведення технічної інвентаризації захисних споруд цивільного захисту, видалення їх за погодженням з центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, з фонду таких споруд;

– розроблення та здійснення комплексу заходів, спрямованих на поліпшення пожежної безпеки суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління;

– здійснення інших повноважень у сфері цивільного захисту, передбачених іншими законодавчими актами.

До повноважень органів місцевого самоврядування у сфері цивільного захисту належать такі:

– забезпечення цивільного захисту на відповідній території;

– забезпечення виконання завдань створеними ними ланками територіальних підсистем;

– забезпечення реалізації вимог техногенної та пожежної безпеки на суб'єктах господарювання, що належать до сфери їх управління, які можуть створити реальну загрозу виникнення аварій;

– розроблення та забезпечення реалізації програм і планів заходів у сфері цивільного захисту;

– керівництво створеними ними аварійно-рятувальними службами, формуваннями та спеціалізованими службами цивільного

захисту, місцевою і добровільною пожежною охороною, забезпечення їх діяльності та здійснення контролю за готовністю до дій за призначенням;

- забезпечення оповіщення та інформування населення про загрозу і виникнення надзвичайних ситуацій, зокрема в доступній для осіб з вадами зору та слуху формі;

- організація робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на відповідній території міст, селищ та сіл, а також радіаційного, хімічного, біологічного й медичного захисту населення та інженерного захисту територій від наслідків таких ситуацій;

- організація та керівництво проведенням відновлювальних робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

- організація та здійснення евакуації населення та майна у безпечні райони, їх розміщення та життєзабезпечення населення;

- контроль за станом навколишнього природного середовища, санітарно-гігієнічною та епідемічною ситуацією;

- розроблення та здійснення заходів, спрямованих на забезпечення сталого функціонування суб'єктів господарювання в особливий період, що належать до сфери їх управління;

- віднесення суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління, до категорій цивільного захисту відповідно до основних показників і затвердження їх переліку;

- створення і використання матеріальних резервів для запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

- завчасне накопичення і підтримання у постійній готовності засобів індивідуального захисту для населення, яке проживає у прогнозованих зонах хімічного забруднення і зонах спостереження суб'єктів господарювання радіаційної небезпеки I і II категорій, та формувань цивільного захисту, а також приладів дозиметричного і хімічного контролю та розвідки;

- забезпечення складення довідок про визнання особи постраждалою внаслідок надзвичайної ситуації, списків (реєстрів) постраждалих внаслідок надзвичайної ситуації, відповідно до яких надається матеріальна допомога, списків загиблих осіб на підставі їх ідентифікації;

- забезпечення соціального захисту постраждалих унаслідок надзвичайної ситуації, зокрема виплати матеріальної допомоги;

- забезпечення навчання з питань цивільного захисту посадових осіб органів місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання комунальної власності, здійснення підготовки населення до дій у надзвичайних ситуаціях;

- організація виконання вимог законодавства щодо створення, використання, утримання та реконструкції фонду захисних споруд цивільного захисту;
- організація обліку фонду захисних споруд цивільного захисту;
- здійснення контролю за утриманням та станом готовності захисних споруд цивільного захисту;
- реалізація заходів, спрямованих на поліпшення пожежної безпеки суб'єктів господарювання комунальної форми власності;
- здійснення інших повноважень у сфері цивільного захисту, передбачених законодавчими актами.

Права та обов'язки громадян у сфері цивільного захисту

Громадяни України мають право на отримання інформації про надзвичайні ситуації або небезпечні події, що виникли або можуть виникнути, зокрема в доступній для осіб з вадами зору та слуху формі; забезпечення засобами колективного та індивідуального захисту та їх використання; звернення до органів державної влади й органів місцевого самоврядування з питань захисту від надзвичайних ситуацій; участь у роботах із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій у складі добровільних формувань цивільного захисту; отримання заробітної плати за роботу з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації у разі залучення до таких робіт згідно з трудовими договорами; соціальний захист та відшкодування відповідно до законодавства шкоди, заподіяної їхньому життю, здоров'ю та майну внаслідок надзвичайних ситуацій або проведення робіт із запобігання та ліквідації наслідків; медичну допомогу, соціально-психологічну підтримку та медико-психологічну реабілітацію у разі отримання фізичних і психологічних травм.

Громадяни України зобов'язані: дотримуватися правил поведінки, безпеки та дій у надзвичайних ситуаціях; дотримуватися заходів безпеки у побуті та повсякденній трудовій діяльності, не допускати порушень виробничої і технологічної дисципліни, вимог екологічної безпеки й охорони праці, що можуть призвести до надзвичайної ситуації; вивчати способи захисту від надзвичайних ситуацій та дій у разі їх виникнення, надання домедичної допомоги постраждалим, правила користування засобами захисту; повідомляти службі екстреної допомоги населенню про виникнення надзвичайних ситуацій; у разі виникнення надзвичайної ситуації до прибуття аварійно-рятувальних підрозділів уживати заходів для рятування населення і майна; дотримуватися протиепідемічного, протіепізоотичного та протіепіфитотичного режимів, режимів радіаційного захисту; виконувати правила пожежної безпеки, забезпечувати будівлі, які їм

належать на праві приватної власності, первинними засобами пожежогасіння, навчати дітей обережному поводженню з вогнем.

Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, у разі виникнення надзвичайних ситуацій користуються тими самими правами, а також несуть такі само обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

— § 3. ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ ВІД НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ ТА ЛІКВІДАЦІЯ НАСЛІДКІВ

Основою правового регулювання захисту населення від надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків є норми Кодексу цивільного захисту України.

Надзвичайна ситуація – це обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, заподіяння значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті та провадження на ній господарської діяльності.

Класифікація надзвичайних ситуацій – це система, згідно з якою надзвичайні ситуації поділяються на класи і підкласи залежно від характеру їх походження.

Надзвичайні ситуації класифікуються за характером походження, ступенем поширення, розміром людських втрат та матеріальних збитків.

Залежно від характеру походження подій, що можуть зумовити виникнення надзвичайних ситуацій на території України, визначаються такі **види надзвичайних ситуацій**: техногенного характеру, природного характеру, соціальні та воєнні.

Залежно від обсягів заподіяних надзвичайною ситуацією наслідків та обсягів технічних і матеріальних ресурсів, необхідних для їх ліквідації, визначаються такі **рівні надзвичайних ситуацій**:

- 1) державний;
- 2) регіональний;

- 3) місцевий;
- 4) об'єктовий.

Відповідно до Порядку класифікації надзвичайних ситуацій за їх рівнями, затвердженого Постановою Кабінету міністрів України від 24 березня 2004 р. № 368 *класифікація надзвичайних ситуацій за їх рівнями* здійснюється для забезпечення організації взаємодії центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій у процесі вирішення питань, пов'язаних з надзвичайними ситуаціями та ліквідацією їх наслідків. Для визначення рівня надзвичайної ситуації встановлюються такі *критерії*:

1) територіальне поширення та обсяги технічних і матеріальних ресурсів, необхідних для ліквідації наслідків надзвичайної ситуації;

2) кількість людей, які внаслідок дії уражальних чинників джерела надзвичайної ситуації загинули або постраждали, або нормальні умови життєдіяльності яких порушено;

3) розмір збитків, завданих уражальними чинниками джерела надзвичайної ситуації, розраховується відповідно до Методики оцінки збитків від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру.

Захист населення від надзвичайних ситуацій виявляється у сукупності заходів реагування на надзвичайні ситуації, включно з тими заходами, які спрямовано на запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, визнання надзвичайних ситуацій і подолання негативних факторів, що призвели до виникнення надзвичайних ситуацій, та ліквідацію їх наслідків.

Реагування на надзвичайні ситуації та ліквідація їх наслідків – це скоординовані дії суб'єктів забезпечення цивільного захисту, що здійснюються відповідно до планів реагування на надзвичайні ситуації, уточнених в умовах конкретного виду та рівня надзвичайної ситуації, і полягають в організації робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, припинення дії або впливу небезпечних факторів, спричинених нею, рятування населення і майна, локалізації зони надзвичайної ситуації, а також ліквідації або мінімізації її наслідків, які становлять загрозу життю або здоров'ю населення, і заподіяння шкоди території, навколишньому природному середовищу або майну.

До заходів із запобігання виникненню надзвичайних ситуацій в Україні належать *постійний моніторинг, спостереження та контроль, оголошення надзвичайного стану тощо*.

Моніторинг надзвичайних ситуацій – це система безперервних спостережень, лабораторного та іншого контролю для оцінювання стану захисту населення і територій та небезпечних процесів, які можуть призвести до загрози або виникнення надзвичайних ситуацій, а також своєчасне виявлення тенденцій до їх зміни.

Спостереження, лабораторний та інший контроль охоплюють збирання, опрацювання і передавання інформації про стан навколишнього природного середовища, забруднення продуктів харчування, продовольчої сировини, фуражу й води радіоактивними та хімічними речовинами, зараження збудниками інфекційних хвороб та іншими небезпечними біологічними агентами.

Оголошення надзвичайного стану являє собою один із засобів захисту населення від надзвичайних ситуацій, оскільки введення в Україні надзвичайного стану пов'язано із запровадженням правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на усунення факторів, які зумовили необхідність оголошення надзвичайного стану, а також ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій.

У Законі України «**Про правовий режим надзвичайного стану**» від 23.04.2021 № 1550-III визначено зміст правового режиму надзвичайного стану, порядок його введення та припинення дії, особливості діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах надзвичайного стану, додержання прав і свобод людини та громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб та відповідальність за порушення вимог або невиконання заходів правового режиму надзвичайного стану.

Метою введення надзвичайного стану є усунення загрози та якнайшвидша ліквідація особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру, нормалізація обстановки, відновлення правопорядку в разі спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, для відновлення конституційних прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, створення умов для нормального функціонування органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших інститутів громадянського суспільства.

Умови оголошення надзвичайного стану вказано у попередньому підрозділі.

Ліквідація наслідків надзвичайної ситуації є складовою частиною механізму захисту населення від надзвичайних ситуацій і виявляється у проведенні комплексу заходів, що охоплює аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи, які здійснюються у разі

виникнення надзвичайної ситуації, спрямовані на припинення дії небезпечних факторів, рятування життя та збереження здоров'я людей, а також на локалізацію зони надзвичайної ситуації.

До заходів захисту населення від надзвичайних ситуацій, окрім запобіжних заходів, слід також віднести **проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, гасіння пожеж, життєзабезпечення постраждалих, проведення відновлювальних робіт** тощо. Розглянемо ці заходи більш детально.

Проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій здійснюється безоплатно. Воно у мирний час та в особливий період охоплює:

1) організацію та управління аварійно-рятувальними й іншими невідкладними роботами;

2) розвідку районів, зон, ділянок та об'єктів проведення робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації;

3) визначення та локалізацію зони надзвичайної ситуації;

4) виявлення та позначення районів, які зазнали радіоактивного, хімічного забруднення чи біологічного зараження (крім районів бойових дій);

5) прогнозування зони можливого поширення надзвичайної ситуації та масштабів можливих наслідків;

6) ліквідацію або мінімізацію впливу небезпечних чинників, які виникли внаслідок надзвичайної ситуації;

7) пошук та рятування постраждалих, надання їм екстреної медичної допомоги і транспортування до закладів охорони здоров'я;

8) евакуацію або відселення постраждалих;

9) виявлення та знешкодження вибухонебезпечних предметів;

10) санітарну обробку населення та спеціальну обробку одягу, техніки, обладнання, засобів захисту, будівель, споруд і територій, які зазнали радіоактивного або хімічного забруднення чи біологічного зараження;

11) надання медичної допомоги постраждалим, здійснення санітарно-протиепідемічних заходів, забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення в районі виникнення надзвичайної ситуації та місцях тимчасового розміщення постраждалих;

12) запровадження обмежувальних заходів, обсервації та карантину;

13) надання психологічної та матеріальної допомоги постраждалим, проведення їх медико-психологічної реабілітації;

14) забезпечення громадського порядку в зоні надзвичайної ситуації;

15) проведення першочергового ремонту та відновлення роботи пошкоджених об'єктів життєзабезпечення населення, транспорту і зв'язку;

16) здійснення заходів соціального захисту постраждалих унаслідок надзвичайних ситуацій;

17) проведення інших робіт і заходів залежно від характеру та виду надзвичайної ситуації.

Аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи проводяться відповідно до порядку, що визначається інструкціями, правилами, статутами й іншими нормативними документами щодо дій у надзвичайних ситуаціях, які затверджуються відповідними центральними органами виконавчої влади.

В окремих випадках для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій можуть залучатися особи, які навчаються у навчальних закладах цивільного захисту. Разом із цим заборонено залучати особу, яка уклала контракт про навчання (проходження служби цивільного захисту), до виконання робіт, пов'язаних з ризиком для життя і здоров'я.

Матеріальні збитки, завдані внаслідок пошкодження майна під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, органами управління та силами цивільного захисту не відшкодовуються.

Витрати на проведення окремих аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, здійснені силами цивільного захисту, можуть бути повністю або частково відшкодовані відповідно до закону.

Транспортні засоби аварійно-рятувальних служб, які мають кольорово-графічні позначення встановленого зразка і спеціальні звукові та світлові сигнали, під час прямування до зони надзвичайної ситуації мають право безперешкодного проїзду, позачергового придбання пального та мастильних матеріалів.

Пересування автомобільними дорогами великогабаритних і великовагових транспортних засобів до місця проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та у зворотному напрямку здійснюється на підставі дозволу уповноваженого підрозділу органів Національної поліції, що видається невідкладно, протягом однієї години, згідно з поданою заявкою без проведення додаткових процедур погодження.

Гасіння пожеж здійснюється безоплатно.

У пожежно-рятувальних частинах і підрозділах устанавлюється цілодобове чергування у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує

державну політику у сфері цивільного захисту. Пожежно-рятувальні підрозділи виїжджають для гасіння будь-яких пожеж, за винятком пожеж на підземних спорудах (крім діючих станцій метрополітену).

Організацію гасіння пожежі та керівництво силами, які залучаються для цього, здійснює керівник гасіння пожежі. Керівництво гасінням пожежі здійснює старша за посадою особа центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, яка прибула до місця пожежі. Усі пожежно-рятувальні підрозділи і частини, що залучаються до гасіння пожежі, підпорядковуються керівникові гасіння пожежі.

Організація гасіння пожеж на підземних спорудах здійснюється у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, а на територіях державного лісового фонду – центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері лісового та мисливського господарства.

Під час гасіння пожежі працівник пожежно-рятувального підрозділу має право на безперешкодний доступ до всіх житлових, виробничих та інших приміщень, а також на застосування будь-яких заходів, спрямованих на рятування населення, запобігання поширенню вогню та ліквідацію пожежі.

Організація та порядок гасіння пожежі, обов'язки і права осіб, які виконують завдання щодо гасіння пожежі, встановлюються Статутом дій у надзвичайних ситуаціях щодо гасіння пожеж. Згідно зі Статутом **оперативні дії під час гасіння пожеж** – організоване застосування сил і засобів пожежно-рятувальних підрозділів, спрямоване на рятування людей та гасіння пожеж. Оперативні дії проводяться з дотриманням безпеки праці й можуть проводитися в умовах високого психологічного та фізичного навантаження, підвищеного ризику, прямої небезпеки для життя і здоров'я учасників гасіння пожеж. Особи, залучені до оперативних дій під час гасіння пожеж, мають дотримуватися вимог охорони та безпеки праці.

Заходи життєзабезпечення постраждалих здійснюються під час надзвичайних ситуацій, а також під час ведення воєнних (бойових) дій або внаслідок таких дій.

Життєзабезпечення постраждалих полягає у створенні та підтриманні умов, мінімально необхідних для збереження життя і здоров'я населення в зонах надзвичайних ситуацій, на маршрутах евакуації і в місцях розміщення евакуйованого населення, за встановленими

нормами і нормативами та охоплює забезпечення населення водою, продуктами харчування, предметами першої необхідності, місцем для тимчасового проживання, виробами медичного призначення, лікарськими засобами й комунально-побутовими послугами, а також транспортне та інформаційне забезпечення.

Організація життєзабезпечення постраждалих покладається на органи влади та місцевого самоврядування. Безпосереднє життєзабезпечення постраждалих здійснюється силами і засобами відповідних спеціалізованих служб цивільного захисту Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, районів і міст обласного значення. До здійснення заходів щодо життєзабезпечення постраждалих залучаються сили та засоби центральних органів виконавчої влади й аварійно-рятувальні служби.

До проведення відновлювальних робіт за рішеннями органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування залучаються підпорядковані їм сили цивільного захисту та місцеве населення. Відновлювальні роботи проводяться за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, суб'єктів господарювання та інших джерел. Рішення про виділення коштів з резервного фонду бюджету ухвалюються Кабінетом Міністрів України, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями, виконавчими органами місцевого самоврядування та суб'єктами господарювання відповідно до рівня надзвичайної ситуації.

Загальні обсяги фінансування, що виділяються для проведення відновлювальних робіт, визначаються відповідно до проектно-кошторисної документації або зведених кошторисних розрахунків на проведення таких робіт, які готуються в установленому порядку.

До ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій доцільно віднести й **відшкодування матеріальних збитків та надання допомоги постраждалим унаслідок надзвичайної ситуації**.

Постраждалий внаслідок надзвичайної ситуації – це особа, якій заподіяно моральну, фізичну або матеріальну шкоду внаслідок надзвичайної ситуації або проведення робіт з ліквідації її наслідків.

Заходи соціального захисту та відшкодування матеріальних збитків постраждалим внаслідок надзвичайної ситуації охоплюють:

- 1) надання (виплату) матеріальної допомоги (компенсації);
- 2) забезпечення житлом;
- 3) надання медичної та психологічної допомоги;
- 4) надання гуманітарної допомоги;
- 5) надання інших видів допомоги.

Забезпечення житлом постраждалих, житло яких стало непридатним для проживання внаслідок надзвичайної ситуації, здійснюється місцевими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування та суб'єктами господарювання шляхом:

1) надання житлових приміщень з фонду житла для тимчасового проживання;

2) позачергового надання житла, збудованого за замовленням місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання;

3) будівництва житлових будинків для постраждалих;

4) закупівлі квартир або житлових будинків.

Постраждалі під час надзвичайних ситуацій мають право на надання їм безоплатної медичної допомоги.

Постраждалі, а також особи, які залучалися до виконання аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт її гасіння пожеж, за висновками медико-соціальних експертних комісій забезпечуються психологічною реабілітацією.

Неповнолітні особи, які постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій, забезпечуються психологічною реабілітацією у санаторно-курортних закладах, при яких утворено центри медико-психологічної реабілітації.

Постраждалі, а також особи, які залучалися до виконання аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт і гасіння пожеж, мають право на отримання безоплатної психологічної допомоги.

Одержання Україною міжнародної гуманітарної допомоги для постраждалих унаслідок надзвичайної ситуації, її розподіл та видача здійснюються у порядку, встановленому законодавством.

Громадяни України, які постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій за межами території України, мають право на відшкодування завданої їм шкоди відповідно до угод про співробітництво і взаємну допомогу у разі виникнення надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків, укладених між Кабінетом Міністрів України та урядами інших держав.

— § 4. ОРГАНІЗАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ ОБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

На об'єктах господарської діяльності задіяно досить багато людей та використовується величезна кількість різноманітного обладнання, тому питання організації цивільного захисту на таких об'єктах є досить важливим моментом у загальному обсязі питань

захисту працівників об'єкта. **Цивільний захист об'єкта господарювання** – це система організаційних, інженерно-технічних, санітарно-гігієнічних, протиепідеміологічних та інших заходів, що здійснюються керівництвом об'єкта господарської діяльності з метою запобігання та ліквідації надзвичайних ситуацій, які загрожують життю та здоров'ю людей у мирний та воєнний час.

Організація цивільного захисту здійснюється на всіх об'єктах господарювання – підприємствах, установах та організаціях усіх форм власності (державних, комунальних і приватних).

Громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та були зареєстровані відповідно до закону як підприємці (фізичні особи – підприємці), виконують заходи цивільного захисту особисто.

Мета цивільного захисту на об'єктах господарювання – підготовка об'єктів господарювання до захисту від наслідків надзвичайних ситуацій природного й техногенного характеру, зменшення обсягу можливої шкоди, створення умов для забезпечення безперешкодної роботи об'єктів господарювання, своєчасного проведення рятувальних та інших робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Правове регулювання цивільного захисту на об'єкті господарювання регулюється нормами Кодексу цивільного захисту України.

До завдань та обов'язків об'єктів господарювання у сфері цивільного захисту належать такі:

1) забезпечення виконання заходів у сфері цивільного захисту на об'єктах суб'єкта господарювання;

2) забезпечення відповідно до законодавства своїх працівників засобами колективного та індивідуального захисту;

3) розміщення інформації про заходи безпеки та відповідну поведінку населення у разі виникнення аварії;

4) організація та здійснення під час виникнення надзвичайних ситуацій евакуаційних заходів щодо працівників та майна суб'єкта господарювання;

5) створення об'єктових формувань цивільного захисту, необхідної для їх функціонування матеріально-технічної бази і забезпечення готовності таких формувань до дій за призначенням;

6) створення диспетчерських служб, необхідних для забезпечення безпеки об'єктів підвищеної небезпеки;

7) проведення оцінювання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій на об'єктах суб'єкта господарювання, здійснення заходів щодо неперевикнення прийнятних рівнів таких ризиків;

- 8) здійснення навчання працівників з питань цивільного захисту, зокрема правилам техногенної та пожежної безпеки;
- 9) декларування безпеки об'єктів підвищеної небезпеки;
- 10) розроблення планів локалізації та ліквідації наслідків аварій на об'єктах підвищеної небезпеки;
- 11) проведення об'єктових тренувань і навчань з питань цивільного захисту;
- 12) забезпечення аварійно-рятувального обслуговування суб'єктів господарювання;
- 13) здійснення за власні кошти заходів цивільного захисту, що зменшують рівень ризику виникнення надзвичайних ситуацій;
- 14) забезпечення безперешкодного доступу посадових осіб органів державного нагляду та працівників аварійно-рятувальних служб, з якими укладено угоди про аварійно-рятувальне обслуговування суб'єктів господарювання, для проведення обстежень на відповідність протиаварійних заходів планам локалізації і ліквідації наслідків аварій на об'єктах підвищеної небезпеки та потенційно небезпечних об'єктах, сил цивільного захисту – для проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт у разі виникнення надзвичайних ситуацій;
- 15) забезпечення дотримання вимог законодавства щодо створення, зберігання, утримання, використання та реконструкції захисних споруд цивільного захисту;
- 16) здійснення обліку захисних споруд цивільного захисту, які перебувають на балансі (утриманні);
- 17) дотримання протиепідемічного, протиепізоотичного та протиепіфітотичного режиму;
- 18) створення і використання матеріальних резервів для запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;
- 19) розроблення заходів щодо забезпечення пожежної безпеки, впровадження досягнень науки і техніки, позитивного досвіду із зазначеного питання;
- 20) розроблення і затвердження інструкцій та видання наказів з питань пожежної безпеки, здійснення постійного контролю за їх виконанням;
- 21) забезпечення виконання вимог законодавства у сфері техногенної та пожежної безпеки, а також виконання вимог приписів, постанов і розпоряджень центрального органу виконавчої влади, який здійснює державний нагляд у сферах техногенної та пожежної безпеки;
- 22) утримання у справному стані засобів цивільного та проти-пожежного захисту, недопущення їх використання не за призначенням;

23) здійснення заходів щодо впровадження автоматичних засобів виявлення та гасіння пожеж і використання для цієї мети виробничої автоматики;

24) своєчасне інформування відповідних органів та підрозділів цивільного захисту про несправність протипожежної техніки, систем протипожежного захисту чи водопостачання, а також про закриття доріг і проїздів на відповідній території;

25) виконання інших завдань і заходів у сфері цивільного захисту, передбачених законодавчими актами.

Організація цивільного захисту на об'єктах господарювання здійснюється керівними органами та підрозділами (посадових осіб) з питань цивільного захисту, які створюються (призначаються) їх керівниками. Зокрема, керівними органами підприємств, установ та організацій утворюються комісії з питань надзвичайних ситуацій.

Підрозділи (посадові особи) з питань цивільного захисту створюються (призначаються) керівниками суб'єктів господарювання з урахуванням таких вимог:

1) у суб'єктах господарювання, віднесених до відповідних категорій цивільного захисту, з чисельністю працюючих понад 3 тисячі осіб створюються підрозділи з питань цивільного захисту;

2) у суб'єктах господарювання, а також у закладах охорони здоров'я із загальною чисельністю працівників та осіб, які перебувають на лікуванні, від 200 до 3 тисяч осіб та у суб'єктах господарювання, віднесених до другої категорії цивільного захисту, призначаються посадові особи з питань цивільного захисту;

3) у навчальних закладах з денною формою навчання з чисельністю 500 і більше осіб, які навчаються, призначаються посадові особи з питань цивільного захисту;

4) у суб'єктах господарювання з чисельністю працюючих до 200 осіб призначаються особи з питань цивільного захисту завдяки штатній чисельності суб'єкта господарювання.

Відповідно до Типового положення про підрозділ з питань цивільного захисту суб'єкта господарювання підрозділ з питань цивільного захисту є підпорядкованим та підзвітним безпосередньо керівникові суб'єкта господарювання.

Підрозділ з питань цивільного захисту є об'єктовим постійно діючим органом управління цивільного захисту, до повноважень якого належать питання організації, здійснення та контролю заходів цивільного захисту.

Вид структурного підрозділу (департамент, управління, відділ, інший структурний підрозділ) визначається керівником суб'єкта господарювання з урахуванням характеру та обсягу роботи.

Основними завданнями підрозділу з питань цивільного захисту є такі:

- організація виконання заходів у сфері цивільного захисту на об'єктах суб'єкта господарювання, спрямованих на захист працівників, майна і територій від надзвичайних ситуацій, зменшення ризику їх виникнення та забезпечення сталого функціонування суб'єкта господарювання в умовах надзвичайної ситуації і в особливий період;

- забезпечення виконання завдань, створених суб'єктом господарювання, органами управління і силами цивільного захисту та підтримання їх готовності до дій за призначенням;

- забезпечення виконання вимог законодавства у сфері цивільного захисту, техногенної та пожежної безпеки.

Підрозділ з питань цивільного захисту виконує такі **функції**:

- забезпечує виконання заходів у сфері цивільного захисту на об'єкті суб'єкта господарювання;

- надає пропозиції, організовує та контролює виконання заходів щодо забезпечення дотримання вимог законодавства щодо створення, зберігання, утримання, використання та реконструкції захисних споруд цивільного захисту;

- здійснює облік та веде документацію з утримання захисних споруд цивільного захисту, які перебувають на балансі (утриманні), організовує утримання їх та забезпечує готовність цих споруд до укриття людей у разі виникнення надзвичайних ситуацій;

- організовує забезпечення працівників суб'єкта господарювання засобами індивідуального захисту органів дихання та засобами колективного захисту;

- організовує (на хімічно небезпечному об'єкті) взаємодію з місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування щодо участі в забезпеченні засобами індивідуального захисту органів дихання непрацюючого населення, яке проживає в прогнозованій зоні хімічного забруднення цього суб'єкта господарювання;

- забезпечує розміщення інформації (наочної агітації) про заходи безпеки та відповідну поведінку працівників і населення, яке проживає в зонах можливого ураження, у разі виникнення аварії на об'єктах суб'єкта господарювання;

- організовує створення і забезпечення функціонування спеціальних, локальних та об'єктових систем оповіщення;

- організовує виконання заходів щодо впровадження інженерно-технічних заходів цивільного захисту, що зменшують ступінь

ризикі виникнення аварій, пожеж та вибухів на об'єктах суб'єкта господарювання;

- здійснює планування та забезпечує контроль за підготовкою і проведенням у разі виникнення надзвичайних ситуацій заходів з евакуації працівників та майна суб'єкта господарювання;

- організовує та забезпечує проведення з працівниками індивідуального і курсового навчання за програмами підготовки до дій у надзвичайних ситуаціях, а також інструктажів з питань цивільного захисту, техногенної та пожежної безпеки;

- є робочим органом комісії з питань надзвичайних ситуацій суб'єкта господарювання, забезпечує підготовку та контроль за виконанням її рішень;

- розробляє проекти наказів керівника суб'єкта господарювання щодо організації та реалізації заходів цивільного захисту;

- розробляє план реагування на надзвичайні ситуації суб'єкта господарювання;

- розробляє план цивільного захисту суб'єкта господарювання на особливий період, який продовжує роботу у воєнний час та який віднесено до категорії з цивільного захисту;

- організовує розроблення планів з локалізації та ліквідації наслідків аварій на об'єктах підвищеної небезпеки, які належать до сфери управління суб'єкта господарювання;

- організовує розроблення проекту плану основних заходів цивільного захисту суб'єкта господарювання на рік;

- розробляє план-графік проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту, організовує його виконання та звітує за результатами проведених навчань і тренувань;

- організовує та контролює проходження посадовими особами суб'єкта господарювання навчання з питань цивільного захисту та пожежної безпеки;

- готує звітні документи з питань цивільного захисту тощо.

Права підрозділу з питань цивільного захисту:

- одержувати від інших підрозділів суб'єкта господарювання інформацію, необхідну для виконання покладених на нього завдань;

- заслуховувати інформацію керівників інших структурних підрозділів та окремих фахівців керівного органу суб'єкта господарювання, керівників виробничих підрозділів (цехів, ділянок, ланок тощо) про стан виконання завдань і заходів з питань захисту населення і персоналу та територій від надзвичайних ситуацій, реагування на надзвичайні ситуації та ліквідації їх наслідків, готовності до дій у разі загрози або виникнення аварії чи надзвичайної ситуації;

- залучати за згодою керівників фахівців інших підрозділів керівного органу та виробничих підрозділів суб'єкта господарювання до участі в розробленні заходів цивільного захисту;
- ініціювати проведення нарад та створення робочих груп для відпрацювання питань цивільного захисту;
- здійснювати за дорученням керівництва представництво суб'єкта господарювання в нарадах і робочих групах місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій.

Підрозділ з питань цивільного захисту під час виконання покладених на нього завдань взаємодіє з іншими підрозділами суб'єкта господарювання, а також з іншими підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності й підпорядкування з питань цивільного захисту. У разі виникнення надзвичайної ситуації об'єктового рівня на базі структурного підрозділу з питань цивільного захисту створюється *штаб з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації*.

Підрозділ з питань цивільного захисту очолює керівник, який призначається на посаду і звільняється з посади керівником суб'єкта господарювання згідно із законодавством. Керівник повинен мати повну вищу освіту та стаж роботи у сфері цивільного захисту не менше 2-х років. Керівник підрозділу з питань цивільного захисту:

- здійснює керівництво діяльністю підрозділу, відповідає за виконання покладених на підрозділ завдань та ухвалені ним рішення;
- організовує діяльність підрозділу, спрямовану на розроблення і здійснення заходів щодо захисту, запобігання і реагування на надзвичайні ситуації;
- розробляє проекти наказів керівника суб'єкта господарювання з питань організації та виконання заходів цивільного захисту;
- формує проекти планів у сфері цивільного захисту на мирний час та особливий період суб'єкта господарювання;
- контролює в межах компетенції виконання наказів з питань цивільного захисту працівниками суб'єкта господарювання;
- забезпечує в підрозділі виконання вимог законодавства;
- визначає та затверджує функціональні обов'язки працівників підрозділу;
- подає пропозиції щодо призначення на посаду та звільнення з посади працівників підрозділу;
- готує пропозиції в межах компетенції до проектів наказів керівника суб'єкта господарювання;
- уносить у встановленому порядку пропозиції щодо обмеження, а в разі потреби – припинення роботи суб'єкта господарювання,

окремих цехів чи експлуатації робочих місць до усунення порушень, які можуть призвести до виникнення надзвичайних ситуацій або загрожують життю та здоров'ю працівників;

– ініціює проведення в установленому порядку нарад з питань, що належать до компетенції підрозділу.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Поняття та основні принципи цивільного захисту.*
2. *Що являє собою єдина державна система цивільного захисту?*
2. *Основні завдання державної системи цивільного захисту.*
3. *Що являє собою територіальна підсистема єдиної державної системи цивільного захисту, якими є її завдання?*
4. *Що являє собою функціональна підсистема єдиної державної системи цивільного захисту, якими є її завдання?*
5. *Які існують режими функціонування державної системи цивільного захисту?*
6. *Підстави для введення режиму підвищеної готовності державної системи цивільного захисту.*
7. *Підстави введення на території України режиму надзвичайної ситуації державної системи цивільного захисту.*
8. *Хто входить до системи суб'єктів цивільного захисту?*
9. *Укажіть права та обов'язки громадян у сфері цивільного захисту.*
10. *У чому полягає реагування на надзвичайні ситуації?*
11. *Заходи із запобігання виникненню надзвичайних ситуацій.*
12. *Які заходи можуть запроваджуватися на період надзвичайного стану?*

Рекомендовані джерела

1. Статут дій органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту під час гасіння пожеж : затв. Наказом МВС України від 26.04.2018 № 340 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0802-18>.

2. Ткачук А. І. Цивільний захист. Курс лекцій : навч. посіб. / А. І. Ткачук, О. В. Пуляк. – Перевид., допов. та перероб. – Кропивницький : Авангард, 2017. – 144 с.

3. Цивільний захист. Основні положення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.materials.kiev.ua/civil-security/civildefense.html>.

ПІСЛЯМОВА

Зі сказаного вище випливає, що в середовищі існування людини постійно існує і діє світ природних, техногенних та антропогенних небезпек.

Природні небезпеки поділяються на постійно діючі й ті, що спонтанно виникають, які добре відомі людині. За наявності необхідних матеріальних ресурсів і правильного ставлення людини до постійно діючих небезпек вони можуть бути повністю усунуті або обмежені до допустимих значень.

Повністю усунути негативний вплив спонтанно діючих негативних небезпек людству дотепер не вдалося, тому воно змушене зазнавати часом досить значних як матеріальних, так і людських втрат.

Завершуючи вивчення дисципліни «Безпека життєдіяльності та охорона праці», не можна не відзначити її величезну соціальну значимість і можливо позитивний вплив на вирішення багатьох актуальних питань.

ГЛОСАРІЙ

Аварія – подія в технічній системі, яка не супроводжується загибеллю людей, але за якої відновлення технічних засобів є неможливим або економічно недоцільним.

Безпека – це стан захищеності особи, суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Безпека життєдіяльності – навчальна дисципліна, завданням якої є набуття знань про діяльність людини в усіх сферах суспільства як особистості, без чого не має мети суспільний розвиток.

Безпека об'єкта захисту – стан об'єкта захисту, за якого вплив на нього потоків речовин, енергії та інформації з навколишнього середовища не перевищує максимально допустимих показників.

Біологічна безпека - стан середовища життєдіяльності людини, за якого відсутній негативний вплив його чинників (біологічних, хімічних, фізичних) на біологічну структуру і функцію людської особи в нинішньому і майбутніх поколіннях, а також відсутній незворотний негативний вплив на біологічні об'єкти природного середовища (біосферу) та сільськогосподарські рослини і тварини.

Біологічна зброя – це боеприпаси та прилади із засобами доставки, уражальна дія яких ґрунтується на використанні інфекційних властивостей біологічних речовин.

Виробничий травматизм – це явище, що характеризується сукупністю виробничих травм і нещасних випадків на виробництві.

Виробничі травми – це травми, одержані працівником на виробництві внаслідок недотримання вимог охорони праці.

Відмова – подія, яка полягає в порушенні функціонування технічної системи, у її неможливості діяти за встановленими нормами.

Громадська безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів суспільства, сконцентрованих у його матеріальних і духовних цінностях, від джерел небезпеки природного або штучного характеру, за якого забезпечується запобігання загрозам заподіяння шкоди такими джерелами небезпеки.

Демографічна безпека - складова частина національної безпеки, станом захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України.

Джерело небезпеки – це компоненти біосфери і техносфери, космічний простір, соціальні та інші структури, через які може виникати небезпека.

Економічна безпека – стан економічних відносин, який забезпечує їх розвиток і захищеність від реальних та потенціальних загроз на всіх рівнях господарювання в країні.

Електробезпека – це система організаційних і технічних заходів та засобів, що забезпечують захист людей від шкідливого і небезпечного впливу електричного струму, електричної дуги, електромагнітного поля і статичної електрики.

Епідемія – значне розповсюдження інфекційної хвороби серед людей, що суттєво перевищує рівень захворюваності на цій території.

Епізоотія – масове інфекційне захворювання сільськогосподарських тварин.

Епіфітотія – ураження сільськогосподарських рослин захворюваннями та шкідниками.

Захист від небезпек – способи і методи зниження рівня та тривалості дії небезпек на людину в середовищі проживання.

Землетруси – це підземні поштовхи та коливання земної поверхні, які виникають унаслідок раптових зсувів та розривів у земній або верхній частині мантії та розповсюджуються на великі відстані у вигляді коливань.

Зсув – зміщення вниз за ухилом під дією сил тяжіння мас ґрунту, які формують схили холмів, гір, річкові та морські тераси.

Інформаційна безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого запобігається заподіяння шкоди через неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується, негативний інформаційний вплив, негативні наслідки застосування інформаційних технологій, несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації.

Інцидент – відмова технічної системи, спричинена неправильними діями оператора.

Катастрофа – подія в технічній системі, яка супроводжується загибеллю або зникненням людей безвісті.

Контракт – це особлива форма трудового договору.

Лавина – сніговий обвал, маса снігу, яка падає або сповзає з гірських схилів під впливом будь-чого та захоплює на своєму шляху нові маси снігу.

Надзвичайна подія (НП) – подія, яка відбувається короткочасно і має високий рівень негативного впливу на людей, природні та

матеріальні ресурси. До надзвичайних подій відносять великі аварії, катастрофи та стихійні лиха.

Надзвичайна ситуація – це обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, заподіяння значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті та провадження на ній господарської діяльності.

Небезпека – це наслідок дії деяких негативних (шкідливих або небезпечних) факторів на певний об'єкт або предмет.

Небезпечна зона – це простір, у якому може спостерігатися дія небезпечних і шкідливих виробничих факторів на працюючих.

Небезпечний фактор – негативний вплив на людину, який призводить до травмування або летального наслідку.

Нещасний випадок на виробництві – це раптовий вплив на працівника небезпечного виробничого фактора чи середовища, внаслідок якого здоров'ю працівника було завдано шкоду, чи такий, що призвів до його смерті.

Охорона праці – це система законодавчих актів, соціально-економічних, організаційних, технічних і лікувально-профілактичних заходів і засобів, що гарантують безпеку, збереження здоров'я і працездатності людини в процесі праці.

Повені – значні затоплення місцевості в результаті підйому рівня води в річці, озері чи водосховищі, зумовлені різними причинами.

Подія – складається із негативного впливу, в результаті якого були спричинені збитки людським, природним або матеріальним ресурсам.

Пожежі – неконтрольоване горіння, яке спричиняє матеріальні збитки, завдає шкоду життю і здоров'ю громадян, інтересам суспільства та держави.

Пожежовибухобезпека – це система організаційних і технічних засобів, спрямованих на профілактику й ліквідацію пожеж і вибухів та обмеження їх наслідків.

Поле небезпек – сукупність небезпек у просторі навколо об'єкта захисту.

Природне середовище – це атмосферне середовище, географо-ландшафтні, природні та кліматичні елементи, стихійні лиха, серед іншого пожежі від природних джерел, природні процеси у вигляді газовиділень тощо.

Реалізована небезпека – це факт впливу реальної небезпеки на людину або середовище перебування, яка призвела до втрати здоров'я людини, до смертельного випадку або до матеріальних втрат.

Санітарія та гігієна праці – це система організаційних заходів і технічних засобів, що запобігають виникненню чи зменшують вплив на працюючих шкідливих виробничих факторів.

Селі – короткочасні бурхливі паводки на гірських річках, які мають характер брудокам'яних потоків.

Середня тривалість життя (СТЖ) – показник рівня здоров'я та безпеки життя людини у середовищі проживання.

Соціальна безпека – це захист інтересів різних людей від реальних і потенційних загроз, але це також певний інструмент оцінювання досягнення цілей соціальної політики та її адекватності щодо сучасних потреб та інтересів людини і суспільства.

Стихійне лихо – подія, пов'язана зі стихійними явищами на Землі, які призвели до руйнування біосфери чи техносфери, до загибелі або до втрати людиною здоров'я. Причинами подій у технічних системах є відмови та інциденти, кількість яких останніми роками безперервно зростає.

Техніка безпеки – це система організаційних заходів і технічних засобів, що запобігають впливу на працюючих небезпечних виробничих факторів.

Техногенна безпека - відсутність ризику виникнення аварій та/або катастроф на потенційно небезпечних об'єктах, а також у суб'єктів господарювання, що можуть створити реальну загрозу їх виникнення.

Трудовий договір – це угода між працівником та власником підприємства, установи чи організації.

Умова реалізації небезпеки – небезпека може реалізуватися, якщо джерело небезпек та об'єкт захисту відносно координат перебування збігаються в просторі та часі.

Хімічна зброя – один із видів зброї масового ураження, дія якого ґрунтується на використанні бойових токсичних хімічних речовин.

Цивільний захист – це функція держави, спрямована на захист населення, територій, навколишнього природного середовища та

майна від надзвичайних ситуацій шляхом запобігання таким ситуаціям, ліквідації їх наслідків і надання допомоги постраждалим у мирний час та в особливий період.

Шкідливий фактор – негативний вплив на людину, який призводить до погіршення самопочуття або захворювання.

ЛІТЕРАТУРА

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ

1. Водний кодекс України : Закон України від 06.06.1995 № 213/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр>.

2. Директива 2008/50/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 травня 2008 року про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_950.

3. Директива Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу 2012/18/ЄС від 4 липня 2012 року про контроль загроз виникнення значних аварій, пов'язаних із використанням небезпечних речовин, та про внесення змін і подальше скасування Директиви Ради 96/82/ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011-12.

4. Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.

5. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

6. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

7. Кодекс України про надра : Закон України від 27.07.1994 № 132/94-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-вр>.

8. Кодексу цивільного захисту України : Закон України від 02.10.2012 № 5403-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17>.

9. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

10. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

11. Лісовий кодекс України : Закон України від 21.01.1994 № 3852-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>.

12. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.

13. Про використання земель оборони : Закон України від 27.11.2003 № 1345-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1345-15>.

14. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку : Закон України від 08.02.1995 № 39/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39/95-вр>.

15. Про відходи : Закон України від 05.03.1998 № 187/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/98-вр>.

16. Про Державну комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.01.2015 № 18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/18-2015-п>.

17. Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів : Закон України від 31.05.2007 № 1103-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1103-16>.

18. Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії : Закон України від 11.01.2000 № 1370-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1370-14>.

19. Про дорожній рух : Закон України від 30.06.1993 № 3353-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12>.

20. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України від 24.02.1994 № 4004-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4004-12>.

21. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14>.

22. Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.01.2015 № 1052 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-п>.

23. Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.01.2014 № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/11-2014-п>.

24. Про затвердження Положення про корабельну службу у Військово-Морських Силах Збройних Сил України : Наказ М-ва оборони України від 25.11.2003 № 415 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1170-03>.

25. Про затвердження Порядку класифікації надзвичайних ситуацій за їх рівнями : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.03.2004 № 368 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/368-2004-п>.

26. Про затвердження Порядку утилізації військового майна Збройних Сил : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.05.2003 № 705 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/705-2003-п>.

27. Про затвердження Типового положення про підрозділ з питань цивільного захисту суб'єкта господарювання : Наказ МВС України від 20.04.2017 № 325 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0626-17>.

28. Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання : Закон України від 14.01.1998 № 15/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15/98-вр>.

29. Про захист рослин : Закон України від 14.10.1998 № 180-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/180-14>.

30. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>.

31. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

32. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України : Постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 № 3/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3/97-вр>.

33. Про Концепцію Національної програми інформатизації : Закон України від 04.02.1998 № 75/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/98-вр>.

34. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.

35. Про об'єкти підвищеної небезпеки : Закон України від 18.01.2001 № 2245-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2245-14>.

36. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.

37. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

38. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1993 № 875-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12>.

39. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19>.

40. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19>.

41. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр. : Закон України від 09.01.2007 № 537-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16>.

42. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні : Закон України від 16.12.1993 № 3721-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12>.

43. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16.10.1992 № 2707-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12>.

44. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.

45. Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>.

46. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23.05.2017 № 2059-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19>.

47. Про поводження з радіоактивними відходами : Закон України від 30.06.1995 № 255/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/255/95-вр>.

48. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 № 1550-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>.

49. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 № 183/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-вр>.

50. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 № 1678-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18>.

51. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 06.10.2005 № 2961-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>.

52. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020>.

53. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020>.

54. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26.05.2015 № 287/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.

55. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 548-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14>.

56. Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 550-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14>.

57. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

58. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.

59. Про схвалення Стратегії виконання Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.01.2007 № 11-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/11-2007-р>.

60. Про схвалення Стратегії подолання бідності : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 № 161-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-р>.

61. Програма гідної праці МОП для України на 2016–2019 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dsp.gov.ua/prohrama-hidnoi-pratsi-mop-dlia-ukrainy-na-2016-2019-roky/>.

62. Проект Закону про демографічну безпеку України : від 15.10.2003 № 4269 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4269&skl=5.

63. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат : від 22.05.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_164.

64. Статут дій органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту під час гасіння пожеж : затв. Наказом МВС України від 26.04.2018 № 340 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0802-18>.

65. Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» : затв. Указом Президента України від 14.09.2020 № 392/2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020>.

66. Трудовий договір та його види : Роз'яснення М-ва юстиції України від 20.12.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0075323-11>.

67. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

68. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору : від 09.07.1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002.

69. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА ТА НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА,
ІНШІ ДЖЕРЕЛА**

1. Актуальні проблеми реалізації політики національної безпеки України в оборонній сфері : наук.-інформац. зб. / під ред. В. П. Горбуліна ; підгот. Ю. М. Романов. – Київ : ДП НВЦ «Євроатлантикінформ», 2006. – 192 с.
2. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. / Т. Є. Стиценко, Г. В. Пронюк, Н. М. Сердюк, І. І. Хондак. – Харків : ХНУРЕ, 2018. – 336 с.
3. Бурячок В. Л. Основи формування державної системи кібернетичної безпеки : монографія / В. Л. Бурячок. – Київ : НАУ, 2013. – 432 с.
4. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : вибр. наук. пр. / О. С. Власюк. – Київ : НІСД, 2016. – 528 с.
5. Внукова Н. В. Методологія екологічної безпеки комплексу АДС (автомобіль-дорога-середовище) : монографія / Н. В. Внукова. – Харків : ХНАДУ, 2011. – 194 с.
6. Воєнна організація держави: шляхи трансформації : монографія / під ред. І. В. Романова. – Київ : Приватне вид-во, 2009. – 256 с.
7. Глобальні енерго-еколого-кліматичні проблеми та невідкладність їх вирішення : підручник / П. М. Каніло, Н. В. Внукова, А. М. Туренко, А. В. Гриценко. – Харків : ХНАДУ, 2020. – 388 с.
8. Голінько В. І. Основи охорони праці : підручник / В. І. Голінько. – 2-ге вид. – Дніпропетровськ : НГУ, 2014. – 271 с.
9. Данильян О. Г. Основи філософії : навч. посіб. / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – Харків : Право, 2003. – 352 с.
10. Забезпечення охорони праці та особистої безпеки в Національній поліції України : навч. посіб. / за заг. ред. В. Г. Грибана, В. А. Глуховері. – Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. – 212 с.
11. Запобігання інфікуванню соціально небезпечними хворобами під час виконаних службових обов'язків працівниками органів внутрішніх справ : метод. рек. / О. М. Стрільців, В. В. Юсупов, С. П. Домбровський, С. М. Бортнік ; за ред. М. М. Алексійчука. – Київ, 2014. – 24 с.
12. Золотар О. О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика : монографія / О. О. Золотар. – Київ : АртЕк, 2018 – 446 с.
13. Клименко А. Л. Стандарти і гарантії соціального забезпечення: міжнародно-правовий і вітчизняний контекст : монографія / А. Л. Клименко. – Харків : Юрайт, 2019. – 176 с.

14. Коляда Т. А. Диференціація правового регулювання праці за трудовим законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Т. А. Коляда. – Харків, 2004. – 184 с.

15. Конституція України : наук.-практ. комент. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2011. – 1128 с.

16. Лисенко Г. Г. Довідник з охорони праці для керівників та спеціалістів / Г. Г. Лисенко. – Київ : Основи, 2008. – 288 с.

17. Науково-практичний коментар Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», ухваленого 25.06.91. № 1264–XII зі змінами і доповненнями, станом на 09.02.06 / І. В. Бригадир, С. Л. Варламов, В. А. Зуєв та ін. ; за заг. ред. О. М. Шуміла. – Харків : Фактор, 2006. – 592 с.

18. Основи охорони праці : посібник / за ред. М. С. Одарченко. – Харків : ХДУХТ, 2017. – 334 с.

19. Основи стратегії національної безпеки та оборони держави : підручник / О. П. Дузь-Крятченко, П. М. Грицай, В. П. Грищенко та ін. – 3-тє вид., перероб. і допов. – Київ : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2015. – 620 с.

20. Охорона праці в діяльності органів внутрішніх справ / О. М. Бандурка та ін. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 288 с.

21. Охорона праці в діяльності органів ОВС України : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 288 с.

22. Перебейнос О. М. Демографічна безпека та загрози демографічного розвитку: державно-управлінський аспект [Електронний ресурс] / О. М. Перебейнос // Державне будівництво. – 2011. – № 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeBu_2011_1_46.pdf.

23. Перунова О. М. Трудове право : конспект лекцій / О. М. Перунова, С. В. Селезень. – Харків : ХНАДУ, 2009. – 209 с.

24. Синявська О. Ю. Організаційно-правові засади забезпечення життєдіяльності персоналу органів внутрішніх справ України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / О. Ю. Синявська. – Харків, 2008. – 466 с.

25. Термінологічний словник з питань запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму, фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення та корупції / А. Г. Чубенко, М. В. Лошицький, Д. М. Павлов та ін. – Київ : Ваіте, 2018. – 265 с.

26. Ткачук А. І. Цивільний захист. Курс лекцій : навч. посіб. / А. І. Ткачук, О. В. Пуляк. – Перевид., допов. та перероб. – Кропивницький : Авангард, 2017. – 144 с.
27. Управління охороною праці : навч. програма / уклад. В. М. Іванов. – Харків : ХНАМГ, 2011. – 18 с.
28. Цивільний захист. Основні положення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.materials.kiev.ua/civil-security/civildefense.html>.
29. Чанишева Г. І. Види трудового договору за законодавством України : монографія / Г. І. Чанишева, Б. А. Римар. – Одеса : Фенікс, 2011. – 176 с.
30. Шапошникова С. В. Система управління охороною праці : навч. посіб. / С. В. Шапошникова, В. В. Чигарьов. – Донецьк : Ноулідж, 2012. – 112 с.
31. Шуміло А. М. Правове забезпечення екологічної безпеки у Збройних силах України / А. М. Шуміло // *Leges et Viae*. – 2014. – № 10/2. – С. 10–20.
32. Шуміло О. М. Нормативно-правовий аналіз регулювання використання хімічних речовин, включаючи біоциди / О. М. Шуміло // *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. – 2017. – Вип. 6. – Т. 3. – С. 68–72.
33. *Encyclopaedia Britannica* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com>.
34. *Human Development Reports* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1994/chapters/>.
35. *Mission of the U. S. Department of Homeland Security* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dhs.gov/mission>.
36. R162 – *Older Workers Recommendation*, 1980 (No. 162) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:R162.
37. Vnukova N. Assessment of the contribution of plantings of different functional purpose in reducing transport noise along motorway roads in urbanized areas / N. Vnukova, A. Reshetchenko, Yu. Vergeles // *The Scientific Heritage*. – 2020. – Vol. 1. – No. 46. – Pp. 40–46.

Б40 **Безпека** життєдіяльності та охорона праці : підручник / В. В. Сокурєнко, О. М. Бандурка, С. М. Бортник та ін. ; за заг. ред. В. В. Сокурєнка ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2021. – 308 с. ISBN 978-966-610-248-8

У підручнику визначено теоретичні основи безпеки життєдіяльності та охорони праці, розкрито зміст основних понять і проаналізовано сучасне національне законодавство та міжнародні нормативно-правові акти з організації безпеки життєдіяльності та охорони праці. Підручник поділяється на дві частини, що складаються з одинадцяти тем, у яких досліджено такі види національної безпеки, як громадська безпека, соціально-демографічна, інформаційна, кібербезпека, економічна, екологічна та воєнна безпека.

Підручник призначено для курсантів, студентів ЗВО системи МВС України і для всіх, хто цікавиться питаннями організації безпеки життєдіяльності та охорони праці в Україні.

УДК 316.46:373.2.034

Приклад посилання на видання (в цілому) згідно з міжнародними стандартами: Sokurenko V. V. (ed.), 2021. Civil defense and occupational safety and health [Bezpeka zhyttiediialnosti ta okhorona pratsi]. Kharkiv: Kharkivskyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav.

Навчальне видання

СОКУРЄНКО Валерій Васильович
БАНДУРКА Олександр Маркович
БОРТНИК Сергій Миколайович та ін.

БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТА ОХОРОНА ПРАЦІ

Підручник

Редагування: *Т. Д. Мельник, М. В. Цветкова-Верніченко*
Коригування списків літератури: *С. С. Тарасова*
Внесення правок, комп'ютерне верстання: *А. О. Зозуля*

Підпис. до друку 30.06.2021. Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 17,97.
Обл.-вид. арк. 16,61. Тираж 50 пр. Зам. № 2021-2.

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008